

“....ข้าพเจ้านั้นภูมิใจเสมอว่า คนไทยมีสายเลือดของช่างฝีมืออยู่
ทุกคนไม่ว่าจะเป็นชาวไร่ ชาวนา หรืออาชีพใด อยู่สารทิศใด คนไทยมีความ
ละเอียดอ่อนและฉับไวต่อการรับศิลปะทุกชนิด ขอเพียงแต่ให้เขามีโอกาส
ได้เรียนรู้และฝึกฝน เขาก็จะแสดงความสามารถออกมาให้เห็นได้...”

พระราชดำรัสใน

สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ

พระราชทานแก่คณะบุคคลต่างๆ ที่เข้าเฝ้าฯ

ถวายพระพรชัยมงคล เนื่องในวันเฉลิมพระชนมพรรษา

ณ ศาลาดุสิตาลัย วันที่ ๑๑ สิงหาคม ๒๕๓๒

คำนำ

กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ได้จัดทำ “หนังสือการอนุรักษ์วัฒนธรรม ประเพณี และภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการเกษตร” ปี ๒๕๖๐ โดยคณะกรรมการส่งเสริม อนุรักษ์วัฒนธรรม ประเพณี และภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการเกษตร ได้กำหนดแนวทางการขับเคลื่อนงานส่งเสริมและอนุรักษ์วัฒนธรรม ประเพณี และภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการเกษตรของกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ โดยการวิเคราะห์ การรวบรวมข้อมูลจากแหล่งต่าง ๆ ประกอบด้วย ความหมายของวัฒนธรรม ประเพณี และภูมิปัญญาท้องถิ่น วัฒนธรรม ประเพณี และภูมิปัญญาเกี่ยวกับข้าว ภูมิปัญญาเกี่ยวกับการทำนา วัฒนธรรม ประเพณี และภูมิปัญญาเกี่ยวกับหม่อนไหม วัฒนธรรม ประเพณี และภูมิปัญญาเกี่ยวกับปศุสัตว์ และภูมิปัญญาในการดำรงชีวิต เพื่อเผยแพร่ให้กับเกษตรกร หน่วยงานภาครัฐ ตลอดจนผู้สนใจ นอกเหนือจากการสร้างความภาคภูมิใจให้แก่คนในชาติแล้ว ยังสามารถนำไปป้ด้อยอดให้เกิดมูลค่าเพิ่มทั้งด้านการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม สินค้าและ บริการได้

การจัดทำหนังสือ “การอนุรักษ์วัฒนธรรม ประเพณี และภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการเกษตร” ฉบับนี้ ได้รับความอนุเคราะห์ข้อมูลจากกรมการข้าว กรมปศุสัตว์ กรมหม่อนไหม กรมส่งเสริมการเกษตร และหน่วยงานที่เกี่ยวข้องเป็นอย่างดี จึงขอขอบพระคุณในความร่วมมือครั้งนี้ โดยหวังเป็นอย่างยิ่งว่าหนังสือ “การอนุรักษ์วัฒนธรรม ประเพณี และภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการเกษตร” เล่มนี้ จะเกิดประโยชน์ในการเสริมสร้างความรู้ความเข้าใจและสร้างความตระหนักในสำคัญของวัฒนธรรม ประเพณี และภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการเกษตร อันจะส่งผลต่อการพัฒนาที่ยั่งยืนต่อไป

กองนโยบายเทคโนโลยีเพื่อการเกษตรและเกษตรกรรมยั่งยืน

สำนักงานปลัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์

สิงหาคม ๒๕๖๐

สารบัญ

ความหมายของ วัฒนธรรม ประเพณี และภูมิปัญญาท้องถิ่น

หน้า

๑

วัฒนธรรม ประเพณี และภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับข้าว

๑๑

- พิธีกรรมแบ่งตามขั้นตอนการผลิต ๓ ขั้นตอน
 - พิธีกรรมก่อนปลูก ๑๔
 - พิธีกรรมในช่วงเพาะปลูก ๑๔
 - พิธีกรรมเพื่อการเก็บเกี่ยว-ฉลองผลผลิต ๑๕
- ข้าวเมล็ดแรก ๑๖
- แม่โพสพ ๑๖
- พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ ๒๑

วัฒนธรรม ประเพณีข้าวในแต่ละภูมิภาค

๒๕

วัฒนธรรม ประเพณีข้าวภาคเหนือ

๒๕

- ประเพณีแฮกนา ๒๕
- ประเพณีขอฝน ๒๗
- ประเพณีทำขวัญข้าวต้น ๒๘
- ประเพณีบุญกองข้าวเปลือก ๓๐
- ประเพณีขวัญควายหรือฮ้องขวัญควาย ๓๐
- ประเพณีทำขวัญข้าวทำขวัญแม่โพสพ ๓๑

วัฒนธรรม ประเพณีข้าวภาคกลาง

๓๒

- ประเพณีแห่นางแมวขอฝน ๓๒
- ประเพณีไถอาสา ๓๓
- ประเพณีทำขวัญแม่โพสพหรือทำขวัญข้าว ๓๓
- ประเพณีกวนข้าวทิพย์ ๓๓
- ประเพณีลงแขกเกี่ยวข้าว ๓๔
- ประเพณีเชิญขวัญข้าวเข้าสู่ลาน ๓๕
- ประเพณีทำบุญลาน ๓๕
- ประเพณีปิดยั้ง ๓๖
- ประเพณีเปิดยั้ง ๓๖

วัฒนธรรม ประเพณีข้าวภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

๓๗

- ประเพณีเต้าแม่นางข้อง ๓๗
- ประเพณีเต้านางแมว ๓๘

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
● ประเพณีแต่งงานดั้งหรือแห่แม่นางดั่ง	๓๘
● ประเพณีโยนครกโยนสาก	๓๘
● ประเพณีแห่ข้าวพันก้อน	๓๙
● ประเพณีการเทศน์พญาคันคาก และสวดคาถาปลาค้อ	๓๙
● ประเพณีการบ้านางธรรณี	๓๙
● ประเพณีบุญบั้งไฟ	๔๐
● ประเพณีแหกนาหรือแรกนา	๔๐
● ประเพณีบุญข้าวประดับดิน	๔๑
● ประเพณีทำบุญข้าวสาก (กระยาสารท)	๔๑
● ประเพณีเลี้ยงตาแฮก	๔๒
● ประเพณีไหว้ลาน	๔๒
● ประเพณีปลงลอมข้าว	๔๓
● ประเพณีบุญคุณลาน	๔๓
● ประเพณีสู่ขวัญข้าว	๔๔
● ประเพณีบุญข้าวจี	๔๔
วัฒนธรรม ประเพณีข้าวภาคใต้	๔๕
● ประเพณีทำขวัญคอก	๔๕
● ประเพณีแรกปักดำ	๔๕
● ประเพณีแรกนาขวัญ	๔๕
● ประเพณีสวดนา	๔๖
● ประเพณีทำขวัญข้าวเมื่อข้าวตั้งท้อง	๔๖
● ประเพณีรวมข้าวหรือผูกข้าว	๔๖
● ประเพณีทำขวัญข้าว	๔๗
● ประเพณีตักข้าว	๔๗
● ประเพณีลาซัง-โต๊ะชุมพุก (บุญมือแน)	๔๘
ภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับการทำนา	๔๙
● การเตรียมข้าว	๔๙
● การปลูกข้าว	๔๙
■ การปลูกข้าวนาดำ	๔๙
■ การปลูกข้าวนาหว่าน	๕๐

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
● การเก็บเกี่ยว	๕๑
● การนวดข้าว	๕๒
● การทำความสะอาดเมล็ด	๕๒
● การตากข้าว	๕๒
วัฒนธรรม ประเพณี และภูมิปัญญาเกี่ยวกับหม่อนไหม	๕๕
● ความเป็นมา	๕๕
● วัฒนธรรม ประเพณี เกี่ยวกับหม่อนไหม	๕๗
■ ประเพณีภูไท	๕๗
■ ประเพณีฮีตสิบสองคองสิบสี่	๕๘
● ภูมิปัญญาการทำเส้นไหมไทย	๖๐
■ การปลูกหม่อน	๖๐
■ การคัดเลือกสายพันธุ์ไหม	๖๐
■ การเลี้ยงไหม	๖๑
■ การสาวไหม	๖๑
■ การฟอกไหม	๖๒
■ การย้อมสีธรรมชาติ	๖๒
■ การทอ	๖๓
วัฒนธรรม ประเพณี และภูมิปัญญาเกี่ยวกับปศุสัตว์	๖๗
● ประเพณีบูชาขี้ช้างหาดเสี้ยว	๖๗
● ประเพณีวัวลานหรือวัวระดอ	๗๐
● ประเพณีวิ่งควาย	๗๔
● ภูมิปัญญาการเลี้ยงควายไทย	๗๕
■ ภูมิปัญญาการเลี้ยงควายงาม	๗๖
■ ภูมิปัญญาการเลี้ยงควายงาน	๗๘
ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการดำรงชีวิต	๘๓
● ภูมิปัญญาการทำน้ำตาลมะพร้าว	๘๓
● ภูมิปัญญาการทำน้ำตาลจาก	๘๖
● ภูมิปัญญาการทำน้ำตาลโตนด	๙๐
คำสังคณะกรรมการส่งเสริม อนุรักษ์วัฒนธรรม ประเพณี และภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการเกษตร	๙๑

การอนุรักษ์วัฒนธรรม ประเพณี และภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการเกษตร

ความหมายของวัฒนธรรม ประเพณี และภูมิปัญญาท้องถิ่น วัฒนธรรม

วัฒนธรรม มีความหมายครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่าง ที่แสดงออกถึงวิถีชีวิตของมนุษย์ในสังคมกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง หรือสังคมใดสังคมหนึ่ง มนุษย์ได้คิดสร้างระเบียบกฎเกณฑ์ใช้ในการปฏิบัติ การจัดระเบียบตลอดจนระบบความเชื่อ ค่านิยม ความรู้ และเทคโนโลยีต่าง ๆ ในการควบคุมและใช้ประโยชน์จากธรรมชาติ

วัฒนธรรม คือ ความเจริญก้าวหน้าของมนุษย์ หรือลักษณะประจำชนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งที่อยู่ในสังคม ซึ่งไม่เพียงแต่จะหมายถึงความสำเร็จในด้านศิลปกรรมหรือมารยาททางสังคมเท่านั้น กล่าวคือ ชนทุกกลุ่มต้องมีวัฒนธรรม ดังนั้น เมื่อมีความแตกต่างระหว่างชนแต่ละกลุ่ม ก็ย่อมมีความแตกต่างทางวัฒนธรรมนั่นเอง เช่น ชาวนาจีน กับชาวนาในสหรัฐอเมริกา ย่อมมีความแตกต่างกัน

วัฒนธรรม คือ สิ่งที่มนุษย์เปลี่ยนแปลงปรับปรุงหรือผลิตขึ้น สร้างขึ้น เพื่อความเจริญงอกงามในวิถีชีวิตของส่วนรวม ที่ถ่ายทอดกันไว้เรียนกันได้ เอาอย่างกันได้ วัฒนธรรมจึงเป็นผลผลิตของส่วนรวมที่มนุษย์ได้เรียนรู้มาจากคนสมัยก่อน สืบต่อกันมาเป็นประเพณีวัฒนธรรมจึงเป็นทั้งความคิดเห็นหรือการกระทำของมนุษย์ในส่วนรวมที่เป็นลักษณะเดียวกัน และสำแดง ให้ปรากฏเป็นภาษา ความเชื่อ ระเบียบประเพณี

พระราชบัญญัติ วัฒนธรรมแห่งชาติ พุทธศักราช ๒๕๕๕ แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ ๒) พุทธศักราช ๒๕๖๖ ได้ให้ความหมายของวัฒนธรรมไว้ดังนี้

วัฒนธรรม คือ ลักษณะที่แสดงถึงความเจริญงอกงาม ความเป็นระเบียบเรียบร้อย ความกลมเกลียว ก้าวหน้าของชาติ และศีลธรรมอันดีของประชาชน

วัฒนธรรมจึงเป็นลักษณะพฤติกรรมต่างๆ ของมนุษย์ซึ่งเป็นวิถีชีวิตของมนุษย์ ทั้งบุคคลและสังคม ที่ได้วิวัฒนาการต่อเนื่องมาอย่างมีแบบแผน แต่อย่างไรก็ตามมนุษย์นั้นไม่ได้เกาะกลุ่มอยู่เฉพาะในสังคมของตนเอง ได้มีความสัมพันธ์ติดต่อกับสังคมต่างๆ ซึ่งอาจอยู่ใกล้ชิดมีพรมแดนติดต่อกัน หรืออยู่ปะปนในสถานที่เดียวกันหรือ การที่ชนชาติหนึ่งตกอยู่ใต้การปกครองของชนชาติหนึ่ง มนุษย์เป็นผู้รู้จักเปลี่ยนแปลงปรับปรุงสิ่งต่างๆ จึงนำเอาวัฒนธรรมที่ได้จากการเห็นการติดต่อสัมพันธ์มาใช้โดยอาจรับมาเพิ่มเติมเป็นวัฒนธรรมของตนเองโดยตรงหรือนำเอามาดัดแปลงแก้ไขให้สอดคล้องเหมาะสมกับสภาพวัฒนธรรมที่มีอยู่เดิม

ในปัจจุบันนี้จึงไม่มีประเทศชาติใดที่มีวัฒนธรรมบริสุทธิ์อย่างแท้จริง แต่จะมีวัฒนธรรมที่มีพื้นฐานมาจากความรู้ ประสบการณ์ที่ตกทอดกันมาโดยเฉพาะของสังคมนั้น จะมีวัฒนธรรมจากแหล่งอื่นที่เข้ามาผสมปะปนอยู่ และวัฒนธรรมไทยก็มีแนวทางเช่นเดียวกัน

ความสำคัญของวัฒนธรรม

วัฒนธรรมเป็นเรื่องที่สำคัญยิ่งในความเป็นชาติ ชาติใดที่ไร้เสียซึ่งวัฒนธรรมอันเป็นของตนเองแล้ว ชาตินั้นจะคงความเป็นชาติอยู่ไม่ได้ ชาติที่ไร้วัฒนธรรม แม้จะเป็นผู้พิชิตในการสงคราม แต่ในที่สุดก็จะเป็นผู้ถูกพิชิตในด้านวัฒนธรรม ซึ่งนับว่าเป็นการถูกพิชิตอย่างราบคาบและสิ้นเชิง ทั้งนี้เพราะผู้ที่ถูกพิชิตในทางวัฒนธรรมนั้นจะไม่รู้ตัวเลยว่าตนได้ถูกพิชิต เช่น พวกดาตที่พิชิตจีนได้ และตั้งราชวงศ์หวนขึ้นปกครองจีน แต่ในที่สุดถูกชาวจีนซึ่งมีวัฒนธรรมสูงกว่ากลืนจนเป็นชาวจีนไปหมดสิ้น ดังนั้น จึงพอสรุปได้ว่า วัฒนธรรมมีความสำคัญดังนี้

- วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่ชี้แสดงให้เห็นความแตกต่างของบุคคล กลุ่มคน หรือชุมชน
- เป็นสิ่งที่ทำให้เห็นว่าตนมีความแตกต่างจากสัตว์
- ช่วยให้เราเข้าใจสิ่งต่างๆ ที่เรามองเห็น การแปลความหมายของสิ่งที่เรามองเห็นนั้นขึ้นอยู่กับวัฒนธรรมของกลุ่มชน ซึ่งเกิดจากการเรียนรู้และถ่ายทอดวัฒนธรรม เช่น ชาวเกาะซามัวมองเห็นดวงจันทร์ว่ามีหญิงกำลังทอผ้า ชาวออสเตรเลียเห็นเป็นตาแมวใหญ่กำลังมองหาเหยื่อ ชาวไทยมองเห็นเหมือนรูปกระต่าย
- วัฒนธรรมเป็นตัวกำหนดปัจจัย ๔ เช่น เครื่องนุ่งห่ม อาหาร ที่อยู่อาศัย และการรักษาโรค
- วัฒนธรรมเป็นตัวกำหนดการแสดงความรู้สึกทางอารมณ์ และการควบคุมอารมณ์ เช่น ผู้ชายไทยจะไม่ปล่อยให้หน้าตาไหลต่อหน้าสาธารณชนเมื่อเสียใจ
- เป็นตัวกำหนดการกระทำบางอย่าง ในชุมชนว่าเหมาะสมหรือไม่ ซึ่งการกระทำบางอย่างในสังคมหนึ่งเป็นที่ยอมรับว่าเหมาะสมแต่ไม่เป็นที่ยอมรับในอีกสังคมหนึ่ง

จะเห็นได้ว่าผู้สร้างวัฒนธรรม คือ มนุษย์ และสังคมเกิดขึ้นก็เพราะมนุษย์ วัฒนธรรมกับสังคมจึงเป็น
สิ่งคู่กัน โดยแต่ละสังคมย่อมมีวัฒนธรรมและหากสังคมมีขนาดใหญ่หรือมีความซับซ้อนมากเพียงใด
ความหลากหลายทางวัฒนธรรมมักจะมีมากขึ้นโดยวัฒนธรรมต่างๆ ของแต่ละสังคมอาจเหมือนหรือ
ต่างกันสืบเนื่องมาจากความแตกต่างทางด้านความเชื่อ เชื้อชาติ ศาสนาและถิ่นที่อยู่ เป็นต้น

ประเพณี

ประเพณี เป็นกิจกรรมที่มีการปฏิบัติสืบเนื่องกันมา เป็นเอกลักษณ์และมีความสำคัญต่อสังคม เช่น
การแต่งกาย ภาษา วัฒนธรรม ศาสนา ศิลปกรรม กฎหมาย คุณธรรม ความเชื่อ ฯลฯ อันเป็นบ่อเกิดของ
วัฒนธรรมของสังคมเชื้อชาติต่างๆ กลายเป็นประเพณีประจำชาติและถ่ายทอดกันมาโดยลำดับ หากประเพณีนั้น
ดีอยู่แล้วก็รักษาไว้เป็นวัฒนธรรมประจำชาติ หากไม่ดีก็แก้ไขเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเทศะ ประเพณี
ล้วนได้รับอิทธิพลมาจากสิ่งแวดล้อมภายนอกที่เข้าสู่สังคม รับเอาแบบปฏิบัติที่หลากหลายเข้ามาผสมผสาน
ในการดำเนินชีวิต ประเพณีจึงเรียกได้ว่าเป็น วิถีแห่งการดำเนินชีวิตของสังคม โดยเฉพาะศาสนาซึ่งมีอิทธิพล
ต่อประเพณีไทยมากที่สุด วัดวาอารามต่างๆ ในประเทศไทยสะท้อนให้เห็นถึงอิทธิพลของพุทธศาสนาที่มีต่อ
สังคมไทย และชี้ให้เห็นว่าชาวไทยให้ความสำคัญในการบำรุงพุทธศาสนาด้วยศิลปกรรมที่งดงามเพื่อใช้ใน
พิธีกรรมทางศาสนาตั้งแต่โบราณกาล เป็นต้น

ความหมายของประเพณี พระยาอนุมานราชธน ได้ให้ความหมายของคำว่าประเพณีไว้ว่า ประเพณี
คือ ความประพฤติที่ชนหมู่หนึ่งอยู่ในที่แห่งหนึ่งถือเป็นแบบแผนกันมาอย่างเดียวกัน และสืบทอดกันมานาน
ถ้าใครในหมู่ประพฤติดอกนอกแบบก็ผิดประเพณี หรือผิดจารีตประเพณี คำว่าประเพณี ตามพจนานุกรม
ภาษาไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน ได้กำหนดความหมายประเพณีไว้ว่า ขนบธรรมเนียมแบบแผน ซึ่งสามารถ
แยกคำต่างๆ ออกได้เป็น **ขนบ** มีความหมายว่า ระเบียบแบบอย่าง **ธรรมเนียม** มีความหมายว่า ที่นิยมใช้กันมา
และเมื่อนำมารวมกันแล้วก็มีความหมายว่า ความประพฤติที่คนส่วนใหญ่ ยึดถือเป็นแบบแผน และได้ทำการ
ปฏิบัติสืบทอดกันมา จนเป็นต้นแบบที่จะให้คนรุ่นต่อไปได้ประพฤติปฏิบัติตามกันต่อไป

โดยสรุปแล้ว ประเพณี หมายถึง ระเบียบแบบแผนที่กำหนดพฤติกรรมในสถานการณ์ต่างๆ ที่คนใน
สังคมยึดถือปฏิบัติสืบกันมา ถ้าคนใดในสังคมนั้นๆ ผ่าฝืนมักถูกตำหนิจากสังคม ลักษณะประเพณีในสังคมระดับ
ประเทศชาติ มีทั้งประสมกลมกลืนเป็นอย่างเดียวกัน และมีผิดแผกกันไปบ้างตามความนิยมเฉพาะท้องถิ่น
แต่โดยมากย่อมมีจุดประสงค์ และวิธีการปฏิบัติเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มีเฉพาะส่วนปลีกย่อยที่เสริมเติมแต่ง
หรือตัดทอนไปในแต่ละท้องถิ่น สำหรับประเพณีไทยมักมีความเกี่ยวข้องกับความเชื่อในคติพระพุทธศาสนา
และพราหมณ์มาแต่โบราณ

ความเป็นมาของประเพณี ประเพณีมีบ่อเกิดมาจากสภาพสังคม ธรรมชาติ ทัศนคติ เอกลักษณ์
ค่านิยม โดยความเชื่อของคนในสังคมต่อสิ่งที่มีอำนาจเหนือมนุษย์นั้นๆ เช่น อำนาจของดินฟ้าอากาศและ
เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นโดยไม่ทราบสาเหตุต่างๆ ฉะนั้นเมื่อเวลาเกิดภัยพิบัติขึ้น มนุษย์จึงต้องอ้อนวอนร้องขอ
ในสิ่งที่ตนคิดว่าจะช่วยได้พอภัยนั้นผ่านพ้นไปแล้ว มนุษย์ก็แสดงความรู้คุณต่อสิ่งนั้นๆ ด้วยการทำพิธีบูชา

เพื่อเป็นสิริมงคลแก่ตน ตามความเชื่อ ความรู้ของตน เมื่อความประทุพตินั้นคนส่วนรวมในสังคมยึดถือปฏิบัติเป็นธรรมเนียม หรือเป็นระเบียบแบบแผน และทำงานเป็นพิมพ์เดียวกัน สืบต่อๆ กันจนกลายเป็นประเพณีของสังคมนั้นๆ

ประเพณีและวัฒนธรรม เมื่อว่าโดยเนื้อความก็เป็นสิ่งอย่างเดียวกัน คือ เป็นสิ่งที่ไม่ใช่มีอยู่ในธรรมชาติโดยตรง แต่เป็นสิ่งที่สังคมหรือคนในส่วนรวมร่วมกันสร้างให้มีขึ้น แล้วถ่ายทอดให้แก่กันได้ด้วยลักษณะและวิธีการต่างๆ ว่าโดยเนื้อหาของประเพณีและวัฒนธรรมที่อยู่ในจิตใจของประชาชนเกี่ยวกับเรื่องความคิดเห็น ความรู้สึก ความเชื่อ ซึ่งสะสมและสืบต่อร่วมกันมานานในส่วนรวม จนเกิดความเคยชินเรียกว่า นิสัยสังคมหรือประเพณี

ประเภทของประเพณี

ประเภทของประเพณีแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท ได้แก่

๑. **จารีตประเพณี หรือกฎศีลธรรม** หมายถึง สิ่งซึ่งสังคมใดสังคมหนึ่งยึดถือและปฏิบัติสืบกันมาอย่างต่อเนื่องและมั่นคง เป็นเรื่องของความผิดถูก มีเรื่องของศีลธรรมเข้ามาเกี่ยวข้อง ดังนั้น สมาชิกในสังคมต้องทำ ผู้ใดฝ่าฝืนถือว่าเป็นผิดเป็นชั่ว จะต้องถูกตำหนิหรือได้รับการลงโทษจากคนในสังคมนั้น เช่น ลูกหลานต้องเลี้ยงดูพ่อแม่เมื่อท่านแก่เฒ่า ถ้าใครไม่เลี้ยงดูถือว่าเป็นคนเนรคุณหรือลูกอกตัญญู จารีตประเพณีของแต่ละสังคมนั้นย่อมไม่เหมือนกัน เพราะมีค่านิยมที่ยึดถือต่างกัน การนำเอาจารีตประเพณีของตนไปเปรียบเทียบกับของคนอื่นแล้วตัดสินว่าดีหรือเลวกว่าของตนย่อมเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้อง เพราะสภาพสังคมสิ่งแวดล้อม ตลอดจนความเชื่อของแต่ละสังคมนั้นแตกต่างกันไป

๒. **ขนบประเพณี หรือสถาบัน** หมายถึง ระเบียบแบบแผนที่สังคมได้กำหนดไว้แล้วปฏิบัติสืบกันมา ทั้งโดยทางตรงและทางอ้อม ทางตรง ได้แก่ ประเพณีที่มีการกำหนดเป็นระเบียบแบบแผนในการปฏิบัติอย่างชัดเจนว่าบุคคลต้องปฏิบัติอย่างไร เช่น สถาบันโรงเรียน มีโรงเรียน มีผู้สอน มีผู้เรียน มีระเบียบการรับสมัคร การเข้าเรียน การสอบไล่ เป็นต้น ทางอ้อม ได้แก่ ประเพณีที่รู้จักกันโดยทั่วไป โดยไม่ได้วางระเบียบไว้อย่างแน่นอน แต่ปฏิบัติไปตามคำบอกเล่า หรือตัวอย่างจากที่ผู้ใหญ่หรือบุคคลในสังคมปฏิบัติ เช่น ประเพณีเกี่ยวกับการเกิด การตาย การแต่งงาน ซึ่งเป็นประเพณีเกี่ยวกับชีวิต หรือประเพณีเกี่ยวกับเทศกาล ตรุษ สารท การขึ้นบ้านใหม่ เป็นต้น

๓. **ธรรมเนียมประเพณี** หมายถึง ประเพณีเกี่ยวกับเรื่องธรรมเนียมสามัญที่ทุกคนควรทำ ไม่มีระเบียบแบบแผนเหมือนขนบประเพณี หรือมีความผิดถูกเหมือนจารีตประเพณี เป็นแนวทางในการปฏิบัติที่ทุกคนปฏิบัติกันทั่วไปจนเกิดความเคยชิน และไม่รู้สึกเป็นภาระหน้าที่ เพราะเป็นสิ่งที่มีความคุ้นเคยและใช้กันอย่างแพร่หลาย ส่วนมากเป็นมารยาทในด้านต่างๆ เช่น การแต่งกาย การพูด การรับประทานอาหาร การเป็นแขกไปเยี่ยมผู้อื่น ฯลฯ ธรรมเนียมประเพณีเป็นเรื่องที่ทุกคนควรทำแม้ผู้ฝ่าฝืนหรือทำผิดก็ไม่ถือว่าเป็นเรื่องสำคัญแต่อาจถูกตำหนิว่าเป็นคนไม่ได้รับการศึกษา ไม่มีมารยาท ไม่รู้จักกาลเทศะ(จากวิกิพีเดีย สารานุกรมเสรี)

ภูมิปัญญาท้องถิ่น

ความสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่น ทำให้ชาติและชุมชน

ผ่านพ้นวิกฤติและดำรงความเป็นชาติหรือชุมชนได้

ภูมิปัญญาเป็นองค์ความรู้ที่มีคุณค่าและความดีงาม
ที่จรรโลงชีวิต และวิถีชุมชนให้อยู่ร่วมกับธรรมชาติ
และสภาวะแวดล้อมได้อย่างกลมกลืนและสมดุล

ภูมิปัญญาเป็นพื้นฐานการประกอบอาชีพ และเป็นรากฐานการพัฒนาที่เริ่มจากการพัฒนาเพื่อ
การพึ่งพาตนเอง การพัฒนาเพื่อการพึ่งพาซึ่งกันและกัน และการพัฒนาที่เกิดจากการผสมผสาน
องค์ความรู้สากล บนฐานภูมิปัญญาเดิม เพื่อเกิดเป็นภูมิปัญญาใหม่ที่เหมาะสมกับยุคสมัย

ดังนั้น ภูมิปัญญาจึงมีคุณค่า ไม่เพียงแต่ต่อท้องถิ่นและผู้คนเท่านั้น แต่ยังเอื้อประโยชน์อย่าง
ใหญ่หลวงต่อการวางแผนพัฒนาประเทศอย่างยั่งยืนและมั่นคง

ความหมาย ภูมิปัญญาท้องถิ่น (Local Wisdom) หมายถึง องค์ความรู้ ความเชื่อ ความสามารถ
ความชัดเจนของคนในท้องถิ่นที่ได้จากการสั่งสมประสบการณ์และการเรียนรู้มาเป็นระยะเวลายาวนานหรือ
ช่วงระยะเวลาหนึ่ง มีการคิดค้นและพัฒนาอย่างต่อเนื่องแล้วถ่ายทอดสืบต่อกันมานานสำหรับใช้เป็นแนวทาง
การแก้ปัญหา ปรับตัว และวัฒนธรรมอย่างเหมาะสมกับยุคสมัย

ภูมิปัญญาอาจแสดงออกมาทั้งในรูปที่เป็นนามธรรม เช่น โลกทัศน์ ความคิด ความเชื่อหรือปรัชญา
ในการดำเนินชีวิตและในเชิงรูปธรรม เช่น เทคโนโลยีการทำมาหากิน การเกษตร ศิลปะ หัตถกรรม
หรือเครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ

ลักษณะสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่น

๑. เป็นความรู้แบบองค์รวมที่เกิดจากการเชื่อมโยงความรู้หรือกิจกรรมทุกอย่างที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิต
๒. เป็นวิถีความสัมพันธ์ที่สมดุลระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ
๓. มีลักษณะเป็นพลวัต (Dynamics) คือ เปลี่ยนแปลงได้ตามยุคสมัยและพัฒนาการอยู่ตลอดเวลา
๔. มีวัฒนธรรมเป็นพื้นฐาน
๕. มีลักษณะเฉพาะหรือเอกลักษณ์ในตัวเอง

การแบ่งประเภทภูมิปัญญาท้องถิ่น

ประเภทหรือการจัดกลุ่มของภูมิปัญญาท้องถิ่น มีการจัดแบ่งได้หลายลักษณะ เช่น

การจัดแบ่งลักษณะที่ ๑

ภูมิปัญญาที่เป็นนามธรรม ได้แก่ มโนทัศน์ การตระหนักรู้ วิธีคิด ความเชื่อ ปรัชญาใน
การดำเนินชีวิตของผู้คน

ภูมิปัญญาที่เป็นรูปธรรม ได้แก่ เทคโนโลยีการทำมาหากิน การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและ
สิ่งแวดล้อม แพทย์พื้นบ้านและการดูแลสุขภาพ การเกษตร ศิลปะ หัตถกรรม สถาปัตยกรรม เครื่องมือ
เครื่องใช้ต่างๆ ฯลฯ

การจัดแบ่งลักษณะที่ ๒

ภูมิปัญญาที่เกี่ยวกับความอยู่รอดหรือชีวิตความเป็นอยู่ ซึ่งได้แก่ ปัจจัยสี่ คือ อาหาร ยารักษาโรค เครื่องนุ่งห่ม และที่อยู่อาศัย

- **อาหารไทย** มีองค์ประกอบหลักเป็นผักพื้นบ้านหรือสมุนไพรที่มีสรรพคุณเสริมหรือต้านฤทธิ์กัน มีความเหมาะสมกลมกลืนทั้งในด้านคุณประโยชน์ฤดูกาลบริโภค
- **ยารักษาโรค** เป็นสมุนไพรพื้นบ้านที่ชาวบ้านใช้ทั้งรักษาอาการเจ็บป่วยและดูแลสุขภาพ
- **เครื่องนุ่งห่ม** มีการเลือกใช้วัสดุพื้นบ้านและวิธีการนุ่งห่มที่เหมาะสมกับสภาพอากาศโดยมีลายผ้าและวิธีการถักทอที่เป็นเอกลักษณ์ของแต่ละท้องถิ่น
- **ที่อยู่อาศัย** มีรูปแบบและโครงสร้างที่เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมประโยชน์ใช้สอย และชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทยในแต่ละภูมิภาค

ภูมิปัญญาที่เกี่ยวข้องกับเทคโนโลยีการทำมาหากิน เช่น การกำจัดศัตรูพืชแบบพื้นบ้าน การย้อมผ้าด้วยสีธรรมชาติ การจักสาน หัตถกรรม การทำเครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ

ภูมิปัญญาที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรม ประเพณี พิธีกรรม ความเชื่อ และตำนานต่างๆ

- **ประเพณีและพิธีกรรม** เช่น บุญบั้งไฟ การบวชป่า การผูกเสี่ยว ทำขวัญต่างๆ
- **ตำนาน ความเชื่อ** เช่น บั้งไฟพญานาค
- **การละเล่นพื้นบ้าน** เช่น เต้นกำรำเคียว ฯลฯ

การจัดแบ่งลักษณะที่ ๓

ภูมิปัญญาของตัวบุคคล (Individual wisdom) เป็นความรู้ ความสามารถ ความคิด วิธีการของบุคคล เช่น นายคำเดื่อง ภาษี จากจังหวัดบุรีรัมย์ ในเรื่องวนเกษตร, เกษตรธรรมชาติ นายสมศักดิ์ เครือวัลย์ จากจังหวัดระยอง ในเรื่องเกษตรทฤษฎีใหม่

ภูมิปัญญาของชุมชน (Local wisdom) เป็นภูมิปัญญาที่สั่งสม สืบสาน อยู่ในวัฒนธรรมท้องถิ่นหรือชุมชน ไม่มีตัวบุคคลใดบุคคลหนึ่งเป็นเจ้าของ อาจเรียกอีกนัยหนึ่งว่าภูมิปัญญานิรันดร์ เช่น ภูมิปัญญาการทอผ้าแพรวาของชุมชนภูไท จังหวัดกาฬสินธุ์ การทำไข่เค็มไชยา ของชาวสุราษฎร์ธานี

ภูมิปัญญาในภาพรวมของประเทศ (National wisdom) เป็นภูมิปัญญาที่บ่งบอกถึงองค์ความรู้หรือความสามารถของคนในภาพรวมของประเทศ เช่น ภูมิปัญญาอาหารไทย สมุนไพร ผ้าไหมไทย มวยไทย

การจัดการภูมิปัญญาท้องถิ่น

เนื่องจากภูมิปัญญาท้องถิ่นมีลักษณะเป็นพลวัตที่เปลี่ยนแปลงได้ตามสภาพแวดล้อม กาลเวลาและกระแสวัฒนธรรมใหม่ ดังนั้น จึงต้องมีแนวทางในการจัดการภูมิปัญญา เพื่อให้ภูมิปัญญาดีนั้นคงอยู่หรือปรับให้เหมาะสมกับยุคสมัย การจัดการปัญญามี ๔ แนวทาง ดังนี้

๑. **อนุรักษ์ (Conservation)** เพื่อให้ภูมิปัญญาที่มีคุณค่าหรือมีความสำคัญต่อชุมชน แต่กำลังจะหายไปให้คงอยู่ต่อไป เช่น การอนุรักษ์ประเพณีวัฒนธรรมที่เป็นเอกลักษณ์ สามารถสร้างเป็นแหล่งท่องเที่ยวของชุมชน และสร้างรายได้แก่คนในชุมชน

การอนุรักษ์ภูมิปัญญาจะเกิดขึ้นได้เมื่อ

- ชุมชนมีความภาคภูมิใจและเห็นความสำคัญ ต้องการสร้างคุณค่าให้ปรากฏและสืบสานให้คงอยู่
- มีมูลค่าเป็นแรงจูงใจ

๒. **รื้อฟื้น (Recovery)** เพื่อให้ภูมิปัญญาที่สำคัญหรือมีคุณค่าแต่หายไปแล้วถูกนำกลับมาใช้ใหม่ และมีโอกาสประยุกต์ให้ร่วมสมัยเพื่อใช้ประโยชน์ต่อไปได้ เช่น ลายผ้าทอพื้นที่เป็นเอกลักษณ์ท้องถิ่นหายไปเมื่อทำการค้นหา รื้อฟื้น และสร้างชิ้นงานใหม่บนฐานภูมิปัญญาเดิมจะทำให้เกิดมูลค่าเพิ่มขึ้นมาได้

๓. **ประยุกต์ (Modification)** เพื่อให้ภูมิปัญญานั้นเหมาะสมกับสภาวะแวดล้อมใหม่ โดยคงไว้ซึ่งแนวคิดหรือฐานความรู้เดิม เช่น หัตถกรรมจากไม้ไผ่ ประยุกต์ใหม่เป็นการใช้ผักตบชวาในแหล่งที่ผักตบชวาเป็นจำนวนมาก เป็นต้น

๔. **พัฒนาต่อยอด (Development)** เพื่อให้เกิดการใช้ประโยชน์ได้กว้างขึ้น โดยการผสมผสานองค์ความรู้สากลเข้ากับภูมิปัญญาเดิม อาจเรียกว่าเป็นการสร้างภูมิปัญญาใหม่หรือสิ่งใหม่ (นวัตกรรม : innovation) เป็นการสร้างทางเลือกที่ช่วยให้ใช้ประโยชน์ในสังคมปัจจุบันได้สะดวกสบายขึ้นโดยไม่ทำลายคุณค่าหรือรากเหง้าเดิม เช่น สีย้อมจากธรรมชาติได้มีการพัฒนาเป็นผงสำเร็จรูป และมีกรรมวิธีในการย้อมที่ง่ายกว่าวิธีดั้งเดิม หรือสมุนไพรพื้นบ้านที่ผลิตในรูปแบบแคปซูล หรือปลาร้าผง ปลาร้าก้อนที่สะดวกต่อการบริโภค และการพกพาไปยังที่ต่างๆ

การจัดการ หรือการพัฒนา ภูมิปัญญาท้องถิ่น มีกระบวนการเรียนรู้ เป็นพื้นฐานและมีขั้นตอนการดำเนินงานดังนี้

๑. รวบรวม

- ภูมิปัญญาท้องถิ่นมีอยู่มากมาย ต้องเก็บรวบรวมและจัดหมวดหมู่อย่างเป็นระบบ
- การเก็บรวบรวมทำได้หลายวิธี เช่น การสอบถาม การสัมภาษณ์ การจัดเวทีชาวบ้าน เพื่อให้ชาวบ้าน ผู้รู้ในชุมชน มีส่วนร่วมในการให้ข้อมูล
- การจัดหมวดหมู่ จัดได้หลายรูปแบบตามวัตถุประสงค์ของการนำไปใช้ประโยชน์ เช่น
 - จัดตามกลุ่มของภูมิปัญญา เช่น ภูมิปัญญาที่เกี่ยวกับการทำมาหากิน ภูมิปัญญาที่เกี่ยวข้องกับประเพณีและวัฒนธรรม
 - จัดตามแหล่งของภูมิปัญญา เช่น ภูมิปัญญาของภาค จังหวัด ชุมชน

๒. วิเคราะห์

- เพื่อค้นหาภูมิปัญญานั้นควรอนุรักษ์ หรือรื้อฟื้นหรือประยุกต์หรือพัฒนาต่อยอด โดยพิจารณาจากความเหมาะสม ความสำคัญ การใช้ประโยชน์ ความเป็นไปได้ และโอกาสของการพัฒนา

๓. กลั่นกรอง จัดลำดับ และคัดเลือกภูมิปัญญาเพื่อการดำเนินการต่อ (อนุรักษ์ รื้อฟื้น ประยุกต์ หรือพัฒนาต่อยอด) โดยเน้นการได้ประโยชน์ของชุมชนเจ้าของเรื่องเป็นลำดับแรก

๔. พัฒนาเป็นเทคโนโลยีที่ใช้ได้กว้างขึ้น

๕. ทดสอบความเหมาะสมกับสภาพท้องถิ่นหรือสภาวะแวดล้อมที่จะนำภูมิปัญญานั้นไปใช้ประโยชน์
๖. เผยแพร่ ขยายผล ซึ่งอาจเป็นได้ทั้งการขยายผลเฉพาะกลุ่ม (Specific group target) หรือขยายผลในวงกว้าง (Mass communication)
๗. สร้างเครือข่ายการดำเนินงาน เพื่อให้เกิดการเชื่อมโยง ผนึกกำลัง และแบ่งงานกันตามศักยภาพ และบทบาทหน้าที่ของแต่ละฝ่าย

การคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่น

ภูมิปัญญาเป็นทรัพย์สินทางปัญญาที่ผู้คิดค้นสร้างสรรค์ควรได้รับสิทธิประโยชน์จากภาครัฐในแง่การคุ้มครองและดูแลไม่ให้มีผู้ละเมิด การคุ้มครองทรัพย์สินทางปัญญาที่เกี่ยวข้องกับภูมิปัญญา เช่น

ลิขสิทธิ์ หมายถึง สิทธิแต่เพียงผู้เดียวหรือสิทธิพิเศษในงานที่สร้างสรรค์ ผู้เป็นเจ้าของมีสิทธิเพียงผู้เดียว หากผู้อื่นจะใช้ประโยชน์ต้องขออนุญาต เช่น ลายผ้า การแสดงวรรณกรรม

สิทธิบัตร หมายถึง สิทธิพิเศษ เป็นโฉนดทางปัญญา ให้ความคุ้มครอง ๒ ด้าน คือ ด้านการประดิษฐ์และด้านการออกแบบ สิ่งประดิษฐ์ที่จดสิทธิบัตรแล้วสามารถต่อยอดเป็นสิ่งประดิษฐ์ใหม่ และจดสิทธิบัตรใหม่ได้ อายุการคุ้มครองสิทธิบัตรการประดิษฐ์ และสิทธิบัตรการออกแบบผลิตภัณฑ์ ๒๐ ปี และ ๑๐ ปี ตามลำดับ สิ่งประดิษฐ์ที่ได้จดสิทธิบัตรแล้ว เช่น กังหันชัยพัฒนา น้ำมันไบโอดีเซล

อนุสิทธิบัตร เป็นการคุ้มครองการประดิษฐ์ที่มีขอบเขตการคุ้มครองเช่นเดียวกับสิทธิบัตรการประดิษฐ์ แต่เป็นการประดิษฐ์ที่มีเทคนิคไม่สูงมากนัก มีอายุการคุ้มครอง ๖ ปี

ทั้งนี้ กรมทรัพย์สินทางปัญญา กระทรวงพาณิชย์เป็นหน่วยงานที่รับผิดชอบดูแลเรื่องการคุ้มครองภูมิปัญญาตามกฎหมาย (กรมส่งเสริมการเกษตร.ไม่ระบุปีที่ตีพิมพ์)

วัฒนธรรม
ประเพณี
และภูมิปัญญา
เกี่ยวกับ
ข้าว

วัฒนธรรม ประเพณี และภูมิปัญญาเกี่ยวกับข้าว

พิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าวในสังคมไทย

อาจพูดได้ว่าหมายถึงพิธีกรรมเกือบทั้งหมดในสังคมไทยทีเดียว เพราะพิธีกรรมที่มีความหมายและมีความสำคัญต่อชีวิตของคนไทย ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวไร่ชาวนานั่น ที่สำคัญที่สุดก็คือ พิธีกรรมที่เกี่ยวกับการทำมาหากิน และการทำมาหากินของคนไทยในสังคมไทยนั้น ตั้งแต่อดีตก็คือ การทำเกษตรกรรม การเพาะปลูก ซึ่งก็ไม่พ้นการทำไร่ ทำนาตนเอง

จุดมุ่งหมาย ความหมาย และความสำคัญของพิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าวหรือเกี่ยวกับการเพาะปลูก ก็คือ เพื่อความอุดมสมบูรณ์ ดังนั้น พิธีกรรมทั้งหมดหรือจุดประสงค์หลักของพิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าวจะแสดงให้เห็นถึงวิธีการแก้ไขปัญหของชาวบ้าน ที่สะท้อนให้เห็นถึงภูมิปัญญาของชาวบ้านในการเผชิญกับปัญหา เรื่องปากเรื่องท้อง เรื่องความอยู่รอดของชาวบ้านนั่นเอง พิธีกรรมดั้งเดิมของสังคมไทยก่อนการรับพุทธศาสนา หรือศาสนาฮินดูเข้ามานั้น ก็คงเป็นเรื่องของความพยายามจะติดต่อกับอำนาจเหนือธรรมชาติหรือว่าผีนั่นเอง โดยเชื่อว่าผีมีอิทธิพลเหนือผลผลิตและต่อสภาพแวดล้อม ซึ่งอาจจะเรียกว่าใช้วิธีการทางไสยศาสตร์

ต่อมาเมื่อมีการรับพุทธศาสนาเข้ามาแล้วก็มีการผสมผสานกัน จนพิธีกรรมที่เป็นของชาวบ้านหลายๆ วิธีได้มีการปรับรับไปเป็นพระราชพิธี นอกจากนั้นจะเห็นว่า พิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าวทั้งหมดนั้นจริงๆ แล้วเป็นพิธีที่สร้างขึ้นตามฤดูกาลซึ่งสัมพันธ์กับการเพาะปลูก ปัญหาใหญ่ที่สุดของการทำนา คือ ปัญหาเรื่องน้ำฝน เพราะว่าการทำนาในสังคมไทยในอดีตนั้นเป็นนาที่น้ำฝน เป็นนาที่จำเป็นต้องพึ่งพิงกับธรรมชาติ ดิน ฟ้า อากาศ ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่แน่นอนและมนุษย์ไม่สามารถจะควบคุมได้ เพราะฉะนั้น จำเป็นต้องอาศัยอำนาจลึกลับไสยศาสตร์เรียกผีสังเทวดาให้มาช่วยปัดเป่าขจัดภัยอันตรายต่างๆ และวิธีการที่ทำกันก็คือ พยายามเอาอกเอาใจด้วยการเลี้ยงดูเอาใจ เช่น การไหว้ภูตผีหรืออำนาจลึกลับเหนือธรรมชาติต่างๆ

ประเทศไทยมีลักษณะของผู้คนที่อยู่อย่างกระจ่ายไม่หนาแน่น ดังนั้น ลักษณะของความเชื่อที่พบในสังคมไทยจะไม่ได้มีลักษณะเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ในแง่ที่ว่าแต่ละภูมิภาคก็มีระบบความเชื่อของตนเอง ภาคใต้มีวิธีการขจัดหรือแก้ปัญหारेื่องการทำนาของตนเองแบบหนึ่ง ทางอีสานก็อีกแบบหนึ่ง ผู้ที่ปกครองบ้านเมืองจะอย่างไร จึงจะรวมหรือสร้างบูรณาการให้ผู้คนที่เต็มไปด้วยชนเผ่าต่างๆ ที่หลากหลายนี้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้ ก็จำเป็นต้องมีระบบความเชื่อที่มีอิทธิฤทธิ์ มีประสิทธิภาพที่สามารถจะเอาชนะหรือสร้างความเคารพยอมรับจากชนเผ่าต่าง ๆ ได้ เมื่อสังคมพัฒนาเป็นบ้านเป็นเมือง จนกระทั่งทุกวันนี้ ลักษณะของพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวก็เป็นเรื่องที่ผสมผสานระหว่างพิธี ทั้งพุทธซึ่งมีการนิมนต์พระสงฆ์มาสวด ทำบุญทำทาน และก็มีพิธีพราหมณ์ ซึ่งเอาข้าวเข้ามาเพื่อสร้าง ความอสังการ ความศักดิ์สิทธิ์ ความน่าเชื่อถือให้กับราชสำนัก และพิธีกรรมอันนี้เองที่ส่งผลอิทธิพลและสะท้อนกลับไปยังความเชื่อของชาวบ้านอีกต่อหนึ่ง จะเห็นว่าพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวในปัจจุบันนี้ จะเป็นเรื่องราวความเชื่อที่ค่อนข้างผสมผสานกันระหว่างความเชื่อในเรื่องของผี ความเชื่อท้องถิ่น ความเชื่อในเรื่องพุทธศาสนาและศาสนาฮินดูด้วย เช่น

“แกน”เป็นเทพดั้งเดิมของชนเผ่าไท ที่มีอิทธิพลต่อการทำมาหากิน ต่อความเป็นอยู่ของผู้คน เพราะว่าเป็นผู้ที่สร้างทุกสิ่งทุกอย่างในโลกไม่ว่าจะเป็นดิน น้ำ ลม ไฟ หรือเครื่องมือ เครื่องใช้ทุกอย่าง พระยาแกนเป็นผู้สร้าง อิทธิพลของพระยาแกนมีมากมายเหลือเกิน จึงทำให้ผู้คนกลัวมากและเมื่อมีปัญหาอะไรก็รู้ว่าสาเหตุที่จะปิดเป่าได้ คือ ต้องไปขอให้พระยาแกนช่วย เพราะฉะนั้นพิธีที่สำคัญมากต่อการทำมาหากิน และการปลูกข้าวของคนไทยหรือคนไทยลาว คือ พิธีจุดบั้งไฟ เพื่อส่งสารไปถึงพระยาแกน ขอให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล พิธีกรรมในประเพณีจุดบั้งไฟ เป็นพิธีที่ไม่สามารถทำขึ้นโดยคนเพียงไม่กี่คน แต่เป็นเรื่องของคนทั้งชุมชนทั้งสังคมต้องให้ความร่วมมือร่วมใจกันที่จะแก้ปัญหาวิกฤตในสังคมตัวเองและบทบาทของพิธีกรรมนี้ไม่ใช่เพียงแต่จะบันดาลให้ฝนตกมาได้ตามความเชื่อของท้องถิ่น แต่มีความหมายอีกมากมาย ต่อความเป็นอยู่ของชุมชนของสังคมชาวในสังคมไทย พิธีกรรมมีความสำคัญต่อการสร้างจิตสำนึกความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน การสร้างจริยธรรม คุณธรรมของท้องถิ่นโดยผ่านพิธีกรรมต่างๆ

นอกจากพิธีจุดบั้งไฟที่แสดงให้เห็นถึงความเดือดร้อนของผู้คนที่จำเป็นต้องขออำนาจจากพระยาแกนช่วยเหลือแล้ว ความอ่อนน้อมของคนไทยที่มีต่ออำนาจเหนือธรรมชาติ จะเห็นได้จากการเรียกชื่อสิ่งที่มีความสำคัญต่างๆ ด้วยคำว่า แม่ เช่น ข้าวก็จะมีคำว่า “แม่โพสพ” เป็นเทพธิดาแห่งข้าว แม่นั้นเป็นผู้ให้กำเนิดเป็นผู้ที่มีบทบาทสูงที่สุดในครอบครัวและสิ่งที่มีคุณประโยชน์ทั้งหลายในสังคมไทยนั้น มักจะใช้คำว่าแม่เป็นคำเรียกชื่อไม่ว่าจะเป็นแม่น้ำ แม่ธรณี ฯลฯ การใช้คำว่า “แม่” เรียกข้าวก็คือ เป็นการให้ การยกย่องมากที่สุด ข้าวมีความสำคัญก็เพราะว่าข้าวเป็นผู้ให้ชีวิตแก่มนุษย์ เพราะฉะนั้น หน้าที่ที่มนุษย์ต้องตอบแทนคือมนุษย์ต้องเลี้ยงดูพุ่มพักเลี้ยงดูข้าวด้วย ข้าวมีขวัญข้าว ซึ่งเหมือนกับมนุษย์ที่ยังมีชีวิตอยู่ ต้องมีขวัญ ขวัญนั้นสามารถที่จะกระหอบกระเทือนเจ็บไข้ได้ป่วยหรือไม่พึงพอใจได้ เพราะฉะนั้นถ้าต้องการให้อยู่ดีมีสุขต้องเอาอกเอาใจขวัญของข้าว

พิธีกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวกับข้าว ก็จะเป็นเรื่องราวที่เกี่ยวกับความเชื่อเรื่องแม่โพสพซึ่งเชื่อว่าเป็นเทพที่คอยดูแลรักษาพืชพันธุ์ ธัญญาหารต่างๆ ให้อุดมสมบูรณ์ แม่โพสพก็เหมือนกับมนุษย์ที่ต้องการความเอาใจใส่เหมือนบุคคลทั่วไป มนุษย์ต้องคอยดูแลแม่โพสพเหมือนดูแลตัวเอง ต้องมีความกตัญญู ต้องเคารพนับถือ มีกิริยาที่สุภาพเรียบร้อยจะพูดจาหยาบคายหรือพูดเสียงดังไม่ได้ แม่โพสพเป็นคนขวัญอ่อนเพราะถ้าเกิดไม่พอใจจะหนีไปเลยและตามประวัติเคยหนีไปหลายครั้งด้วยความน้อยใจ เวลามีกคนพูดเสียงดังพอนี้ไปก็ก้ออดอยากกันเป็นพันปี เพราะฉะนั้นอันนี้ เป็นสิ่งที่ต้องระมัดระวังมาก เวลาติดต่อกับแม่โพสพควรใช้ความสุภาพอ่อนโยน และความกตัญญูทเวทียอย่างสูงที่สุด

พิธีกรรมเกี่ยวกับแม่โพสพ ก็มีขั้นตอนต่างๆ พิธีในภาคกลางจะเห็นว่าจะดำนา จะไถ อะไรก็ต้องเชิญแม่โพสพมาก่อน ตั้งแต่ข้าวเริ่มตั้งท้องก็ต้องไปเอาอกเอาใจหาอาหาร เบียร์หวาน มันเค็ม ไปบูชาแม่โพสพหรือว่าเมื่อเสร็จแล้วจะนวดจะเอาข้าวเข้ายุ้งทุกอย่างนี้จะต้องมีพิธีกรรม เข้าไปประกอบเพื่อก่อให้เกิดความอุดมสมบูรณ์หรือความมั่นใจว่าปีนี้มีข้าวและปีหน้าต้องมีข้าวหรือว่าพันธุ์ข้าวที่มีต้องเก็บไว้และทำอย่างไรให้เก็บได้ดี ไม่เสียหาย เพื่อที่จะใช้เป็นพันธุ์ในปีต่อไป ลักษณะของพิธีกรรมเรื่องข้าวส่วนใหญ่ก็จะเกี่ยวข้องกับการที่จะพยายามเอาอก เอาใจขวัญของข้าว โดยมีแม่โพสพเป็นตัวแทน

การทำพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าว นอกจากในสังคมที่เป็นบ้านเป็นเมืองอย่างสังคมไทยแล้ว จะเห็นว่าในสังคมอื่นๆ ที่ยังไม่ได้พัฒนาเป็นบ้านเป็นเมือง การทำไร่ ทำข้าวไร่ ก็มีพิธีกรรมเหมือนกันในการที่จะดูแลข้าวของตัวเอง อย่างเช่นในกลุ่มชาวเขา เขาก็มีพิธีกรรมเวลาปลูกข้าวไร่ เขาจะมีวันที่ว่าวันไหนจะไปเผาไร่ได้ วันไหนเผาไม่ได้ เวลาข้าวตั้งท้องต้องรู้ว่าจะทำอย่างไร เขาถือว่าช่วงข้าวตั้งท้องหรือช่วงข้าวเกี่ยวพาราสี เขาจะบอกว่าห้ามไปไร่ในช่วงนั้น เพราะว่าข้าวกำลังเกี่ยวพาราสีกัน หรือเวลาข้าวตั้งท้องก็จะต้องหาเงินไปผูกเอาไว้ ต้องผูกเตี้ยๆ ด้วย เพราะว่าแม่ข้าวเขาตัวเตี้ย จะได้เก็บเงินไปได้ถ้าเกิดไม่เอาเงินหรือเอากระตาดไปผูกเป็นรูปเงินให้แล้ว อาจจะไม่วางคานดาลให้ข้าวอุดมสมบูรณ์ก็ได้ ฉะนั้น ในกลุ่มทุกกลุ่มหรือแม้แต่พวกขึ้น ก็มีความเชื่อเรื่องการปลูกข้าวเหมือนกัน

ก่อนการปลูกข้าว ก็มีการสร้างตบผีเอาไว้ เชิญผีซึ่งเคยอยู่ที่ท้องนาขึ้นมาอยู่บนตบ เวลาจะไถ จะได้ไม่รังควานผี มีการเซ่นไหว้ เวลาจะหยอดข้าวก็ต้องเรียไรเงิน มาซื้อหมูฆ่าหมูมาเซ่นผี มาเอาใจผีอีก เพราะว่าถ้าผีไม่พอใจ เมื่อปลูกข้าวแล้วจะมีผลเสีย หรือถ้าหากว่าจะทำสู่ขวัญข้าวก็ต้องทำพิธีเลี้ยงผีอีก ก็ต้องไปซื้อสัตว์ เรียไรกันเอาเงินมาฆ่าเอาสัตว์มาสังเวยและจะปิดตาเหลวเอาไว้ ตาเหลวเป็นสัญลักษณ์ของการป้องกัน และบอกขอบเขต ไม่ให้สัตว์ป่าต่างๆ มาทำลายข้าวในไร่ จะเห็นว่ามีกฎหมายลงโทษคนที่ไปทำมีดมีร้าย ไปชี้ไปเยี่ยว ช้าง ม้า วัว ควาย ไปละเมิดทำให้ไรนาข้าวปลาเสียหาย มีกฎหมายบัญญัติไว้ว่า ให้ทำบัตรพลีให้ หรือว่าต้องเซ่นไหว้ เพราะไม่ใช่เพียงแต่ว่าเป็นการลงโทษคนที่ละเมิดทำข้าวเสียหายเท่านั้น แต่ว่าเป็นลักษณะของความอุปาทหรือสิ่งที่ทางเหนืออาจเรียกว่า “ชิต” คือถ้าเผื่อว่าทำแล้วมันเสียหายแก่ท้องนา แก่ข้าวแล้วไม่ใช่เพียงแต่ว่าคนคนนั้นหรือเจ้าของนาจะเดือดร้อน แต่ว่าจะก่อให้เกิดความอุปาทหรือวิปริตไปทั้งหมดได้ เพราะฉะนั้นเพื่อกันความเสียหายของชุมชนจะต้องทำการบัตรพลีให้ อันนี้เป็นกฎหมายตราไว้เลย

ในด้านการใช้แรงงานเพื่อเก็บเกี่ยวข้าวในสมัยก่อนจะมีประเพณีที่เรียกว่า “ลงแขก” ซึ่งเป็นประเพณีเอาแรง เป็นการขอความช่วยเหลือกัน ทำงานร่วมกันด้วยน้ำใจไมตรีอย่างแท้จริง และเป็นความน่ายกย่องในความมีน้ำใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ของกลุ่มชาวนาเป็นอย่างยิ่ง นำเสียดายที่ความเจริญและการผลิตที่เปลี่ยนไปตามยุคสมัยได้ทำให้ประเพณีดังกล่าวมานี้แทบจะสูญสลายไปจากสังคมชาวนาไทยแล้ว คงเหลือเพียงในพื้นที่ห่างไกลความเจริญยังคงไปไม่ถึงจำนวนหนึ่งเท่านั้นที่ยังคงเอกลักษณ์และประเพณีอันดีงามเช่นนี้อยู่

พิธีกรรมและประเพณีที่จัดขึ้นมีทั้งที่เป็น พิธีที่จัดทำเฉพาะในครอบครัว และที่สมาชิกของชุมชนร่วมกันจัดทำขึ้นซึ่งถือว่าเป็น “พิธีราษฎร์” และมีงานบุญประเพณีที่จะจัดขึ้นเป็นประจำทุกปี นอกจากนี้ยังมีพิธีกรรมที่เป็นพิธีหลวงที่เรียกว่า “พระราชพิธี”

โดยทั่วไปพิธีกรรมอันเนื่องด้วยข้าว มักจัดทำขึ้นโดยมีเป้าหมาย ๔ ประการ คือ

๑. เป็นการขอร้องอ้อนวอนผี หรืออำนาจลึกลับ ให้ช่วยดูแลให้ต้นข้าวเจริญงอกงาม มีผลผลิตจำนวนมากตามความต้องการ

๒. เป็นการขออนุญาตผี หรือเทพที่ประจำสิ่งที่มีอยู่ในธรรมชาติ เพื่อขออนุญาตใช้สอยสิ่งนั้นๆ

๓. เป็นการขอขมาต่อธรรมชาติ หรือสิ่งเหนือธรรมชาติ เมื่อได้ล่วงเกิน

๔. เป็นการเสี่ยงทาย

พิธีกรรมอันเนื่องด้วยข้าว ที่จัดขึ้นแต่ละครั้ง มักจะมีเป้าหมาย หรือ วัตถุประสงค์ไม่แตกต่างกันมากนัก นอกจากนี้พิธีกรรมบางอย่าง อาจมีเป้าหมายหลายประการ ในขณะเดียวกัน พิธีกรรมอันเนื่องด้วยข้าวของคนไทย แบ่งตามขั้นตอนกระบวนการผลิตได้เป็น ๓ ขั้นตอน ดังนี้

๑. พิธีกรรมก่อนการปลูก
๒. พิธีกรรมในช่วงเพาะปลูก
๓. พิธีกรรมเพื่อการเก็บเกี่ยว-ฉลองผลผลิต

๑. พิธีกรรมก่อนการปลูก

พิธีกรรมก่อนการเพาะปลูก เป็นพิธีเพื่อบวงสรวง โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อบอกกล่าว อ้อนวอน ขอร้อง ขออนุญาต หรือเสี่ยงทาย อันสะท้อนให้เห็นความคิด ความเชื่อเรื่องผี และอำนาจลึกลับที่สืบทอดมาแต่โบราณ ตลอดจนความคิด ความเชื่อทางพุทธศาสนา และ ศาสนาพราหมณ์ในสังคมไทย

การบวงสรวง เพื่อบอกกล่าวขอร้อง คนไทยหลายถิ่น เช่น ในภาคเหนือและภาคอีสาน กระทำในพิธีไหว้ผีบรรพบุรุษ และ ผีประจำหมู่บ้าน ซึ่งจัดทำขึ้นก่อนการทำนา ผีบรรพบุรุษนั้น บางถิ่นเรียกว่า ผีเรือน บางถิ่นเรียกว่า ผีปู่ย่า บางถิ่นเรียกผีตายาย เชื่อกันว่าเป็นผีที่อยู่ประจำบนเรือน คอยคุ้มครองดูแลลูกหลาน ส่วนผีประจำหมู่บ้าน บางถิ่นเรียกว่า ผีบ้านหรือเสื้อบ้าน และ บางถิ่น เรียกว่า ผีปุดา เป็นต้น เป็นผีที่คอยคุ้มครองดูแลคนในหมู่บ้าน

การเซ่นไหว้ผีบรรพบุรุษ และผีประจำหมู่บ้าน ก่อนการทำนา นอกจากขอให้ดูแลคุ้มครองลูกหลานและคนในหมู่บ้านให้อยู่เย็นเป็นสุข ปราศจากโรคภัยแล้ว ยังเป็นการบอกกล่าว และอ้อนวอน ขอร้องให้ทำนาได้ผลดี ด้วยการไหว้ผีบรรพบุรุษ เป็นพิธีกรรมของครอบครัว หรือระหว่างเครือญาติ ส่วนการไหว้ผีประจำหมู่บ้าน มีทั้งที่เป็นพิธีกรรมส่วนบุคคล และพิธีกรรมที่จัดทำร่วมกัน ของสมาชิกในหมู่บ้าน ในภาคอีสานมี การเลี้ยงผีปุดา ที่ตอนปุดาซึ่งเป็นป่าไม้ใกล้ๆ หมู่บ้าน จะทำพร้อมกันทั้งหมู่บ้านระหว่างเดือน ๖ ถึง เดือน ๗ ในภาคเหนือมี พิธีเซ่นไหว้ผีเมือง ผีเมือง คือ ผีเจ้าเมือง ที่เคยปกครองเมืองต่างๆ ในสมัยก่อน พิธีไหว้ผีเมืองเป็นพิธีใหญ่ระดับจังหวัด มีการบวงสรวง ขอร้องให้ช่วยคุ้มครองบ้านเมือง ให้อยู่เย็นเป็นสุข น้ำท่าบริบูรณ์ ทำมาหากินได้ผลดี ในพิธีไหว้ผีเมืองนี้ มีการนิมนต์พระสงฆ์ มาสวดพระพุทธมนต์ เพื่อให้เป็นสิริมงคลด้วย

พิธีกรรม ที่จัดร่วมกันในชุมชน บางถิ่นในภาคกลาง เป็นพิธีกรรม ทางพุทธศาสนา ได้แก่ ประเพณีบุญกลางบ้าน และบุญหน้าบ้าน ซึ่งมักจัดขึ้นราวๆ ปลายเดือน ๕ จนถึงเดือน ๗ ก่อนลงมือปรับดินเพื่อทำนา การทำบุญกลางบ้านนั้น ชาวบ้านจะร่วมกันเป็นเจ้าภาพ จัดอาหารคาวหวาน ถวายพระสงฆ์ ตรงบริเวณที่เป็นศูนย์กลางหมู่บ้าน เป็นการทำบุญอุทิศส่วนกุศล ให้แก่พระภูมิเจ้าที่ เชื่อว่าจะช่วยให้ทำมาหากินได้ผลดี มีความอุดมสมบูรณ์ ส่วนบุญหน้าบ้าน มักจัดทำในหมู่บ้าน ที่ตั้งขนานกับถนน หรือน้ำลำคลอง ชาวบ้านจะเลือกบ้านใด บ้านหนึ่ง เป็นศูนย์รวมทำบุญหน้าบ้าน มีจุดประสงค์อย่างเดียวกัน

การบวงสรวง เพื่อขออนุญาตเห็นได้จาก พิธีกรรมบวงสรวงผืนน้ำผิดิน หรือผินา ในภาคเหนือ ก่อนเอาน้ำเข้านามีการไหว้ผิน้ำ เรียกว่า พิธีเลี้ยงผิขุนน้ำ ผีเหมือง ผีฝาย ผีห้วย เพื่อขออนุญาตใช้น้ำ ในการเกษตรกรรม ส่วนการไหว้ผิดินหรือผินา นั้นพบแทบทุกถิ่น เป็นพิธีกรรมเพื่อขออนุญาตใช้ดินในการทำนา

ก่อนการทำนา หากชาวบ้านเกรงว่าปีนั้นฝนจะน้อย ก็จะมีการทำพิธีขอฝน โดยหวังพึ่งในอำนาจลี้ลับบางอย่าง น่าสังเกตว่าพิธีขอฝนบางครั้ง มักจะใช้วิธีการที่แปลกพิสดาร เป็นสิ่งที่ไม่พบเห็นในชีวิตประจำวัน บางทีก็มีเรื่องเพศเข้ามาปะปนด้วย เพราะเรื่องเพศ เป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ อาจปรากฏในเพลงร้อง หรือวัตถุที่ใช้ในพิธีกรรม การขอฝนมีวิธีการต่างๆ เช่น พิธีแห่นางแมว ซึ่งมีอยู่ทั่วทุกภาค ในภาคกลางการแห่นางแมวจะทำในช่วงเดือน ๖ ถึงเดือน ๘ บางทีมีพิธีปั้นเมฆด้วย ในบางท้องถิ่น เช่น ที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีพิธีทำบุญหลังบ้าน เป็นพิธีขอฝน โดยนิมนต์พระสงฆ์มาทำพิธีหลังบ้าน ในภาคอีสาน มีการขอฝนหลายแบบ นอกจากแห่นางแมวซึ่งเรียกว่า พิธีเต้านางแมว แล้วก็มีพิธีเต้าแม่นางซ้อง พิธีเต้าแม่นางดั่ง พิธีตึงครกตึงสาก ประเพณีการจุดบั้งไฟของภาคเหนือ และภาคอีสาน เดิมเป็นการจุดเดือนแถน หรือผีฟ้าขอให้ส่งฝนลงมา ปัจจุบันนี้ตีความว่า การจุดบั้งไฟ เป็นการจุดเพื่อเป็นพยุหบูชา ตัวอย่างพิธีขอฝนที่เป็นพิธีทางพุทธศาสนา ได้แก่ การเทศน์พญาคันคาก และ การสวดคาถาปลาช่อน ทางเหนือมีพิธีสวดคาถาปลาช่อนเช่นกัน นอกจากนี้มีพิธีแห่พระพุทธรูป ที่เรียกว่า พระเจ้าฝนแสนห่า พิธีขอฝนในภาคใต้ไม่ค่อยมี เพราะภาคใต้โดยทั่วไปมีฝนตกชุกเกือบตลอดทั้งปีอยู่แล้ว ยกเว้นบางอำเภอ ในจังหวัดสงขลา และจังหวัดนราธิวาส เช่น ที่ตำบลบ้านพรุ อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา มีพิธีแห่ไขซึ่งเรียกว่า พิธีเชื้อไข และที่ตำบลพร่อน อำเภอตากใบ จังหวัดนราธิวาส มีพิธีแห่ปลาช่อน โดยใช้ดินเหนียวปั้น เป็นรูปปลาช่อน พิธีขอฝนที่เป็นพระราชพิธีคือ พระราชพิธีพืชมงคล ซึ่งจัดทำขึ้นในเดือน ๙ เดิมเป็นพิธีพราหมณ์ล้วน ต่อมาพิธีสังฆด้วย

ส่วนพิธีกรรมที่มีลักษณะเป็นการเสี่ยงทาย เช่น ทางภาคเหนือ มีการใช้ วัตไม้ว่า โดยตัดไม้ให้มีความยาวขนาด ๑ วาพอดี หลังจากอธิฐานเสร็จแล้ว ก็กางแขนออกวัดอีกครั้งหนึ่ง ถ้าไม้สั้นกว่ามือ แสดงว่าปีนั้นน้ำจะน้อย ถ้าไม้ยาวกว่ามือก็แสดงว่าจะมีน้ำมาก ทำนาทำไร่ได้ผลดี จะอุดมสมบูรณ์

๒. พิธีกรรมในช่วงเพาะปลูก

พิธีกรรมในช่วงนี้ เป็นพิธีที่จัดทำขึ้นเพื่อขอร้อง อ้อนวอนให้ผีหรือเทพช่วยดูแลข้าวที่ปลูก ให้เจริญงอกงามได้ผลดี ปลอดภัยจากสัตว์ ประเภตกบ หนู และแมลงต่างๆ และขอขมาควายที่ได้เสียเนื้อในตอนไถนา หลังจากน้ำเข้านาแล้วก็มี พิธีแรกนา ภาคอีสาน และภาคเหนือเรียกว่า แรกนา มีการเซ่นไหว้เจ้าที่หรือพระภูมิเจ้าที่ ทางเหนือมีการบูชาแม่โพสพ และท้าวจตุโลกบาลด้วย เสร็จแล้วก็เริ่มไถ หลังจากนั้นก็มี พิธีแรกหว่าน และเมื่อต้นข้าวโตเป็นต้นกล้าก็มีพิธีแรกดำนา ในพิธีแรกดำนานั้นก่อนถอนกล้าไปดำ มีการกล่าวขอขมาแม่โพสพ และเชิญแม่โพสพไปอยู่ประจำ ณ ที่ปักดำ ภายหลังการปักดำ บางท้องถิ่นในภาคใต้ มีพิธีสวดทุ่งสวดนา โดยนิมนต์พระสงฆ์ไปสวดที่กลางทุ่งนา เพื่อขับไล่เสนียดจัญไร และเพื่อความเป็นสิริมงคล นอกจากนี้ มีการอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้มาคุ้มครองต้นข้าว หลังจากหว่านหรือดำนาเสร็จในสมัยก่อน มีพิธีทำขวัญควาย เป็นการขอขมา และแสดงความปรารถนาดีต่อควายด้วย ปัจจุบันพิธีนี้เหลือน้อยลง เพราะหลายแห่งใช้เครื่องจักร ในการไถนาแทนควาย ช่วงเพาะปลูกนี้เป็นช่วงที่ต้องดูแลรักษา ให้ต้นข้าว งอกงามเจริญเติบโต มีพิธีกรรมไล่ศัตรูข้าว ศัตรูสำคัญ คือ หนู ภาคกลาง และภาคใต้บางแห่งมีพิธีไหว้หนู เป็นการขอร้องบรรพบุรุษหนูให้ดูแลลูกหลานไม่ให้มากัดกินข้าวจนเสียหาย เมื่อข้าวตั้งท้องมีพิธีทำขวัญแม่โพสพ ในสมัยโบราณหากมีน้ำมากเกินความต้องการก็มีพระราชพิธีไล่เรือ เป็นพิธีไล่น้ำให้ลดลงเร็ว จัดทำขึ้นในเดือนอ้าย

๓. พิธีกรรมเพื่อการเก็บเกี่ยว-ฉลองผลผลิต

พิธีกรรมในช่วงนี้ เริ่มตั้งแต่เมื่อข้าวสุกได้เวลาเก็บเกี่ยวจนกระทั่งนวด เสร็จแล้วนำข้าวขึ้นยุ้ง และนำไปปรงเป็นอาหารหรือตกขาย เมื่อข้าวสุกได้เวลาเก็บเกี่ยวก็จะมีพิธีแรกเกี่ยว เป็นการบวงสรวง และขอขมาแม่โพสพก่อนการเกี่ยวข้าว เมื่อเกี่ยวข้าวเสร็จแล้ว มีพิธีก่อนการนวดข้าว คือ พิธีแรกนวด เป็นพิธีทำขวัญข้าว เชิญแม่โพสพจากท้องนาให้เข้าสู่ลาน เมื่อนวดเสร็จแล้ว ก่อนนำข้าวเข้าเก็บในยุ้งฉางมี พิธีทำขวัญข้าวอีกครั้งหนึ่ง เป็นการขอขมาที่มีการนวดข้าว ด้วยการฟาดข้าว หรือใช้วัวควายเหยียบ กล่าวอัญเชิญแม่โพสพให้มารับเครื่องสังเวย และมาอยู่ที่ยุ้งฉาง หลังจากนั้น มีพิธีปิดยุ้ง ขอแม่โพสพบันดาลให้ ข้าวมีมากมาย กินไม่รู้จักหมด หลังจากนั้นมีการทานข้าวใหม่ นำข้าวใหม่มานึ่งหรือหุงถวายพระ เมื่อจะนำข้าวออกขายมี พิธีเปิดยุ้ง เป็นการขอขมาแม่โพสพ และขออนุญาตตกข้าวขาย

ที่มา : <https://thairicebuu.wordpress.com>

ข้าวเมล็ดแรก

“เมล็ดข้าวดีกดำบรรพ์” ที่ถูกค้นพบในถ้ำปุงฮุง จังหวัดแม่ฮ่องสอน ซึ่งมีอายุมากกว่า ๕,๐๐๐ ปี มาแล้ว ก่อนจะมีการปลูกข้าวในประเทศจีนและอินเดีย ราว ๑,๐๐๐ ปี พบว่า มีลักษณะของข้าวเหนียว เมล็ดใหญ่ที่เจริญเติบโตในที่สูง และข้าวเมล็ดเรียวยาวซึ่งเป็นข้าวเจ้า เจริญเติบโตในสภาพไร่ รวมทั้งเปลือกข้าว ที่ผสมอยู่ในเครื่องปั้นดินเผาที่พบในเขตบ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี และโนนนกทา จังหวัดขอนแก่น (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๕๗) นับเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ชิ้นสำคัญที่ยืนยันได้ว่าการปลูกข้าวในพื้นที่ แถบนี้มานานไม่น้อยกว่า ๕,๐๐๐ ปีมาแล้ว

จากวันนั้นจนถึงวันนี้ ข้าวไม่เคยขาดหายไปจากแผ่นดินผืนนี้เลย บนพื้นที่นา ๕๖.๓๐ ล้านไร่ ที่ชาวนาไทยใช้ปลูกข้าวมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันทำให้สามารถกล่าวได้ว่า ข้าว คือ พืชคู่บ้านคู่เมืองของไทย อย่างแท้จริง เป็นพืชที่ทรงความสำคัญไม่เสื่อมคลาย เป็นทั้งพืชอาหารหลักของคนในประเทศและเป็น พืชส่งออกที่สร้างรายได้เข้าประเทศปีละนับแสนล้านบาท และเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญสามารถสร้างรายได้ และนำเงินตราเข้าประเทศปีละประมาณ ๘๐,๐๐๐-๑๐๐,๐๐๐ ล้านบาท รวมทั้งเป็นพืชที่สร้างความมั่นคง ด้านอาหารด้วย

เพราะการที่ข้าวอยู่คู่กับคนไทยมาอย่างยาวนานนี้เอง วิถีชีวิตของคนไทยจึงผูกติดอยู่กับข้าว จนแยกไม่ออก ก่อให้เกิดวัฒนธรรมข้าว ซึ่งหมายถึงเรื่องราวของข้าวและสิ่งที่เกี่ยวข้องกับข้าวซึ่งเป็นสื่อ สะท้อนเรื่องราวของข้าวและสิ่งที่เกี่ยวข้องกับข้าวที่มีความผูกพันใกล้ชิดกับคนไทยมาแต่โบราณ ข้าวมีบทบาท ต่อวัฒนธรรมตั้งแต่เกิดจนตาย ความผูกพันระหว่างคนไทยกับข้าวนี้ไม่ได้หยุดแต่ในจิตใจเท่านั้น แต่ยังอยู่ในรูปธรรมนิยม ประเพณี ความเชื่อต่างๆ ทำให้เกิดพิธีกรรมต่างๆ เพื่อเป็นการพึ่งพาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ให้ช่วยเหลือให้ได้ผลผลิตเต็มเม็ดเต็มหน่วยและเฉลิมฉลองเพื่อสร้างความมั่นใจว่าการผลิตนั้นจะได้ผล สมบูรณ์ พิธีกรรมเหล่านี้จะมีในทุกภูมิภาคของประเทศและมีเกือบตลอดทั้งปี เช่น พิธีกรรมขอฝน พิธีแรกนา พิธีทำขวัญข้าวบูชาแม่โพสพ พิธีเอาข้าวขึ้นยุ้ง พิธีปิดยุ้ง และพิธีเปิดยุ้ง เป็นต้น

ถ้ามองย้อนไปในอดีตแล้วลำดับเหตุการณ์ความเป็นมาของข้าวในยุคดึกดำบรรพ์เท่าที่มีหลักฐานปรากฏอยู่เรื่อยมาจนถึงปัจจุบันจะเห็นได้ถึงความยิ่งใหญ่ของพืช ที่เรียกว่า “ข้าว” ได้อย่างเด่นชัดในฐานะที่เป็นพืชอาหารสำคัญที่คนไทยบริโภคกันตั้งแต่เกิดจนตาย ด้วยเหตุนี้จึงได้มีการเรียนรู้และสร้างสมภูมิปัญญาเพื่อให้สามารถทำนาปลูกข้าวได้ผลผลิตพอกิน รวมทั้งได้มีการถ่ายทอดภูมิปัญญาเหล่านั้นจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง และได้มีการพัฒนาให้เหมาะสมสอดคล้องกับสถานการณ์มาโดยตลอด เป็นความต่อเนื่องอย่างยืนยาวที่เชื่อมโยงเรื่องราวระหว่างข้าวและคนเข้าด้วยกันอย่างแนบแน่นลึกซึ้ง ก่อกำเนิดเป็น “วัฒนธรรมข้าว” มาตราบนานเท่านาน

ข้าวเม็ดแรกคงไม่มีใครบอกได้ว่าเกิดขึ้น ณ ที่ใดและเมื่อใด แต่ถ้าดูจากหลักฐานทางโบราณคดีเท่าที่ได้มีการค้นพบในขณะนี้พอที่จะเทียบเคียงได้ว่าการปลูกข้าวในประเทศไทยมาเป็นเวลามากกว่า ๕,๐๐๐ ปี จะเห็นได้จากหลักฐานทางโบราณคดี ที่ตำบลบ้านเชียง อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี ที่มีสภาพภูมิประเทศรอบๆ เป็นที่ลุ่มเหมาะแก่การทำนา และพบซากเมล็ดข้าวโรยเกล็ดๆ โครงกระดูกมนุษย์ซึ่งมีอายุราว ๕,๖๐๐ ปี นอกจากนี้ยังพบเมล็ดข้าวที่ถ้ำปุงซุง จังหวัดแม่ฮ่องสอน แสดงให้เห็นว่ามีการปลูกข้าวในบริเวณนี้

เมื่อประมาณ ๕,๔๐๐ ปีมาแล้ว การปลูกข้าวในยุคนี้สันนิษฐานว่าเป็นการปลูก “แบบเลื่อนลอย” (Swedden rice cultivation) คือ ปลูกได้ปีสองปีก็เคลื่อนย้ายหาที่ปลูกใหม่เนื่องจากดินขาดความอุดมสมบูรณ์ โดยปลูกแบบหว่านเมล็ดข้าวลงไปบนดินและอาศัยน้ำฝนจากธรรมชาติ

ต่อมาประมาณ ๒,๕๐๐ - ๓,๖๐๐ ปีมาแล้ว ได้เริ่มมีการทำเครื่องมือ เครื่องใช้ รวมทั้งรู้จักเลี้ยงสัตว์ เพื่อใช้แรงงานในการไถพรวน และเริ่มเปลี่ยนวิธีการปลูกข้าวมาเป็นแบบ “ระบบทน้ำ” (inundation system) การปลูกข้าวในยุคนี้ให้ผลดีกว่ายุคแรกมาก ในเวลาใกล้เคียงกัน คือ ประมาณ ๒,๓๐๐ - ๓,๐๐๐ ปีมาแล้ว พบหลักฐานที่เชื่อถือได้ว่าชาวนารู้จักการทำนาแบบ “ปักดำ” โดยดูได้จากภาพเขียนสีบนผนังหินที่บริเวณผาหมอนน้อย บ้านตากม ตำบลห้วยไผ่ อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี ซึ่งแสดงการเพาะปลูกต้นข้าวเขียนด้วยสีแดงให้ดูเป็นกอๆ ปักเรียงกันอย่างเป็นระเบียบ ส่วนตัวสัตว์ระบายเป็นเงาที่ขี้นอยู่กลางนา และมีรูปคนยืนอยู่ข้างหน้าในมือเหมือนกับถืออาวุธหรือเครื่องมือเพื่อไล่ล่าสัตว์ (กรมศิลปากร, ๒๕๓๒) สันนิษฐานว่าชุมชนบ้านเชียงมีการปลูกข้าว เป็นแบบการหว่านเมล็ดข้าวลงในที่ลุ่มที่มีน้ำท่วมถึงในบริเวณใกล้ๆ กับชุมชนอาศัยเพื่อใช้เลี้ยงตัวเอง นอกจากนั้นยังพบว่าในระยะ ๒,๐๐๐ ปีมาแล้วมีการปลูกข้าวกระจายไปในพื้นที่ต่างๆ อย่างเช่นที่จังหวัดสุพรรณบุรี มีการปลูกข้าวแบบทน้ำในชุมชนที่อาศัยอยู่ตามลุ่มน้ำท่าว่า บริเวณอำเภออู่ทอง อำเภอเมือง อำเภอดอนเจดีย์ อำเภอสองพี่น้อง อำเภอศรีประจันต์ อำเภอสามชูก และอำเภอเดิมบางนางบวช การปลูกข้าวได้วิวัฒนาการเรื่อยมาจนเข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์ ซึ่งชุมชนต่างๆ ได้มีการรวมตัวกันเป็น “สังคมเมือง” เป็นการพัฒนามาอย่างต่อเนื่องจากยุคก่อนประวัติศาสตร์ ได้แบ่งสมัยต่างๆ ที่สำคัญโดยมีความสัมพันธ์ระหว่างข้าวกับชุมชนเมือง ดังนี้

- สมัยทวารวดี ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๖ ในยุคสมัยนี้ได้มีการติดต่อกันระหว่างเมือง มีการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรม ศิลปกรรมทั้งจากจีน และอินเดีย ได้พบเมืองโบราณที่อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เป็นชุมชนที่มีความเจริญรุ่งเรืองสืบเนื่องต่อมาจากสมัยก่อนประวัติศาสตร์ โดยพบร่องรอยของแกลบผสมอยู่ในเนื้อดินที่นำมาปั้นเป็นอิฐ รวมทั้งผสมอยู่ในเศียรพระพุทธรูปที่ทำจากดินเผา แสดงให้เห็นว่าชุมชนทวารวดีมีการปลูกข้าวเมล็ดสั้น เนื่องจากแกลบที่พบมีความยาวโดยเฉลี่ย ๖ มิลลิเมตร กว้าง ๔ มิลลิเมตร

- **สมัยศรีวิชัย** ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒ – ๑๘ เป็นยุคที่คาบเกี่ยวกับยุคทวารวดี นักวิชาการโบราณคดีเชื่อว่าอาณาจักรศรีวิชัยอยู่รอบๆ อ่าวบ้านดอน จังหวัดสุราษฎร์ธานี โดยมีเมืองไชยาเป็นศูนย์กลางการค้าขายทางเรือที่สำคัญ รวมทั้งเป็นศูนย์กลางในการเผยแพร่การปกครองและวัฒนธรรมศรีวิชัยขึ้นไปสู่ดินแดนทางด้านเหนือจนถึงลำพูนและเชียงใหม่ ในสมัยนี้ข้าวยังเป็นอาหารหลักของชุมชน ส่วนใหญ่เป็นข้าวเมล็ดป้อมเช่นเดียวกันกับสมัยทวารวดี และเป็นการปลูกเพื่อการบริโภคในชุมชนเป็นหลัก

- **สมัยลพบุรี** ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๖ – ๑๙ เมืองลพบุรีหรือละโว้เป็นเมืองโบราณเป็นดินแดนที่ได้รับวัฒนธรรมสมัยต่างๆ มาอย่างยาวนานตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ จนถึงสมัยประวัติศาสตร์เรื่อยมาจนถึงทวารวดี หลังจากที่ยานาของอาณาจักรทวารวดีเสื่อมลง ขอมได้เข้ามามีอิทธิพลอยู่ในแถบนี้ โดยมีเมืองละโว้เป็นศูนย์กลางทางอารยธรรมอยู่จนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ในสมัยนี้ก็ยังคงพบร่องรอยของแกลบบนอิฐที่สร้างกำแพงพระสุป ความยาวของแกลบเฉลี่ย ๗ มิลลิเมตร กว้าง ๓๕ มิลลิเมตร ซึ่งเห็นได้ว่าขนาดของเมล็ดข้าวยังเป็นข้าวเมล็ดป้อมเช่นเดียวกับที่ผ่านมา

- **สมัยสุโขทัย** ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๙ – ๒๐ นับเป็นช่วงเวลาแห่งความเจริญรุ่งเรืองของสังคมเมือง มีรูปแบบของการเมือง การปกครอง และวัฒนธรรมที่เด่นชัด มีประเพณีต่างๆ เกิดขึ้นมากมาย ก่อให้เกิดรูปแบบที่เป็นเอกลักษณ์ของตัวเอง รวมทั้งมีการผสมผสานของกลุ่มชน ที่อยู่ในชุมชนต่างๆ จนเกิดเป็นอาณาจักรใหญ่ที่ชาวต่างประเทศเรียกว่า **“ชาวสยาม”** ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๗ อาณาจักรสุโขทัยเป็นอาณาจักรที่มั่นคง มีความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ มีการค้าขายกับชาวต่างชาติ มีการประดิษฐ์อักษรไทยขึ้นในยุคสมัยนี้ มีการปลูกข้าวทั้งนาดำ และนาหว่าน มีการจัดทำระบบการชลประทานทั้งแบบนาเหมือง นาฝาย เพื่อการนำน้ำเข้าไปเลี้ยงนาข้าว มีการใช้น้ำฝนในการทำนา เรียกว่า **“นาทางฟ้า”** นอกจากนั้น ยังได้จัดให้มีพระราชพิธีไพศาลจรดพระนังคัล หรือพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญในปัจจุบัน จะเห็นว่าสมัยสุโขทัยข้าวมีความสำคัญยิ่งต่อประชาชน และแผ่นดิน รวมทั้งก่อกำเนิดวัฒนธรรมประเพณีที่เกี่ยวกับข้าวหลายอย่างที่ได้รับการยอมรับนับถือปฏิบัติสืบทอดต่อกันมาจนถึงทุกวันนี้

- **สมัยอยุธยา** ช่วงพุทธศักราช ๑๘๙๓ – ๒๓๑๐ หลังจากที่ยานาจักรสุโขทัยอ่อนกำลังลง อาณาจักรสุพรรณภูมิได้เป็นใหญ่ขึ้นแทนโดยได้รวมอาณาจักรละโว้ อาณาจักรล้านนา อาณาจักรสุโขทัย อาณาจักรนครศรีธรรมราช เข้าไว้ด้วยกัน เรียกว่า **“สยามประเทศ”** โดยมีกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ในสมัยนี้ได้มีการเปลี่ยนแปลงทางด้านการเมือง การปกครองครั้งใหญ่ มีการค้าขายกับชาวต่างประเทศมากขึ้น และข้าว นับเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญ มีการเก็บภาษีที่นาไร่ละสิ่งๆ ที่เรียกว่า **“หางข้าว”** คือชาวนาต้องส่งข้าวเปลือกให้แก่หลวงทุกปี นอกจากนั้นยังมีการเก็บอากรนาอีก ๒ วิธี คือ แบบ **“นาฟางลอย”** ใช้สำหรับเก็บค่านาตอนซึ่งทำแห่งละเล็กละน้อย จะสังเกตตอซึ่งแล้วทำรังวัดที่ดินว่าทำจริงเท่าไรแล้วเก็บอากรตามนั้น วิธีที่ ๒ เรียกว่าอากรแบบ **“นาโคก”** เป็นประเพณีเก็บค่านาที่ปัตตานี โดยสำรวจเอาจำนวนโคที่ไปทำนาเป็นหลักของอัตราค่านา การค้าข้าวกับต่างประเทศ เป็นการค้าโดยทางเรือสำเภา นโยบายการค้าในสมัยนั้นมีระบบควบคุม จากทางราชการโดยกรมคลัง ดังปรากฏชื่อ พระคลังสินค้า ขึ้นครั้งแรก ในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ทำหน้าที่ควบคุมดูแลการซื้อขายสินค้าต้องห้าม ที่ห้ามเอกชนซื้อขายกันเอง การค้าข้าวกับต่างประเทศในสมัยอยุธยา มีทั้งข้าวที่ไทยส่งไปขายเอง และข้าวที่พ่อค้าต่างชาติเข้ามาสั่งซื้อ แล้วขายต่อ

อีกทอดหนึ่ง พ่อค้าต่างชาติที่เข้ามาค้าขาย ได้แก่ ชาวโปรตุเกส ฮอลันดา ฝรั่งเศส และ ชาวหัวเมืองชายทะเลแถบมลายู มะละกา ชาว ปัตตาเวีย ญวน เขมร มณีลา ลังกา ญี่ปุ่น และจีน (สุกัญญา, ๒๕๔๗) ลักษณะของข้าวที่ปลูกในสมัยกรุงศรีอยุธยา มีลักษณะเมล็ดเรียวยาวกว่าในยุคก่อนๆ นอกจากนั้นยังคงรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีที่เคยปฏิบัติในสมัยสุโขทัย เช่น พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ แต่พระมหากษัตริย์ไม่ได้เสด็จไปเป็นองค์ประธานเหมือนสมัยสุโขทัย เพียงแต่มอบหมายให้พระยาแรกนาเป็นผู้ปฏิบัติแทน พระราชพิธีนี้มีตลอดมาจนถึงปลายสมัยอยุธยา

- **สมัยกรุงธนบุรี** พุทธศักราช ๒๓๑๐ – ๒๓๒๕ หลังจากได้รับอิสรภาพแล้ว พระเจ้าตากสินมหาราชทรงย้ายเมืองหลวงมาอยู่ที่กรุงธนบุรี รวบรวมไพร่พล และขยายอาณาจักรอย่างกว้างขวาง จัดระเบียบบ้านเมืองครั้งใหญ่ สุกัญญา (๒๕๔๗) กล่าวว่าในสมัยกรุงธนบุรี ได้เกิดปัญหาการขาดแคลนอาหาร พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงทรงดำเนินการซื้อข้าวสารในราคาแพง จากพ่อค้าต่างเมือง และพระราชทานแก่บรรดาข้าราชการทหาร พลเรือน ขณะเดียวกัน ก็โปรดให้ข้าราชการผู้ใหญ่ และผู้น้อยทำนา เพื่อบรรเทาความขาดแคลนอาหาร ส่วนการค้าขายกับต่างประเทศ โดยเฉพาะกับพ่อค้าจีนยังคงดำเนินต่อไป

- **สมัยกรุงรัตนโกสินทร์** พุทธศักราช ๒๓๒๕ – ปัจจุบัน นับเป็นยุคสมัยแห่งความเจริญรุ่งเรืองอย่างสูงสุด ทั้งในเรื่องวิชาการปลูกข้าวแผนใหม่ การใช้เครื่องจักรกลการเกษตร การถ่ายทอดความรู้ให้กับชาวนา การค้าขายข้าวกับต่างประเทศ มีการจัดตั้งองค์กรสำหรับดูแลงานด้านข้าว ทั้งในระดับประเทศ ภาค จังหวัด อำเภอ และตำบล (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕) โดยสามารถลำดับเหตุการณ์ที่สำคัญๆ ได้ดังนี้ ในตอนต้นกรุงรัตนโกสินทร์ มีการเก็บอากรข้าวเป็นข้าวเปลือกเข้ายังฉางของหลวงสำหรับใช้ในยามฉุกเฉิน เช่น ในยามศึกสงคราม ข้าวจึงเป็นเสบียงอาหารที่สำคัญถือเป็นสิ่งที่สร้างความมั่นคงให้กับประเทศ ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเปลี่ยนจากอากรทางข้าวมาเป็นเงินค่านา โดยอากรค่านาไร่ละ ๒๕ สลึงเฟื้อง ซึ่งตกเป็นข้าวเปลือกกราว ๒ ถึงต่อไร่ (ภักดี, ๒๕๓๙) ส่วนข้าวที่เหลือจากการกินในประเทศมีพ่อค้าต่างประเทศมาซื้อ ทำให้ข้าวเป็นสินค้าที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจของประเทศตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

สุกัญญา (๒๕๔๗) กล่าวว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประเทศไทยได้เปลี่ยนแปลงนโยบายด้านการพาณิชย์ เพื่อให้สอดคล้องกับสถานการณ์ของบ้านเมืองและของโลก โดยมีการสนับสนุนการค้ามากขึ้น ในปี พ.ศ.๒๓๘๘ สมเด็จพระราชินีวิกตอเรีย แห่งอังกฤษได้ส่ง เซอร์จอห์น เบาว์ริง มาเจริญสัมพันธไมตรีด้านการพาณิชย์กับไทยและทำสนธิสัญญาขึ้น เรียกว่า สนธิสัญญาเบาว์ริง ซึ่งก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของไทยอย่างใหญ่หลวง ผลของสนธิสัญญานี้ ทำให้ต้องยกเลิกพระคลังสินค้าและระบบภาษีแบบโบราณ ทำให้มีการขยายตัวด้านการค้า โดยเฉพาะการค้าข้าวกับชาวต่างชาติจนทำให้ข้าวมีราคาสูงขึ้น นับเป็นการริเริ่มในการยกระดับเศรษฐกิจของชาวไร่ชาวนาให้สูงขึ้น จนในที่สุดข้าวก็เป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญของประเทศ การผลิตข้าวได้ขยายตัวเป็นอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ขึ้น ในระหว่างปี พ.ศ.๒๓๙๙-๒๔๐๑ มีโรงสีขนาดใหญ่หลายโรงตั้งอยู่แถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และแม่น้ำท่าจีน

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นยุคสมัยแห่งการเปลี่ยนแปลงและพัฒนาทางด้านข้าวของไทยอย่างแท้จริง โดยได้ริเริ่มงานที่เกี่ยวข้องกับข้าวหลายประการ เนื่องจาก

ได้มีการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศเป็นอย่างมาก และข้าวเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญ จึงได้มีการพัฒนาการปลูกข้าวอย่างจริงจัง และได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้สัมปทานงานชลประทานแก่ “บริษัทชลคลองและคุนาศยาม” เป็นระยะเวลา ๒๕ ปี ให้ดำเนินการขุดระบบคลองในทุ่งหลวงรังสิตเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๓๑ ในระหว่างการขุดคลองรังสิตนั้น พระองค์ท่านได้เสด็จประพาสยุโรป ๒ ครั้ง ทรงสนพระทัยในงานด้านการเกษตรของต่างประเทศ เพราะทรงเห็นว่าประเทศไทยมีการทำการเกษตรเป็นหลัก โดยเฉพาะในเรื่องข้าว ซึ่งขณะนั้นกำลังเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญ แต่ขายได้ราคาต่ำ เพราะเมล็ดข้าวปะปนกันหลายพันธุ์ จึงได้ทรงโปรดให้มีการประกวดพันธุ์ข้าวขึ้นในประเทศไทยเป็นครั้งแรก เมื่อปี ๒๔๕๐ โดยเป็นการประกวดพันธุ์ข้าวจากทุ่งหลวงคลองรังสิต เพื่อเป็นการอุดหนุนและบำรุงพันธุ์ที่ดีไว้ทำพันธุ์ ต่อมาในปี ๒๔๕๑ ได้จัดให้มีการประกวดพันธุ์ข้าวจากทั่วประเทศ จัดขึ้นที่วัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพมหานคร พันธุ์ข้าวที่ได้รับรางวัลชนะเลิศเป็นข้าวนาหวานจากธัญบุรี จากนั้นได้มีการจัดประกวดพันธุ์ข้าวทั่วประเทศอีก ๒ ครั้ง ปรากฏว่าพันธุ์ข้าวจากอำเภอธัญบุรีชนะเลิศทั้ง ๒ ครั้ง สร้างความประหลาดใจแก่กรรมการและชาวนาเป็นอย่างมาก เพราะไม่คิดว่าข้าวจากคลองรังสิตจะชนะข้าวจากแหล่งที่มีชื่อเสียงอื่นๆ ได้ และยังพบว่าพันธุ์ข้าวที่ส่งเข้าประกวดในปีหลังๆ มีคุณภาพสูงกว่าในปีแรกอีกด้วย ซึ่งแสดงว่าชาวนาได้มีการพัฒนาการเพาะปลูกมากขึ้นทางราชการจึงได้สนับสนุนอย่างเต็มที่โดยได้จัดตั้งนาทดลองคลองรังสิตที่อำเภอธัญบุรี (ศูนย์วิจัยข้าวปทุมธานีในปัจจุบัน) ขึ้นในปี ๒๔๕๙ นับเป็นสถานีนทดลองข้าวแห่งแรกของประเทศไทย ตั้งแต่นั้นข้าวไทยก็ได้รับการพัฒนามาโดยตลอด (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

ในปลายปี พ.ศ. ๒๔๗๖ ได้มีการจัดประกวดข้าวโลกขึ้นที่เมืองเรจินา (Regina) ประเทศแคนาดา มีประเทศต่างๆ ส่งข้าวเข้าประกวดรวมทั้งสิ้น ๑๗๖ รายการ คณะกรรมการใช้เวลาตัดสินนานถึง ๑๕ วัน และได้ประกาศผลการตัดสินเมื่อวันที่ ๕ สิงหาคม ๒๔๗๖ ให้ข้าว “ปิ่นแก้ว” จากประเทศไทยได้รับรางวัลชนะเลิศ นอกจากนั้น ยังมีพันธุ์ข้าวของไทยที่ได้รับรางวัลที่ ๒, ๓ และรางวัลอื่นๆ อีก ๘ รางวัล รวมข้าวไทยได้รับรางวัลทั้งสิ้น ๑๑ รางวัล จากรางวัลทั้งหมด ๒๐ รางวัล การประกวดในครั้งนี้ช่วยให้ข้าวไทยเป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายทั่วโลก (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ตลอดระยะเวลา ๗๐ ปี ๔ เดือน ที่ทรงครองราชย์ นับเป็นยุคสมัยที่งานด้านข้าวเจริญรุ่งเรืองอย่างสูงสุดเพราะพระองค์ท่าน ให้ความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากทรงเห็นว่าคนกลุ่มใหญ่ของประเทศมีอาชีพในการทำนาและข้าวเป็นอาหารหลักของคนไทย โครงการที่เกี่ยวกับข้าวเกิดขึ้นอย่างมากมายในรัชสมัยของพระองค์ และได้สร้างคุณประโยชน์ต่อประชาชนชาวไทยอย่างมหาศาล ซึ่งโครงการต่าง ๆ นั้นมีทั้งที่ดำเนินการในบริเวณพระตำหนักสวนจิตรลดา เช่น โครงการโรงสีข้าวตัวอย่าง โครงการโรงบดกลบ และแปลงสาธิตปลูกข้าว ส่วนโครงการที่ดำเนินการในพื้นที่ต่างๆ ทั่วประเทศ เช่น โครงการธนาคารข้าว โครงการธนาคารโคและกระบือ โครงการแก้ปัญหาหนาร้างที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา โครงการพัฒนาการปลูกข้าวแบบครบวงจรที่นิคมอ่าวลึก จังหวัดกระบี่ โครงการแก้ปัญหาดินเค็มและดินเปรี้ยว โครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นต้น นอกจากนั้น พระองค์ท่านทรงมีส่วนร่วมในกิจกรรมและประเพณีต่างๆ เสมอมา โดยเฉพาะพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ ซึ่งมีมาตั้งแต่ครั้งสมัยกรุงสุโขทัยและถือปฏิบัติเรื่อยมาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ แต่ได้มีการว่างเว้นไปในช่วง

พ.ศ. ๒๔๗๙- ๒๕๐๒ (กักตี่, ๒๕๓๙) ได้มีการฟื้นฟู ขึ้นมาอีกครั้งหนึ่งในปี ๒๕๐๓ โดยเรียกว่า “งานรัฐพิธี พิษมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ” ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ได้ทรงมีพระกระแสรับสั่งให้ปรับปรุงพิธีการบางอย่างให้เหมาะสมกับยุคสมัย อีกทั้งพระองค์ท่านยังได้เสด็จมาเป็นองค์ประธานของพระราชพิธีสืบมาจนถึงปัจจุบัน (อำพล, ๒๕๓๙) และยังได้โปรดเกล้าให้เปลี่ยนชื่องานเป็น “พระราชพิธีพิษมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ” เมื่อวันที่ ๑ พฤษภาคม ๒๕๐๔ นอกจากนั้นพระองค์ยังทรงมีพระราชดำริให้จัดทำ “พันธุ์ข้าวทรงปลูกพระราชทาน” โดยทรงนำพันธุ์ข้าวที่ได้รับการทูลเกล้าฯ จากรัฐบาลไปให้พระยาแรกนาไปปลูกในแปลงนาบริเวณพระตำหนักจิตรดา เพื่อนำเมล็ดพันธุ์ที่ผลิตได้ไปใช้ในพระราชพิธีพิษมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญของปีต่อไป ส่วนเมล็ดพันธุ์ที่เหลือแจกจ่ายให้ชาวนาและประชาชน เพื่อเป็นขวัญเป็นสิริมงคลต่อไป (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

ในปัจจุบันมีคนไทยที่ยึดอาชีพทำนาปลูกข้าวประมาณ ๓.๗ ล้านครัวเรือน พวกเขายังคงดำเนินวิถีชีวิตที่เรียบง่ายในรูปแบบของชาวนาชนบท และยังคงสืบทอดวัฒนธรรมประเพณีของบรรพบุรุษ มาตราប់เท่าทุกวันนี้

แม่โพสพ

พิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าวมีความสำคัญต่อชาวบ้านมากที่สุด เพราะเกี่ยวข้องกับการทำมาหากินเลี้ยงชีพ พิธีกรรมข้าวจัดขึ้นอย่างต่อเนื่องตลอดปีตามลำดับการเพาะปลูกข้าว โดยช่วงที่สำคัญที่สุดอยู่ระหว่างหลังการเก็บเกี่ยวผลผลิตและก่อนเริ่มฤดูกาลใหม่ พิธีกรรมข้าวในแต่ละภาคส่วนใหญ่มีความคล้ายคลึงกัน แต่บางอย่างก็มีความแตกต่างกันบ้างตามแต่ความเชื่อในแต่ละพื้นที่ แต่สิ่งที่ชาวนามีความเชื่อเหมือนกันมาตั้งแต่โบราณคือ ความเชื่อเกี่ยวกับ “แม่โพสพ”

เกษตรกรไทยหรือชาวนาไทยเชื่อว่าในต้นข้าวมีเทวดาคุ้มครองและรู้จักทั่วไป คือ “แม่โพสพ” สถิตอยู่ มีภารกิจคือ ทำนุบำรุงรักษาต้นข้าวให้ออกรวง แข็งแรง ได้เมล็ดข้าวมากๆ เพื่อใช้เป็นอาหารแม่โพสพ จึงมีบุญคุณต่อมนุษย์ ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ ได้นิยามคำว่า “แม่โพสพ” ไว้ว่า เทพธิดาประจำข้าวหรือเจ้าแม่แห่งข้าว เสถียรโกเศศ (๒๔๙๒) ได้เขียนไว้ในเรื่องแม่โพสพว่าชนชาติไทยมีคติความเชื่อว่ามีผีหรือเทวดาเกี่ยวกับการเพาะปลูกพืชพรรณธัญญาหาร คนไทยภาคกลางและภาคใต้ เรียกชื่อผีหรือ

องค์แม่โพสพ

ที่มา : งานพิธีอัญเชิญแม่โพสพคืนนาเฉลิมพระเกียรติฯ
วันที่ ๙ สิงหาคม ๒๕๕๑ จังหวัดอ่างทอง

เทวดานี้ว่า “แม่โพสพ” และถือว่าเป็นผู้ที่คุ้มครองดูแลต้นข้าวให้เจริญงอกงามให้ผลิตผลอันอุดมสมบูรณ์ แม่โพสพจึงเป็นเทพธิดาที่มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการดำรงอยู่ของชีวิต ถ้าชาวนาทำพิธีกราบไหว้บูชา แม่โพสพตามประเพณีแล้ว จะทำให้ร่ำรวยอุดมสมบูรณ์ ดังนั้น เมื่อเริ่มทำนาจนกระทั่งถึงเวลาเก็บเกี่ยวและนำข้าวใส่ยุ้งฉาง ชาวนาจะต้องทำพิธีเซ่นบูชาแม่โพสพทุกครั้ง (กรมการข้าว, ๒๕๔๙)

การบูชาแม่โพสพ จะบูชาด้วยอาหารมีข้าวปากหม้อ กล้วย อ้อย เป็นต้น เพื่อหวังให้ข้าวงอกออกรวง ชาวนาทำพิธีบูชาแม่โพสพ เพื่อสร้างขวัญและกำลังใจให้มีความหวังความมั่นใจว่าข้าวจะให้ผลอุดมสมบูรณ์ ส่งผลให้มีความอึดหน้าสำหรับและความสุขที่จะได้รับตลอดทั้งปี คนรุ่นเก่าได้สร้างรูปจำลองแม่โพสพไว้เป็นหญิงสาวชั้นสามัญ ไข่มพระบ่า แต่สวมกรอบหน้าและจอนหู นุ่งผ้าจีบ ห่มสไบ มีเครื่องประดับ คอ แขน ข้อมือ ข้อเท้า นุ่งพับเพียบเท้าแขนซ้าย มือขวาถือรวงข้าวที่มีเมล็ดข้าวแน่นเต็มรวง

ความรู้สึกของคนไทยที่มีต่อแม่โพสพเป็นความรู้สึกสำนึกถึงบุญคุณที่ให้อาหารเลี้ยงชีวิตคนไทย จึงให้ความเคารพข้าว ไม่ใช่คำหยาบคาย หรือแข่งด่าต้นข้าว หรือเมล็ดข้าว ถ้าทำข้าวหก จะก้มลงเก็บอย่างเรียบร้อย ไม่ข้าม ไม่เหยียบ ไม่ทิ้งเรี่ยราดเลอะเทอะ ไม่ว่าจะเป็นข้าวเปลือก ข้าวสาร หรือข้าวสุก เมื่อรับประทานข้าวก็รับประทานอย่างเรียบร้อย ไม่ทำหกละเทอะ เมื่ออิมข้าวจะไหว้ขอบคุณแม่โพสพ เมื่อเอาข้าวให้สัตว์กินจะต้องใส่ภาชนะ หรือมีใบไม้ใบตองรอง ไม่ทิ้งกองข้าวบนพื้นดิน การลักขโมยข้าวถือเป็นสิ่งอัปมงคลอย่างร้ายแรงที่สุด (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕) แม้แต่กรรมกรรมของชาวนานามเมื่อร้องบทไหว้ครุ ก็จะมีการร้องระลึกคุณแม่โพสพไว้ด้วย ดังบทไหว้ครุเพลงเรือบทหนึ่งมีความว่าจะยกบายศรีขึ้นลุ่ม ลูกจะไหว้พระภูมิ ที่มา ไหว้ทั้งแม่ข้าวเจ้า ทั้งพ่อข้าวเหนียว เสียแหละเมื่อลูกนี้เกี่ยวกันมา ลูกจะไหว้โพสพ สิบนิ้วนอบนบ นิ้วหน้า ขอให้มาปกป้องรักษา ลูก ขอให้ให้มีทุกข์เลยหนา ขอให้มาเป็นมงคลสวมบนเกศากันแต่เมื่อเวลานี้เอย..... (สุกัญญา, ๒๕๓๖) การที่คนไทยปฏิบัติต่อข้าวมาแต่โบราณเช่นนี้ นับเป็นวัฒนธรรมทางจิตใจที่แสดงถึงความเป็นผู้มีเมตตาคุณ นับเป็นสิ่งที่ดีงาม

พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ

พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญเป็นพระราชพิธี ๒ พิธีรวมกัน คือ **พระราชพิธีพืชมงคล** อันเป็นพิธีสงฆ์อย่างหนึ่ง ซึ่งจะประกอบพระราชพิธีวันแรกในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม กับ**พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ** อันเป็นพิธีพราหมณ์อย่างหนึ่ง ประกอบพระราชพิธีในวันรุ่งขึ้น ณ มณฑลพิธีสนามหลวง

พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ เรียกสั้นๆ ว่า “**พิธีแรกนา**” เป็นพระราชพิธีที่มีมาแต่โบราณ ตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี ซึ่งในสมัยนั้น พระมหากษัตริย์ไม่ได้ทรงไถด้วยพระองค์เอง เป็นแต่เพียงเสด็จเป็นองค์ประธานในพระราชพิธีเท่านั้น

สมัยกรุงศรีอยุธยา พระมหากษัตริย์ไม่ได้เสด็จไปเป็นองค์ประธานเหมือนสมัยกรุงสุโขทัย แต่จะมอบอาญาสิทธิ์ให้โดยทรงทำเหมือนอย่างออกอำนาจจากกษัตริย์ และทรงจำศีลเจี๊ยก ๓ วัน ซึ่งวิธีนี้ได้ใช้ตลอดมาถึงปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา

ที่มา : งานพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ และงานวันเกษตรกร

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์มีการประกอบพระราชพิธีนี้มาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ แต่ผู้ทำการแรกนาเปลี่ยนเป็นเจ้าพระยาพลเทพ แต่พอถึงรัชกาลที่ ๓ ให้ถือว่าผู้ไถ่ย่นชิงช้า ผู้นั้นเป็นผู้แรกนาด้วย ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ทรงโปรดเกล้าฯ ให้จัดมีพิธีสงฆ์เพิ่มขึ้นในพระราชพิธีต่างๆ ทุกพิธี ดังนั้น พระราชพิธีพืชมงคลได้เริ่มมีขึ้นแต่บัดนั้นมา โดยจัดรวมกับพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ และมีชื่อเรียกรวมกันว่า **พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ**

พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ เป็นพิธีการเพื่อความเป็นสิริมงคล และบำรุงขวัญเกษตรกร กำหนดจัดขึ้นในเดือนหกของทุกปี ซึ่งเป็นระยะเหมาะสมในการเริ่มต้นการทำงานอันเป็นอาชีพหลักของประชาชนคนไทย แต่ไม่ได้กำหนดวันที่แน่นอนไว้เหมือนกับวันในพระราชพิธีอื่นๆ ส่วนจะเป็นวันใดในเดือนหก หรือเดือนพฤษภาคมที่มีฤกษ์ยามที่เหมาะสมต้องตามประเพณีก็ให้จัดขึ้นในวันนั้น

การจัดงานพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ ได้มีรูปแบบตามบูรพประเพณีได้จัดขึ้นครั้งสุดท้ายในปี พ.ศ.๒๔๗๙ หลังจากนั้นได้ว่างเว้นจนกระทั่งปี พ.ศ.๒๕๐๓ คณะรัฐมนตรีได้มีมติให้ฟื้นฟูพระราชพิธีนี้ขึ้นใหม่ และได้กระทำติดต่อกันมาทุกปีจนถึงปัจจุบันด้วยเห็นว่าเป็นการรักษาพระราชประเพณีอันดีงาม มีผลในการบำรุงขวัญและจิตใจของเกษตรกรไทย พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ทรงมีพระราชกระแสฯ ให้ปรับปรุงพิธีการบางอย่างให้เหมาะสมกับยุคสมัย และเสด็จพระราชดำเนินมาเป็นองค์ประธานในพระราชพิธีนี้ทุกปีสืบมาได้ขาด

เมื่อได้มีการฟื้นฟูพระราชประเพณีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญขึ้นมา ในระยะเริ่มแรกนั้น พระยาแรกนา ได้แก่ อธิบดีกรมการข้าวโดยตำแหน่ง สำหรับเทพีทั้งสี่พิจารณาคัดเลือกจากภริยาข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ในกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ต่อมาภายหลังพระยาแรกนา ได้แก่ ปลัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ โดยตำแหน่ง ส่วนผู้ที่มาทำหน้าที่เป็นเทพีคู่หาบทอง และคู่หาบเงินนั้น ได้ทำการพิจารณาคัดเลือกจากข้าราชการสตรีโสดในสังกัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ที่มีตำแหน่งตั้งแต่ข้าราชการพลเรือนสามัญระดับชำนาญการ ขึ้นไป

พระยาแรกนากำลังหว่านข้าวในพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ
ที่มา : งานพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญและงานวันเกษตรกร

กฤษฎา (๒๕๕๐) ได้เขียนบทความเรื่องพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ ในตอนหนึ่งกล่าวว่า พระราชพิธีพืชมงคลเป็นพิธีทำขวัญพืชพรรณธัญญาหาร ที่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชทรงอธิษฐานเพื่อความอุดมสมบูรณ์ของพืชพรรณธัญญาหารแห่งราชอาณาจักรไทย ข้าวถือว่าเป็นอาหารหลักของประชาชน ในภาษาบาลีเรียกว่า บุพพณณะ หรือ บุพพณณะ หรือ บุพพณชาติ ส่วนพืชอื่นๆ ที่เป็นอาหารเรียกว่า อปรณ หรือ อปรณชาติ หมายถึง พืชจำพวกถั่ว เป็นต้น ถ้าเรียกควบทั้งสองอย่างเรียกว่า บุพพณปรณชาติ หมายถึง พืชที่เป็นอาหารทุกชนิด บุพพณปรณชาติ ที่นำเข้าพิธีพืชมงคล ข้าวเปลือกมีทั้งข้าวเจ้า และข้าวเหนียว นอกจากนี้ มีเมล็ดพืชต่างๆ รวม ๔๐ อย่าง แต่ละอย่างบรรจุถุงผ้าขาวกับเปลือกมันต่างๆ พันธุ์พืชเหล่านี้เป็นเมล็ดพันธุ์ที่ปลูกงอกทั้งหมด

นอกจากนี้ มีข้าวเปลือกที่หว่านในพิธีแรกนาบรรจุกระเช้าทองคำหนึ่ง และเงินคู่หนึ่งเป็นข้าวพันธุ์ดีที่ขอพระบรมราชานุญาต นำเมล็ดพันธุ์ข้าวจากโครงการนาทดลองในโครงการส่วนพระองค์สวนจิตรลดา พันธุ์ข้าวพระราชทานนี้ โดยส่วนหนึ่งพระยาแรกนาจะทำพิธีหว่านในพระราชพิธีแรกนาส่วนหนึ่งอีกส่วนหนึ่งที่เหลือ ทางราชการจะบรรจุของแล้วส่งไปแจกจ่ายแก่ชาวนาและประชาชนในจังหวัดต่างๆ ทั่วประเทศให้เป็นขวัญและเป็นสิริมงคลแก่พืชผลที่จะเพาะปลูกในปีนั้นๆ (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๕๕)

และนับตั้งแต่ปี พ.ศ.๒๕๐๙ เป็นต้นมา คณะรัฐมนตรีได้ประชุมปรึกษาลงมติให้วันพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญเป็นวันเกษตรกรประจำปีอีกด้วย ทั้งนี้เพื่อให้ผู้มีอาชีพทางการเกษตรได้ระลึกถึงความสำคัญของการเกษตร และร่วมมือกันประกอบพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ เพื่อเป็นสิริมงคลแก่อาชีพของตน ก่อให้เกิดประโยชน์แก่เศรษฐกิจของประเทศชาติ จึงได้จัดงานวันเกษตรกรควบคู่ไปกับงานพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญจนถึงปัจจุบัน (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๕๖)

การเสวยพระโคกินเลี้ยง
ในพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ
ที่มา : งานพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ
และงานวันเกษตรกร

วัฒนธรรมประเพณีข้าวในแต่ละภูมิภาค

วัฒนธรรมประเพณีข้าวภาคเหนือ

ภาคเหนือมีวัฒนธรรมประเพณีข้าวคล้ายกับภาคอื่นๆ ของไทย แต่เนื่องจากภาคเหนือประกอบด้วยส่วนที่เป็นพื้นราบ ที่ราบเชิงเขา และภูเขาสูง พิธีกรรมจึงมีทั้งที่เหมือนกันและแตกต่างกันไป (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕) สามารถสรุปเรียบเรียงได้ดังนี้

๑. ประเพณีแฮกนา

ได้มีการรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับพิธีกรรมแฮกนาของชาวล้านนา โดยศรีจันทร์รัตน์ (๒๕๕๑) ไว้ดังนี้

แฮกนา เป็นพิธีกรรมตามความเชื่อที่มีความหมายเดียวกับ **แรกนา** ในภาษาไทยภาคกลาง การแฮกนาเป็นการเริ่มต้นลงมือทำนาโดยมีวัตถุประสงค์ในการบูชาแม่โพสพ เพื่อความเป็นสิริมงคลและเสี่ยงทายไปในตัวด้วย การแฮกนาในภาคเหนือ นั้น มีทั้งการแฮกโดยรวมและการแฮกตามขั้นตอนการปลูกข้าว ซึ่งมี แฮกไถ แฮกหว่าน แฮกปลูก แฮกเกี่ยว และแฮกตี (นวด) พิธีกรรมในการแฮกมีรายละเอียดพอสังเขปดังนี้

๑.๑ แฮกนา โดยรวมเป็นพิธีที่สำคัญพิธีหนึ่ง ระยะเวลาที่นิยมจัดพิธี คือ ช่วงก่อน จะเริ่มไถนา ในฤดูกาลนั้นๆ พ่อนาจะประกอบพิธีอ่านโองการบวงสรวงเทพารักษ์ที่ปกปักรักษาแดนนา พระแม่โพสพ และพระแม่ธรณี เสร็จแล้วเป็นการเสี่ยงทาย เริ่มจากการดูสร้อยสังวาล หากเห็นสร้อยสังวาลมีความยาว ทายว่าปีนี้น้ำท่าสมบูรณ์ดี ถ้าเห็นสร้อยสังวาลสั้นทายว่าน้ำจะน้อย ฝนฟ้าไม่ตกต้องตามฤดูกาล จากนั้นจึงหยิบเอาเมล็ดข้าวที่ใส่ทะนนานในบริเวณพิธีมาเสี่ยงทายหากจำนวนเมล็ดข้าวเป็นจำนวนคู่ทายว่าข้าวกล้าในนาจะได้ผลเต็มที่ แต่ถ้าเป็นจำนวนคี่ ทายว่าข้าวกล้าจะไม่ให้ผลดีนักเสี่ยงทายเสร็จจะนำข้าวเปลือกในพิธีหว่านในปริมาตรของราชวัตรแล้ว จากนั้นนำตำแหลวไปปักไว้ตามมุมกระตงนาพร้อมนำต้น “เอื้องหมายนา” ไปปลูกคู่กับตำแหลวเพื่อเป็นสัญลักษณ์แสดงอาณาเขต หลังจากนั้นทำการหว่านที่จะแรกไถ แรกหว่าน แรกปลูก และแรกกระทำการอื่น ๆ บนผืนนาจนกว่าจะแล้วเสร็จกระบวนการ

๑.๒ แฮกไถ การเตรียมการแรกไถ ชาวล้านนามีความเชื่อเกี่ยวกับการหันหัวของพญานาค โดยเชื่อกันว่าในแต่ละช่วงเดือนพญานาคจะหันหัวไปในทิศต่างๆ การแรกไถจะไม่ไถไปในทิศทางกับหัวพญานาค คือต้องไถไปทางทิศที่เป็นหางพญานาคเท่านั้น ดังนั้น ต้องหาทิศทางของนาคด้วย คือ ต้องไม่ไถทวนหรือย้อนเกล็ดพญานาคในเดือนนั้น ที่เรียกกันว่า “**ไถเสาะเกล็ดนาค**” หมายถึงการฝืนหรือต้านอำนาจของพญานาค ผู้ดูแลดินและน้ำ และหากไถเสาะเกล็ดนาคเชื่อว่าจะทำให้มีอันเป็นไป เช่น ไถหัก วัชพายุที่ใช้ไถตื้นกล่ว คนไถได้รับอันตราย ตลอดจนข้าวกล้าเสียหายไม่สมบูรณ์ ซึ่งทำให้การปลูกข้าวในฤดูกาลนั้นประสบกับปัญหาหรือเกิดภัยพิบัติต่างๆ แก่นาข้าวของตัวเอง สำหรับทิศที่พญานาคหันหัวตามการนับเดือนของล้านนา (เดือนทางล้านนานับเร็วกว่าภาคกลาง ๒ เดือน) คือ

เดือน ๑ - ๓ พญานาคหันหัวไป ทิศใต้

เดือน ๔ - ๖ พญานาคหันหัวไป ทิศตะวันตก

เดือน ๗ - ๙ พญานาคหันหัวไป ทิศเหนือ

เดือน ๑๐ - ๑๒ พญานาคหันหัวไป ทิศตะวันออก

การแสกเถ เป็นการใช้ของมีคม คือ ผานไถไปขอนแก่นหรือติดกับพื้นดินที่พญานาคดูแลอยู่ ดังนั้น จึงต้องให้ความสำคัญ และปฏิบัติต่อพญานาคอย่างนอบน้อม

๑.๓ แสกก่วน ก่อนจะนำเมล็ดข้าวพันธุ์ไปหว่าน ต้องมีการหาวันที่เหมาะสมกับการหว่าน ตามตำรา ได้แก่ วันจันทร์ วันพุธ วันพฤหัสบดี และวันศุกร์ ในวันเหล่านี้ วันพุธถือเป็นวันที่ดีที่สุด รองลงมา คือ วันศุกร์ สำหรับการหว่าน ให้หันหน้าไปทางทิศตะวันตก แล้วกลับตาหว่านสัก ๔ - ๕ กำมือ จากนั้น จึงค่อยลืมหว่านต่อไป ด้วยถือเคล็ดที่ว่าสัตว์ที่เป็นศัตรูพืชไม่สามารถมองเห็นข้าวกล้าที่หว่าน และจะได้ ไม่มารบกวน เมื่อหว่านเสร็จ ทำการประกอบพิธี “วางควักรณ” คือ วางกระพวงใบตองที่บรรจุ “ข้าวปั้น กล้วยหน่วย” (ข้าวเหนียวหนึ่งก้อน กล้วยสุกหนึ่งลูก) เพื่อบอกกล่าวพระแม่ธรณีเป็นการฝากฝังให้ช่วยดูแล ต้นกล้าให้เจริญงอกงามดี ไม่มีศัตรูพืชมาเบียดเบียน จากนั้นอาจนำต้นเอื้องหมายนามปากเพื่อแสดง เครื่องหมายบอกความเป็นเจ้าของ พร้อมปักตำแหลว เยี่ยม (๒๕๕๑) ได้อธิบายว่า ตำแหลว เป็นสัญลักษณ์ ที่ชาวนานิยมใช้ในพิธีกรรมทั่วไป เช่น การตมยาสมุนไพร การป้องกันพืชไร่ข้าว และการป้องกันศัตรูข้าว เป็นต้น

๑.๔ แสกหลก หลังจากเพาะกล้าในแปลงระยะหนึ่ง ประมาณ ๓๐ - ๔๐ วัน ชาวนาจะ “หลกกกล้า” คือ ถอนต้นกล้าไปปลูก ทั้งนี้การถอนก็ต้องตรวจตราหาวันที่ดีที่สุด ซึ่งตามตำบาระบุว่าควร ถอนกล้าในวันอังคาร วันพุธ และวันพฤหัสบดี

๑.๕ แสกปลูก ตามความเชื่อดั้งเดิม สำหรับชาวล้านนาได้ให้ความสำคัญ พิธีกรรมในการ แสกปลูก เริ่มต้นที่การหาวันที่ดี สำหรับการปลูกโดยทั่วไปถือเอาวันอังคาร วันพฤหัสบดี วันศุกร์ และวันเสาร์ ทั้งนี้ให้หลีกเลี่ยงวันที่เรียกว่า “วันถูกปากนก ปากจ๊กแตน” และ “วันผีตามอย” วันถูกปากนก ปากจ๊กแตน

มีความหมายคือ เป็นวันที่ไปสมพงศ์กับปากนกและปากจ๊กแตน ซึ่งเป็นตัวแทนหรือสัญลักษณ์ของศัตรูพืช วันดังกล่าวได้แก่ วันขึ้น ๕ ๖ ๗ ๘ ๑๒ ค่ำ และวันแรม ๒ ๖ ๑๐ ๑๔ ค่ำ ของทุกเดือน ส่วนวันผีตามอย ถือเอาวันขึ้น ๑ ๒ ๖ ๗ ๘ ๑๐ ๑๑ ๑๒ ๑๓ ๑๔ ค่ำ และวันแรม ๑ ๒ ๕ ๗ ๘ ๑๐ ๑๕ ค่ำ เชื่อกันว่า หากแสกปลูกข้าวในวันดังกล่าวผีตามอยจะมาเบียดเบียนให้ ข้าวกล้าได้รับความเสียหาย ด้านพิธีกรรมในการแสกปลูก จะประกอบพิธีเช่นสังเวยเหมือนแสกนาโดยรวม เพียงแต่

ตำแหลว เป็นเครื่องรางที่ช่วยให้ข้าวปลอดภัยจากภัยพิบัติ

ที่มา : งานพิธีอยู่เย็นมีโพสพคินนาเฉลิมพระเกียรติฯ วันที่ ๙ สิงหาคม ๒๕๕๑ จังหวัดอ่างทอง

ไม่สำหรับเป็นที่แขวนสังวาลที่เรียกกันว่า “คันข้าวแฮก” จะต้องเป็นไม้ที่ขั้วข้าวสติดอยู่ ซึ่งในแต่ละปี ขั้วข้าวจะสติดต้นไม้ชนิดต่างๆ ตามวันสังขานต์ล่อง (มหาสงกรานต์) ในแต่ละปี ดังนี้ สังขานต์ล่องวันอาทิตย์ ขั้วข้าวอยู่ไม้ไผ่ สังขานต์ล่องวันจันทร์ ขั้วข้าวอยู่ไม้มะเดื่อ สังขานต์ล่องวันอังคาร ขั้วข้าวอยู่ไม้หางสังขานต์ล่องวันพุธ ขั้วข้าวอยู่ ไม้ข่อย สังขานต์ล่องวันพฤหัสบดี ขั้วข้าวอยู่ไม้ทองกวาว สังขานต์ล่องวันศุกร์ ขั้วข้าวอยู่ไม้พุทรา สังขานต์ล่องวันเสาร์ ขั้วข้าวอยู่ไม้รวก เมื่อประกอบพิธีเช่นสังเวแล้ว พ่อนาจะปลูกข้าวเอาฤกษ์ก่อน โดยจะเลือกเอามุมกระทงนาที่เคยหว่านข้าวแฮก ขณะลงมือปลูกจะกล่าวคำโศลกกำกับลงไป เช่น ปลูกต้นที่ ๑ ปลูกที่จั่วแม่ลาย ปลูกต้นที่ ๒ ปลูกที่ควายแม่ว้าง ปลูกต้นที่ ๓ ปลูกข้าวต้นนี้เป็นเสียได้ ปลูกต้นที่ ๔ ปลูกข้าวต้นนี้เป็นฮ้ายกูดี หรือ ใช้คำโศลกว่า “สุข - ทุกข์” และพยายามให้เหลือต้นสุดท้ายว่า “สุข”

๑.๖ แฮกเกี่ยวข้าว ในฤดูเก็บเกี่ยวข้าว ช่วงนี้ชาวนาภาคเหนือจะเอาเครื่องบูชาแม่โพสพ ซึ่งมีกระจก หวี แป้ง น้ำมันทาหม ปลาย่าง เนื้อย่าง หมาก เมี่ยง บุหรี่ ธูปเทียน ดอกไม้ ของหอมนำไปบูชาแม่โพสพที่แท่นโนนา หลังจากนั้นชาวนาจะหาวันดีก่อนปล่อยให้นาแห้งเพื่อการเก็บเกี่ยว แล้วขอขมาแม่โพสพอีกครั้ง โดยของเช่น ประกอบด้วย ข้าว ๑ ปั้น กล้วย ๑ ลูก หมากเมี่ยง บุหรี่ น้ำดื่ม แล้วอธิษฐานขอเชิญแม่โพสพไปอยู่ที่ฝั่งฉางก่อน แล้วจึงลงมือเกี่ยวข้าว

๒. ประเพณีขอฝน

ศรีเลา (๒๕๔๑) กล่าวว่า ความเชื่อของชาวภาคเหนือว่าเทวดาสามารถบันดาลให้ฝนตกได้ และเทวดาผู้มีหน้าที่ดูแลรับผิดชอบในเรื่องนี้โดยตรงเป็นหน้าที่ของ “ปักษุนนเทวบุตร” ส่วนเรื่องเมฆเป็นหน้าที่ของ “วลาหกเทวบุตร” นอกจากเทวบุตรทั้ง ๒ องค์นี้แล้ว ชาวล้านนา ยังนับถือเทวดาองค์อื่นอีก เช่น พญาอินทร์ ท้าวทั้ง ๔ แม่ธรณี พญาแถน และพระอุปคุต ในอดีตการประกอบพิธีกรรมขอฝนจะร่วมมือกันทั้งฝ่ายพระสงฆ์ และฝ่ายฆราวาส ซึ่งพิธีกรรมขอฝนมีหลายรูปแบบแตกต่างกันดังต่อไปนี้

๒.๑ การแห่หางแมวขอฝน

ประเพณีแห่หางแมวของภาคเหนือเหมือนกับภาคอื่นๆ การทำพิธีนั้น จะจับแมวใส่ชะลอมแห่ไปทุกบ้าน ขบวนแห่จะมีการตีฆ้องกลองให้เสียงอีกทีก็ครึกครื้น ผ่านบ้านใครเจ้าของบ้านจะเอาน้ำสาदनางแมวให้นางแมวร้อง ยิ่งทำให้นางแมวร้องดังมากเท่าไรยิ่งดี (งามพิศ, ๒๕๓๖)

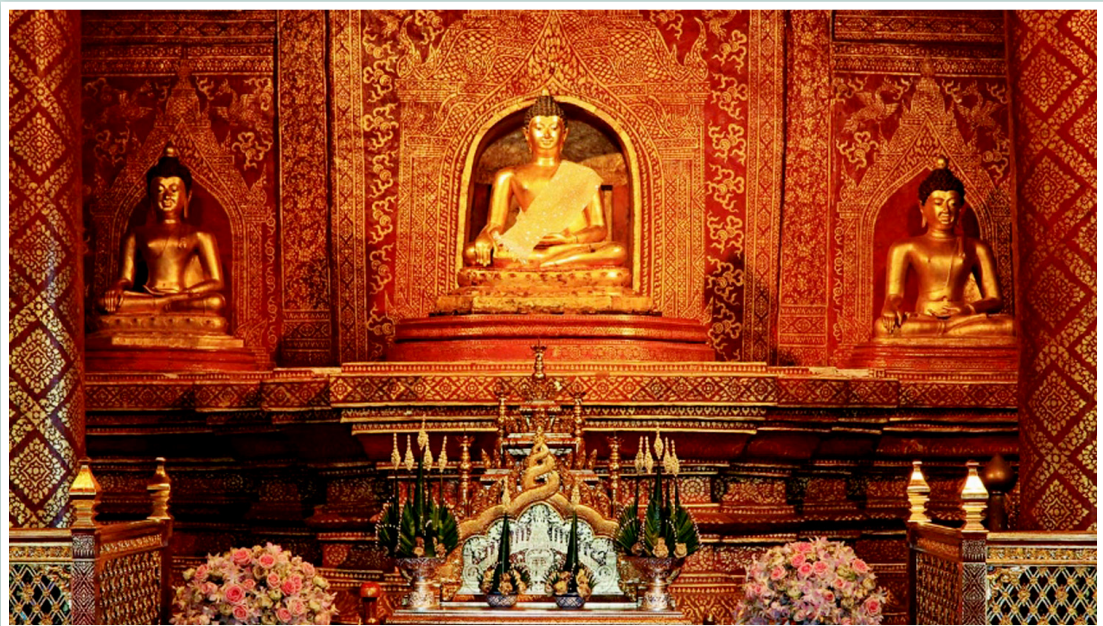
การแห่หางแมวขอฝน

๒.๒ การแห่ปลาเพื่อขอฝน ประเพณี แห่ปลาที่ทำจากไม้แกะสลักแกะเป็นรูปปลาตะเพียน ๒ ตัว ไม้ที่ใช้แกะรูปต้องเป็นไม้ขนไหลดาวนานอง (น้ำท่วม) และต้องเป็นไม้ที่ไหลมาในลักษณะตั้งขึ้น แห่ปลาจะนำเอาขมิ้นสั้มป่อยที่ชาวบ้านเอามารวมกัน เทลงในอ่างใหญ่ ใส่หอยปู ดอกบัวลงไปด้วย แล้วแห่ไปตามบ้านต่างๆ วกไปยังวัดหรือสถานที่ จัดไว้สำหรับฟังเทศน์ ที่ชาวเหนือเรียกว่า “ธรรมปลาซ่อน” ต้องฟังกลางแจ้ง มีการชัตราชวัตรประดับด้วยต้นกล้วย ต้นอ้อยสำหรับวางน้ำพระพุทธมนต์ จากนั้นจึงเอาถังเปล่าวางหน้าพระพุทธมนต์นั้น พระสงฆ์จะแสดงธรรมเทศนา หรือที่เรียกว่า “ธรรมปลาซ่อน” เมื่อฟังเสร็จมีการประพรมน้ำมนต์ เป็นเสร็จพิธี (งามพิศ, ๒๕๓๖)

พระเจ้าฝนแสนห่า

๒.๓ การแห่พระเจ้าฝนแสนห่า พระเจ้าฝนแสนห่า เป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัยแบบ เชียงแสน เข้าใจว่าคงมีการสร้างพระเจ้าฝนแสนห่า ไว้หลายแห่งเพื่อใช้ในพิธีขอฝน โดยการแห่ไปในที่ต่างๆ ตลอดทาง ชาวบ้านจะเอาน้ำขมิ้นสั้มป่อย มาสรงองค์พระ เมื่อแห่เสร็จก็นำกลับมาคืนวัดตั้งไว้ให้ประชาชนมาสรงน้ำตามประเพณี ที่จังหวัดเชียงใหม่ เมื่อมีการแห่ขอฝนมีพิธีจะแห่สรงน้ำพระพุทธสิหิงค์ ที่วัดพระสิงห์ด้วย เพราะเชื่อในพุทธานภาพว่าจะ ดลบันดาลให้ฝนตกตามฤดูกาล (งามพิศ, ๒๕๓๖)

พระพุทธสิหิงค์ วัดพระสิงห์ เชียงใหม่

การจุดบั้งไฟขอฝน

๒.๔ การจุดบั้งไฟ ชาวเหนือเรียกว่า “จิบั้งไฟ” ประเพณีนี้มีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย และเป็นประเพณีขอฝนอย่างหนึ่งของภาคเหนือ ในจังหวัดเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน แพร่ น่าน และอุตรดิตถ์ โดยเริ่มตั้งแต่เดือน ๙ แรม ๑๔-๑๕ ค่ำ รวม ๒ วัน การจุดตั้งแต่บ่ายจนค่ำ ก่อนมีการจุดบั้งไฟจะมีการแห่แหนกันอย่างสนุกสนาน และมีการกล่าวรำน่า “รำบอกไฟ” ดังนี้ “สาธุการ ยกมือหวานไหว้ พุทธะเทพให้ ต้นสัพพัญญู ชุมหมุ่ข้าตู่ ตกแต่งแปะสร้าง บอกไฟขึ้นก้าง (ค้าง) จิ (จุด) เป็นบูชา หื้อหนับกับตำ ขั้นปล่อมเมฆฟ้า บ่าวสาวแหงนหน้า ตำป้อมือบัว เสียงโห่ดังรัว ปานดอยจะปิ่น ฮ้างสาวท้าวดินสลับสไล ยอดสุดสายใจ ผ่อด้วยเนื้อเจ้า สล่าพ่อเฒ่า ปุ่หนานกำวงศ์ แต่งแปะยีนยงพระธาตุเนิมเจ้า ฯลฯ ” (งามพิศ, ๒๕๓๖)

ในปัจจุบันประเพณีขอฝนที่กล่าวมาสูญหายไปเกือบทุกท้องถิ่นในภาคเหนือ เช่นเดียวกับ ประเพณีแห่นางแมวขอฝนของภาคกลาง

๓. ประเพณีทำขวัญข้าวต้น

ประเพณีทำขวัญข้าวต้นทำเมื่อข้าวกล้าโตพอที่จะปักดำได้ ก่อนการปักดำข้าวจะนำต้นกล้าไปปลูกในบริเวณที่ทำพิธีแรกนาจำนวน ๙ กอ เป็นการเอาฤกษ์ก่อน เครื่องบูชาได้แก่ กล้วย ไข่ น้ำส้มป่อย ข้าวตอก และดอกไม้ ใส่กระถางนำไปวางไว้บนแท่นกลาง บอกแม่พระธรณีว่า “วันนี้วันดี ขอสุมาคารวะ” แล้วทำการปลูกข้าว จำนวน ๙ กอ ระหว่างที่ปลูกจะต้องกล่าวคำไตรสรณะคมไปจนปลูกข้าวครบ ๙ กอ เป็นเสร็จพิธี โดยให้ผู้ชายที่เป็นหัวหน้าครอบครัวเป็นผู้ทำพิธี บางแห่งให้ผู้หญิง (แม่บ้าน) นำเครื่องคาวหวาน หมากพลู ดอกไม้ธูปเทียนและดินไถตอนแรกนาไปไว้บริเวณหัวนา แล้วจุดธูปไหว้แม่พระธรณี บอกกล่าว “ขอให้ข้าวเจริญเติบโตดีงาม ให้ได้กินนานๆ” (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

การทำขวัญต้นข้าว

พิธีทำบุญกองข้าว

๔. ประเพณีบุญกองข้าวเปลือก

ประเพณีนี้ชาวบ้านนำข้าวเปลือกมา รวมกันไว้ที่บริเวณงาน ประดับกองข้าวด้วยข้าวตอก ดอกไม้ แล้วนำด้ายสายสิญจน์ ๙ เส้นไปล้อม กองข้าวเปลือกไว้ นิมนต์พระสงฆ์สวดมนต์ทำบุญ กองข้าวเปลือก กลางคืนมีมหรสพ ตอนเช้าทำบุญ ตักบาตร และนำข้าวที่รวบรวมไว้ไปขายนำเงินที่ได้ มอบให้วัด

๕. ประเพณีสู่ขวัญควายหรือ อ้องขวัญควาย

การสู่ขวัญควาย เป็นการเตือนสติให้คนมีความกตัญญูทวนเวียนที่รำลึกถึงบุญคุณ ของผู้ที่ได้ช่วยเหลือ เกื้อกูลแก่ตน ตอบแทนบุญคุณที่ผู้อื่นได้ทำแก่ตน อย่างเช่น “ควาย” คนได้ใช้แรงงานในการไถคราด พลิกแผ่นดินอันเป็นของหนักให้ เพื่อหว่าน เพาะปลูกข้าว ปลูกพืชผักในพื้นที่ดิน จนคนได้รับผลประโยชน์จาก แรงงานของควาย คือได้ข้าวมาสำหรับบริโภค เลี้ยงชีวิตตนและครอบครัว และบางที่ได้ดุด่า เขียนตีควาย ซึ่งทำไม่ได้ตั้งใจ ทั้งที่กำลังมีแอกต่างคออยู่หนักแสนหนักเหนื่อยแสนเหนื่อย ชาวนาจึงมีการหาวิธีที่จะ ตอบแทนบุญคุณของควายขึ้น โดยวิธี “สู่ขวัญควาย” ขออโหสิกรรมต่อควาย โดยชาวนาทำบายศรี ๑ ชุด ขนมน ข้าวต้ม เหล้าไก่คู่ไข่ต้ม ๑ คู่ เอียงหมายนา ๑ ต้น ข้าวตอกดอกไม้ หมากพลู ด้ายสายสิญจน์ผูกเขาควาย หย่าอย่างดี ๑ หาบ ข้าวเปลือก ข้าวสาร ถั่ว งา กล้วยสุก บางแห่งมีสะตวง (กระทงที่ทำจากกากกล้วย) ๑ อัน มีขันป้ออาจารย์ ผ้าขาว ผ้าแดง เงิน ๑๐ สลึง ปัจจุบันใส่ ๑๒ บาท โดยมีป้ออาจารย์ผู้ทำพิธีสู่ขวัญควาย คล้ายกับ พิธีอ้องขวัญหรือสู่ขวัญของคนเมืองเหนือ เมื่อสวดจบจึงป้อนข้าว และหย่าให้ควาย เอาด้ายผูกเขาและ กล่าวขอขมาลาโทษที่ได้ล่วงเกิน ดุด่า เขียนตี เป็นอันเสร็จพิธี

หมอยทำขวัญควาย

นอกจากนี้ สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ (๒๕๔๓) ได้กล่าวถึง ประเพณีสู่ขวัญควาย ของชาวล้านนาว่า ในการทำนาแต่ก่อนใช้แรงควายเป็นหลักในการไถ ใช้วัวไถนามีบ้างแต่มีไม่มาก อาจเป็น เพราะควายมีกำลังดีมากกว่า และมีนิสัยชอบน้ำชอบโคลน ในระหว่างที่ไถคนได้ปลุกข้าวกินนั้น ควายมักจะถูกตีถูกตำตะคอกทุกวัน ดังนั้น เมื่อเสร็จจากการไถแล้ว เจ้าของควายนึกถึงการกระทำของตน ต่อควาย ก็จะเป็นบาปกรรมติดตัว จึงได้แต่งเครื่องขอมมาสู่ขวัญควาย มีบายศรีปากชาม กรวยดอกไม้ สายสิญจน์ น้ำส้มป่อย กล้วยอ่อน ข้าวสุก ไก่ต้ม ๒ ตัว เหล้า ๑ ไห หรือ ๑ ขวด ขนมต่างๆ เมื่อถึงเวลาที่จะ ประกอบพิธีสู่ขวัญควาย เจ้าของจะนำควายไปอาบน้ำให้สะอาด และนำมาผูกไถร่มไม้ หรือในคอก แล้วปูเสื่อ สำหรับตั้งเครื่องสู่ขวัญ จากนั้นอาจารย์ประจำหมู่บ้านที่เชิญมาทำพิธีกล่าวพรรณนาถึงการทำนา กล่าวถึงคุณ ของควาย และกล่าวขอโทษควายที่ได้ดูตำเียนตี เมื่อกล่าวจบผู้ทำพิธีเอากรวยดอกไม้ผูกติดกับเขาควาย ทั้ง ๒ ข้างด้วยสายสิญจน์ เอน้ำส้มป่อยประพรมตัวควาย พร้อมกับกล่าวให้พรแก่ควายให้มีความสุข มีอายุยืน มีลูกหลายตัว แล้วเอากล้วยอ่อนวางให้ควายกินเป็นอันเสร็จพิธี

๖. ประเพณีทำขวัญข้าวทำขวัญแม่โพสพ

การทำขวัญแม่โพสพทางภาคเหนือมีพิธีคล้ายๆกัน แถบจังหวัดพิษณุโลก โดยทำพิธีทำขวัญ แม่โพสพในช่วงเดือนสิบถึงเดือนสิบสองซึ่งเป็นช่วงที่ข้าวเริ่มตั้งท้อง เมื่อถึงวันแรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐ ขาวนา

ชะลอมที่บรรจุเครื่องเซ่นในพิธีทำขวัญแม่โพสพ

โดยนำชะลอมขนาดเล็กบรรจุบายศรี กล้วยสุก มันต้ม เผือกต้ม ดอกไม้ ๓ ดอก เทียน ๒ เล่ม ข้าวสุกปากหม้อ ๑ ปั้น แป้งหอม น้ำอบ น้ำสะอาด ส้ม ขนม แล้วนำ ไม้ไผ่ยาวประมาณ ๑ วา ปักในนาข้าว ผูกชะลอมที่บรรจุ เครื่องเซ่นหันไปทางทิศตะวันออก นำผ้าปูวางใกล้ๆ แล้วจุดธูปอัญเชิญแม่โพสพว่า “วันนี้เป็นวันลาภ วันดี เชิญแม่โพสพมาทานขนมส้มสุกลูกไม้ และอย่าได้มี โรคภัย ขอให้ได้ข้าวดีๆ ทำน้อยได้มาก ให้ข้าวงอก ออกรวงดี” แล้วจึงลาแม่โพสพ (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

วัฒนธรรมประเพณีชาวภาคกลาง

สถาบันวิจัยข้าว (๒๕๔๕) กล่าวว่าสังคมเกษตรกรรมภาคกลาง เป็นที่ราบลุ่มเจ้าพระยามีแม่น้ำลำคลองไหลผ่านไร่นา ชีวิตความเป็นอยู่จึงสงบ เรียบง่าย มีความผูกพันกับธรรมชาติ จึงส่งผลให้สังคมเกษตรกรรม หรือสังคมชาวนาจึงมีวัฒนธรรมประเพณี และความเชื่อในธรรมชาติและพุทธศาสนาเป็นหลัก ส่วนชาวนาในเขตอาศัยน้ำฝนจะไม่มีระบบน้ำชลประทาน การทำนาจะขึ้นกับสภาพดินฟ้าอากาศ ชาวนาจึงต้องหันมาพึ่งพาอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย จึงก่อให้เกิดพิธีกรรมและงานบุญประเพณีปฏิบัติสืบทอดกันมา ดังนี้

๑. ประเพณีแห่หางแมวขอฝน

เป็นประเพณีที่ปฏิบัติกันมาช้านานตามชนบทของไทย โดยมีความเชื่อว่าแมวเป็นสัตว์ที่เกลียดฝน เมื่อฝนตกครั้งใดแมวจะร้องทันที ด้วยเหตุนี้ ชาวบ้านจึงร่วมกันจัดขบวนแห่หางแมวแล้วสาธิตน้ำให้หางแมวร้องให้มากที่สุด โดยเชื่อว่าจะทำให้ฝนตกลงมาในเร็ววัน แต่ถ้าหลังจากจัดขบวนแห่แล้ว ๗ วันฝนไม่ตก จะต้องจัดขบวนแห่ใหม่ให้ยิ่งใหญ่และมีพิธีการมากกว่าเดิม และถ้าฝนยังไม่ตกลงมาอีกภายใน ๗ วัน หรือ ๑๕ วัน ต้องระดมคนทั้งหมู่บ้านเข้าร่วมขบวนแห่หางแมวแล้วทำพิธีการให้ครบถ้วน แต่หลังจากทำพิธีแห่หางแมวถึง ๓ ครั้งแล้วฝนยังไม่ตกลงมาอีก พยากรณ์ได้เลยว่าในปีนั้นฝนจะแล้ง ต้นข้าวในนาไม่เจริญงอกงาม พิธีแห่หางแมวจะแตกต่างกันไปในแต่ละท้องถิ่น เช่น อำเภอดาคลี จังหวัดนครสวรรค์ มีการจัดขบวนแห่ด้วยผู้หญิงสูงอายุเป็นส่วนมาก จำนวนประมาณ ๑๕ - ๒๐ คน เอนางแมวที่มีลักษณะรูปร่างดี ๑ - ๓ ตัว ใส่ในกระบุง ตะกร้า เข่ง หรือข้อง โดยขณะที่เส้หางแมวลงในภาชนะ ผู้จัดขบวนหรือผู้ที่มีอาวุโสมากที่สุด จะกล่าวกับนางแมวว่า “นางแมวเอ๋ย ขอฟ้า ขอฝน ให้ตกลงมาด้วยนะ” ส่วนผู้หญิงที่ร่วมขบวนแห่ต้องแต่งตัวด้วยเสื้อผ้าสีขาว นุ่งผ้าโจงกระเบน ผัดหน้าขาว ทัดดอกไม้ดอกโตๆ เริ่มทำพิธีตั้งแต่ ๑๕ - ๑๖ นาฬิกา ขบวนแห่จะมีการร้องรำทำเพลงอย่างสนุกสนาน โดยแห่ไปยังบ้านกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และบ้านของคนที่เป็นที่เคารพนับถือของคนในหมู่บ้านเป็นลำดับแรกๆ แล้วจึงแห่ไปตามบ้านต่างๆ เจ้าของบ้านที่ขบวนแห่หางแมวมาถึงต้องเข้าร่วมพิธีนี้โดย ยืนรอขบวนแห่บนกระเบียง หรือที่สูงๆ แล้วตักน้ำสาธิตลงมาให้เป็นฝอยๆ ทัวทั้งขบวนแห่และนางแมว ให้เปียกปอนกันคล้ายถูกน้ำฝนจริงๆ เมื่อแห่ขบวนไปครบทุกบ้านเป็นอันเสร็จพิธี (งามพิศ, ๒๕๓๖)

๒. ประเพณีโกอาสา

ที่อำเภอหนองบัว จังหวัดนครสวรรค์ หลังจากผ่านพ้นการทำพิธีแรกนาแล้ว พร้อมกับเริ่มมีฝนตกลงมา เป็นช่วงเวลาที่เหมาะสมต่อการไถนา โดยก่อนชาวนาเริ่มการไถนา จะมีประเพณีโกอาสา ซึ่งเป็นประเพณีเฉพาะถิ่น โดยชายหนุ่มจะทำไถจากไม้ประดู่ เรียกว่าไถอาสา เพื่อนำไปยังนาของหญิงสาวคนรัก ส่วนฝ่ายหญิงสาวจะต้องเย็บเสื้อให้แก่ชายหนุ่ม ๑ ตัว สำหรับใช้เป็นชุดไถอาสา จากนั้นฝ่ายชายหนุ่มใส่เสื้อพร้อมนั่งไถกระเบน แล้วทำการไถนาด้วยไถอาสาของตนเอง เป็นเวลา ๗ วัน ส่วนไถอาสาที่ทำขึ้นนี้ ถือเป็นมรดกสืบทอดกันไปยังลูกหลานต่อไป (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

การไถนาด้วยควาย

๓. ประเพณีทำขวัญแม่โพสพ หรือทำขวัญข้าว

ชาวนาในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีการทำขวัญแม่โพสพ หรือทำขวัญข้าวกันในช่วงที่ข้าวเริ่มตั้งท้อง โดยเลือกทำพิธีในวันศุกร์ เริ่มทำพิธีประมาณ ๑๕ - ๑๗ นาฬิกา บริเวณที่นาตรงที่เคยปักธงเมื่อวันแรกนา เตรียมเครื่องสังเวย ประกอบด้วย ส้ม กล้วยน้ำว้า อย่างละ ๑ ผล ตัดเป็นชิ้นๆ อ้อยควั่น ๑ กระทง ใส่รวมกันในชะลอมเดียวกันแล้วผูกห้อยไว้ที่คันทอง นำพานใส่แป้งหอม น้ำหอม และหวี นำมาประกอบพิธี โดยนำแป้งหอมและน้ำหอมมาประพรมใบข้าว ต้นข้าว และนำหวีมาหวีใบข้าว เพื่อเป็นการแต่งตัวแม่โพสพ เสร็จแล้วกล่าวรับขวัญแม่โพสพเป็นอันเสร็จพิธี (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

๔. ประเพณีกวนข้าวทิพย์

ประเพณีกวนข้าวทิพย์ ทำกันในพิธีสารท ซึ่งเป็นการทำบุญในวันแรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐ ของไทย โดยพิธีสารทเป็นราชพิธีอย่างหนึ่งที่เรียกว่า “พิธีภัทรบท” ตามตำหรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ “ข้าวทิพย์” ประกอบด้วย ถั่ว งา ข้าวฟ่าง ข้าวเม่า ข้าวสาร เมล็ดกล้า น้ำนมโค น้ำอ้อย น้ำผึ้ง มะพร้าวอ่อน ชะเอม ฯลฯ นำมากวนให้เข้ากัน โดยผู้กวนต้องเป็นสาวพรหมจารีเท่านั้น และมีการเลี้ยงพระสงฆ์ด้วย เมื่อเสร็จแล้วจะแจกจ่ายข้าวทิพย์ให้กัน เพราะถือว่าถ้าได้กินข้าวทิพย์แล้วจะเป็นสิริมงคล

การกวนข้าวทิพย์

ปัจจุบันประเพณีเกี่ยวข้าวทำขึ้นเพียงบางแห่ง เนื่องในโอกาสสำคัญ เพื่อเป็นการสืบสาน รักษาวัฒนธรรม ประเพณีโบราณเท่านั้น เช่น วันวิสาขบูชา เนื่องจากข้าวทิพย์หรือข้าวมธุปายาส ถือเป็นข้าวแห่งการตรัสรู้ พิธีเกี่ยวข้าวทิพย์เริ่มต้นตั้งแต่การบวงสรวงอัญเชิญเทวดา นางฟ้า นำของอันเป็นมงคล (ของทิพย์) จำนวน ๑๐๘ ชนิด เข้าสู่ชาตวันตรัสรู้ แล้วลงยันต์กระทัះและพาย มีพิธีเจริญพระพุทธมนต์ จากนั้นประธานในพิธีรับศีลและจุดไฟมงคลที่เตาเกี่ยวข้าวทิพย์ พระสงฆ์สวดชุมนุมเทวดาและเจริญพระพุทธมนต์ สาวพรหมจารีย์ซึ่งสมมุติเป็นนางฟ้าอัญเชิญของทิพย์ลงกระทัះ พระสงฆ์สวดเจริญชัยมงคล (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๕๕) นอกจากนี้ในจังหวัดสิงห์บุรียังคงรักษาประเพณีเกี่ยวข้าวทิพย์ โดยมีเหลืออยู่เพียง ๓ หมู่บ้าน คือ หมู่บ้านพัฒนาโกคาภิวัฒน์ หมู่บ้านวัดกุฎีทอง และหมู่บ้านในอำเภอบรมบุรี ซึ่งยังคงรักษาประเพณี และมีความเชื่ออย่างมั่นคง เป็นแบบอย่างที่ดี ผังด้วยจริยธรรมและคตินิยมอยู่มาก และมีความพร้อมเพรียงของชาวบ้านที่ทำนา (นิรนาม, ๒๕๕๑.)

๕. ประเพณีการลงแขกเกี่ยวข้าว

ระหว่างเดือนอ้ายและเดือนยี่ ข้าวในนาจะแก่สามารถเก็บเกี่ยวได้ ชาวนาหญิงสาว ชายหนุ่ม จะมารวมแรงร่วมใจกันเกี่ยวข้าว เนื่องจากได้มีโอกาสมาพบปะ ชุมนุม รื่นเริงกัน การเกี่ยวข้าวจะเริ่มขึ้นตั้งแต่เช้า โดยเรียงแถวเป็นหน้ากระดานแล้วเกี่ยวเป็นแนวของแต่ละคน เมื่อเกี่ยวเสร็จครบทุกคนแล้วจึงไปเกี่ยวตอนอื่นๆ ต่อ ดังนั้น ถ้าผู้ใดเกี่ยวเข้ามาเป็นที่หลังจะมีการแก้งล้อกันอย่างสนุกสนาน เมื่อถึงเวลาเย็นหลังจากเลิกเกี่ยวข้าวแล้วเหล่าหญิงชายจะพากันมาเล่นเพลงเกี่ยวข้าว เรียกว่า “เต็นกำรำเคียว” โดยมีคนหนึ่ง

การลงแขกเกี่ยวข้าว

กำข้าว อีกมือหนึ่งถือเคียว เวลาร้องก็ออกท่ารำและเดินตามจังหวะของทำนองที่ร้องกันไปด้วย ในระหว่างที่ร้องเดินกำรำเคียวกันอยู่นี้ เจ้าของที่นาจะมีคนมั่วรวมกำข้าวที่กองอยู่ให้เป็นฟ่อน แล้วรวบรวมเข้ามู่หอบขนไปสู่ลานบ้านเรือนตน เมื่อขนข้าวไปยังลานข้าวเสร็จ ต้องกลับมาเก็บรวงข้าวที่ตกหล่นอยู่ในนาและเรียกอัญเชิญ “ข้าวแม่โพสพ” (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

๖. ประเพณีเชิญขวัญข้าวเข้าสู่ลาน

ลานนวดข้าว เป็นลานดินที่ปรับพื้นที่ให้เรียบแล้วเอามูลวัว มูลควายสดละลายน้ำผสมกับเปลือกไม้ ละเลงบนลานจนทั่วให้ปิดดินให้หมด ทำให้หนายิ่งดี เพราะถ้ามีฝนตกลงมาน้ำจะไม่ซึมลงไปถึงดิน พื้นลานจะไม่เสียหาย เมื่อขนฟ่อนข้าวมายังลาน คนเฒ่าคนแก่จะเป็นผู้เรียงฟ่อนข้าวตั้งแต่ลอมขึ้นไว้ในลานด้านหนึ่ง แล้วจึงลอมฟ่อนข้าวต่อไปให้ตั้งเป็นรูปหมอนขวาน เนื่องจากเมื่อเวลาฝนตก น้ำฝนจะไหลเทไปตามผิวของลอมข้าว ซึ่งลาดเทเป็นหลังคา บางแห่งเมื่อขนฟ่อนข้าวไปที่ลานนวดจนหมดจะมีพิธีเชิญขวัญข้าว หรือขวัญแม่โพสพ โดยจัดเครื่องกระยาบวช ๒ ชุด แต่ละชุด ประกอบด้วย ขนมหุ้มแดง ต้มข้าว ขนมหูช้าง อย่างละ ๑ กระทง กล้วยน้ำว่า ๑ หวี ไข่ต้ม ๑ ฟอง (ผ่าซีก) ข้าวปากหม้อ ๑ ปั้น ผ้านุ่งผ้าห่ม (ผ้ายหรือไหม) อย่างละ ๑ ผืน กระทำพิธีในวันศุกร์ตอนเวลาเย็น เริ่มพิธีจากนำผ้านุ่งผ้าห่มปูลงบนพื้นนา พร้อมเครื่องสังเวย ๑ ชุด ออกมาเช่นไหว้ และเอาขี้ข้าวมาผูกเป็นหุ่นรูปคนเล็กๆ ๑ ตัวถือไว้ แล้วกล่าวคำเชิญแม่โพสพ จากนั้นทิ้งเครื่องสังเวยพร้อมกับข้าวที่เกี่ยวแล้วส่วนหนึ่งเพื่อเป็นทานแก่นกกา จากนั้นพาหุ่นรูปคนเข้ามายังลานนวดข้าว คลี่ผ้านุ่งผ้าห่มสำหรับนั้นคลุมลงบนกองฟ่อนข้าว แล้วเอาหุ่นปักไว้บนผ้า เพื่อสมมุติว่าแต่งตัวให้แก่แม่โพสพ นำเอาเครื่องสังเวยอีกชุดหนึ่งมาเช่น และบอกกล่าว สิ่งต่างๆ ตามที่คิดว่าเป็นมงคลแก่การทำมาหากินเป็นอันเสร็จพิธี (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

๗. ประเพณีทำบุญลาน

เป็นพิธีทำบุญก่อนขนข้าวขึ้นยุ้ง โดยมีการปลูกปะรำขึ้นที่ลานนวดข้าว สำหรับตั้งพระพุทธรูปและอาสนสงฆ์ เตรียมภาชนะใส่ข้าวแม่โพสพเข้าพิธี ปักฉัตรซึ่งทำด้วยรวงข้าวที่ลานและตามกองข้าวที่นวดแล้ว ทำการวางด้ายสายสิญจน์เริ่มจากพระพุทธรูปมายังบาตรพระแล้วลามาไปผูกกับเสาเกียดกลางลาน วงรอบบริเวณลาน แล้วกลับมาบรรจบต้น เริ่มพิธีกรรมด้วยการนิมนต์พระสงฆ์มาสวดมนต์ในตอนเย็นที่ลานนวดข้าว โดยเจ้าภาพเชิญญาติพี่น้องและชาวบ้านใกล้เคียงมาร่วมทำบุญฟังพระสวดมนต์ด้วย พอรุ่งเช้าทำพิธีทำบุญตักบาตรเลี้ยงพระและแขกผู้มาช่วยงาน แล้วพระประธานในพิธีนำน้ำมนต์ไปประพรมข้าวแม่โพสพ ข้าวที่เก็บไว้เป็นข้าวปลูกทำพันธุ์ เสาเกียด และกองข้าวอื่นๆ เสร็จแล้วพระกลับวัด จากนั้นจึงขนข้าวขึ้นยุ้งโดยขนข้าวแม่โพสพ และข้าวที่เก็บไว้ทำพันธุ์ขึ้นยุ้ง โดยเก็บใส่กระร่ พ้อม หรือภาชนะอื่นๆ แยกไว้ส่วนหนึ่งในยุ้งก่อน แล้วเอารวงข้าวแม่โพสพผสมกับฟางผูกมัดเป็นหุ่นรูปคน ขนาดประมาณ ๑ ศอก ก็แต่งตัวใส่เสื้อผ้าให้รู้ว่าเป็นรูปผู้หญิง แล้วอัญเชิญโดยกล่าวคำเชิญทำนองเดียวกับการเชิญแม่โพสพตอนเก็บตกข้าวจากนามายังลานนวด เพื่ออ้อนวอนให้แม่โพสพคอยพิทักษ์รักษาข้าวที่เก็บไว้ทำพันธุ์ ซึ่งการทำพิธีเชิญนี้ไม่มีเครื่องสังเวย มีเฉพาะดอกไม้ ธูปเทียน แป้งหอม และน้ำหอมเท่านั้น (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

๘. ประเพณีปิดยั้ง

เป็นประเพณีที่มีในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ชาวนาทำพิธีปิดยั้งเมื่อนวดข้าวแล้วเก็บเข้ายุ้งฉางเสร็จเรียบร้อยแล้ว โดยจะเหลือข้าวเปลือกประมาณ ๑ ชันคาไว้ที่ลานนวดข้าวก่อนใช้ ณ ทำการทำพิธีในวันศุกร์ โดยให้ผู้หญิงหรือผู้ชายคนที่เกิดปีมะโรงเป็นผู้ทำพิธี และเป็นผู้ส่งเวลายานนวดข้าว เครื่องสังเวยประกอบด้วย ขนมต้มขาว ข้าวปากหม้อ และไข่ต้ม เอาทัพพีตักข้าวเปลือกที่เหลือไว้ในลานไผ่ลงในขัน ขณะที่ตักข้าวเปลือกให้กล่าวว่า “ขอให้แม่โพสพ จงดลบันดาลให้ข้าวมียากมาย ตักดวงไม่รู้หมดสิ้น” เมื่อตักข้าวใส่จนเต็มขันแล้ว นำขันข้าวเปลือกนั้นไปเทใส่ในยุ้งเก็บข้าว โดยถือว่าเป็นข้าวเชื้อของแม่โพสพ (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

๙. ประเพณีเปิดยั้ง

เป็นประเพณีที่มีในจังหวัดราชบุรี ซึ่งชาวนาในจังหวัดราชบุรีถือเคล็ดว่า ข้าวขึ้นยุ้งแล้วจะเปิดยุ้งเอาข้าวออกมาบ่อยๆ ไม่ได้ จะเปิดยุ้งก็ต่อเมื่อขายข้าว หรือจำเป็นต้องใช้ข้าวจำนวนมากๆ เท่านั้น และเมื่อเปิดยุ้งต้องจุดธูปเทียนบูชาแม่โพสพก่อน ดังนั้น ก่อนเอาข้าวใส่ยุ้งจะต้องแบ่งข้าวเอาไว้ให้เพียงพอต่อการบริโภคตามความต้องการเสียก่อน จะได้ไม่ต้องกังวลว่าจะมีการเปิดยุ้งโดยไม่จำเป็น พิธีเปิดยุ้งทำได้โดยนำขันตักบาตรตักข้าวเปลือกในยุ้งไว้ ๑ ชัน กล่าวคำเชิญแม่โพสพ ว่า “อย่าตระหนกตกใจ ขอเชิญมิ่งขวัญอยู่กับเหย้าเฝ้ากับนา ตักดวงข้าวให้ได้ร้อยเกวียน พันเกวียน” จากนั้นจึงทำการตักดวงข้าวในยุ้งขายต่อไปได้ โดยจะไม่เปิดยุ้งดวงข้าวขายในวันศุกร์ สำหรับข้าวที่ตักไว้ช้นหนึ่งนั้น ให้นำเอาไปสืซ่อมเป็นข้าวสาร แล้วหุงใส่บาตรถวายพระสงฆ์ให้หมดสิ้นไป (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

ประเพณีเปิดยั้ง

วัฒนธรรมประเพณีชาวภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

จากการที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีลักษณะภูมิประเทศเป็นที่ราบสูง และเป็นภาคที่ค่อนข้างแห้งแล้งกว่าภาคอื่นๆ ทำให้การทำนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นแบบอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก ชาวนาจึงต้องพึ่งพาอำนาจลี้ศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย จึงส่งผลให้ประเพณีขอฝนของชาวภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีความหลากหลายมากที่สุด ส่วนพิธีกรรมและงานบุญประเพณีต่างๆ ที่เกี่ยวกับข้าวและชาวนาจะมีการปฏิบัติสืบทอดกันมาคล้ายกับในภาคอื่นๆ ดังต่อไปนี้

๑. ประเพณีเต้าแม่นางซ้อง

ตามความเชื่อของชาวอีสานว่าความแห้งแล้งในหมู่บ้านเกิดจากมีผีแม่แล้งอาศัยอยู่ในหมู่บ้าน ดังนั้น จึงต้องให้แม่นางซ้องช่วยขับไล่แม่แล้งออกไปจากหมู่บ้าน แล้วฝนจึงจะตก พิธีเต้าแม่นางซ้องเป็นพิธีขอฝนที่เริ่มต้นด้วยการทำเซียงซ้อง คือการนำซ้อง (ภาชนะสำหรับใส่สัตว์น้ำ พวงปู ปลา) มาตกแต่งให้มีรูปร่างลักษณะคล้ายคน โดยใช้ซ้องทำเป็นลำตัว ทำหัวด้วยกะลา และทำขา ๒ ข้างด้วยไม้ แล้วใช้ผ้าแดงผูกปากซ้องเป็นเสื้อผ้า ใช้ไม้ยาวเสียบซ้องจากหัวถึงกันซ้องให้โผล่ออกมาทั้ง ๒ ด้านเพื่อใช้จับ หลังจากนั้นเตรียมเครื่องบูชาเทวดา ผู้ทำพิธีอยู่เชิญเทวดามาสิงในเซียงซ้อง เมื่อเทวดามาสิง เซียงซ้องจะสั่น หรือกระตุก แล้วจะจับเซียงซ้องไปยังจุดที่มีผีแม่แล้งอยู่ เพื่อขับไล่ผีแม่แล้งออกไปจากหมู่บ้าน นอกจากนี้ยังสามารถใช้ในการทำนายความอุดมสมบูรณ์ของข้าวปลาในหมู่บ้านด้วย โดยใช้วิธีเสี่ยงทายว่าถ้าข้าวปลาอุดมสมบูรณ์ขอให้แม่นางซ้องสั่นหรือกระตุก แต่ถ้าข้าวปลาไม่อุดมสมบูรณ์ขอให้แม่นางซ้องนิ่งเฉย (งามพิศ, ๒๕๓๖)

๒. ประเพณีเต้านางแมว

ชาวอีสานมีความเชื่อว่าเหตุที่ฝนไม่ตกอาจเนื่องมาจากชาวเมืองหย่อนยานในศีลธรรม ด้วยเหตุนี้ชาวเมืองจึงต้องร่วมแรงร่วมใจกันทำพิธีแห่หางแมว เพื่ออ้อนวอนขอฝน ซึ่งการที่ใช้แมวเป็นตัวประกอบหลักเนื่องจากมีความเชื่อว่าแมวเป็นสัตว์ที่เกลียดฝน เมื่อมีฝนตกครั้งใดแมวจะร้องทันที จึงถือเอาเคล็ดลับที่แมвр้องในเวลาฝนตก จะทำให้ฝนตกได้จริงๆ หลังจากทำพิธีเต้านางแมวแล้ว พิธีนี้เริ่มต้นจากการนำแมวใส่ลงในกะทอหรือถุงที่มีฝาปิด จากนั้นเตรียมเครื่องสักการะบูชาเพื่ออัญเชิญเทวดามาชุมนุมกัน และตั้งจิตอธิษฐานขอให้น้ำฝนแล้วตั้งขบวนแห่โดยให้ผู้ชาย ๒ คนเป็นผู้หามนางแมวนำหน้าขบวน คนในขบวนแห่ร้องคำเซิ้งหางแมวไปพร้อมๆ กัน โดยมีแม่บทกล่าวนำ จากนั้นจึงแห่หางแมวไปตามบ้านคน และสาดน้ำให้นางแมวร้อง พิธีเต้านางแมวเป็นความร่วมมือ ร่วมใจของคนในหมู่บ้านทุกครัวเรือน โดยมีการบริจาคข้าวปลาอาหารแก่ผู้ร่วมขบวนแห่ และสนุกสนานร่วมกันในประเพณีเซิ้งนางแมว (จารุวรรณ, ม.ป.ป.)

๓. ประเพณีเต้าแม่บั้งดั่ง หรือแห่แม่บั้งดั่ง

เป็นการเสี่ยงทายว่าฝนจะตกหรือไม่ โดยใช้กระดังเป็นอุปกรณ์หลักในพิธี เริ่มพิธีด้วยการตอกหลัก ๒ หลักด้านละหลัก สมมติให้หลักหนึ่งเป็นหลักแล้ง และอีกหลักหนึ่งเป็นหลักฝน แล้วทำแม่บั้งดั่งโดยการนำกระจุก หวี ปั่นข้าวเหนียว กำไลมือ และแหวนของหญิงม่ายใส่ในกระดัง ๑ คู่ ครอบมัดติดกัน แล้วมัดติดกับไม้คาน ๑ คู่ ที่มีดไขว้กันเป็นรูปตีนกา ให้คน ๒ คน จับไม้คานเต้าแม่บั้งดั่งไว้ เตรียมเครื่องสักการะบูชาเพื่ออัญเชิญเทวดามาชุมนุม และตั้งจิตอธิษฐานขอให้น้ำฝน ผู้ทำพิธีจะนำชาวบ้านกล่าวคำเซิ้งแม่บั้งดั่ง

ประเพณีเต้าแม่บั้งดั่ง

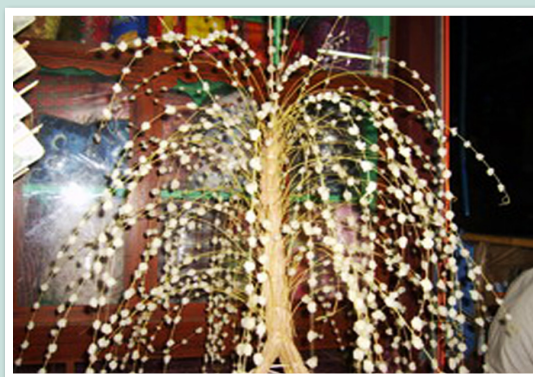
เมื่อกกล่าวจบ ๑ บท หากแม่บั้งดั่งเคลื่อนที่ไปตีหลักฝน ทำนายว่าฝนจะตก แต่ถ้าบั้งดั่งเคลื่อนที่ไปตีหลักแล้ง ทำนายว่าฝนจะแล้ง และถ้าแม่บั้งดั่งเคลื่อนที่ไปเป็นร่องคล้ายคูน้ำ เชื่อว่าฝนจะตกในเร็ววัน แต่ถ้ากล่าวคำเซิ้งจบ ๑ บทแล้ว แม่บั้งดั่งไม่เคลื่อนที่ ต้องกล่าวคำเซิ้งไปเรื่อยๆ จนกว่าแม่บั้งดั่งจะเคลื่อนที่ (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

๔. ประเพณีโยนครกโยนสาก

เป็นการเสี่ยงทายว่าในปีนั้นๆ ฝนจะตกหรือไม่ โดยใช้ครกและสากตำข้าวเป็นอุปกรณ์หลักในพิธี เริ่มด้วยการผูกครกและสากตำข้าวด้วยเชือกอย่างละเส้น จากนั้นใช้กลุ่มผู้ชาย และกลุ่มผู้หญิงจำนวนเท่าๆ กัน จับปลายเชือกคนละด้าน เตรียมเครื่องสักการะบูชาเทวดา เพื่อขอฝนโดยตั้งจิตอธิษฐานว่า ถ้าฝ่ายหญิงแพ้ฝนจะตก แต่ถ้าฝ่ายชายแพ้ฝนจะแล้ง จากนั้นก็เริ่มตีครก และสากจนรู้ผลว่าฝ่ายใดเป็นฝ่ายแพ้ (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

๕. ประเพณีแห่ข้าวพันก้อน

เป็นประเพณีที่จัดทำขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์ ๒ ประการ คือ การทำบุญพระเวสหรือบุญมหาชาติ และเพื่อขอฝนเมื่อฝนไม่ตกในฤดูทำนา ดังนั้น การขอฝนนี้ จึงเป็นการขอจากพระรัตนตรัย มิใช่ขอจากภุมณีเทวดา พิธีแห่ข้าวพันก้อนเริ่มจากการปั้นข้าวเหนียวขนาดเท่าปลายนิ้วก้อย จำนวน ๑,๐๐๐ ก้อน พร้อมด้วยเครื่องสักการบูชา ได้แก่ เทียน ธูป และดอกไม้ อย่างละ ๑,๐๐๐ อัน แห่ไปยังสถานที่ที่มีพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวบ้านศรัทธา โดยแห่จากวัดประจำหมู่บ้านไปยังสถานที่ดังกล่าว แล้วผู้ทำพิธีจะนำขบวนแห่เคารพพระพุทธรูปและขอฝนพระรัตนตรัย จากนั้นจะแห่กลับมายังวัดประจำหมู่บ้าน ซึ่งมีชาวบ้านจำนวนหนึ่งรอรับอยู่ พร้อมกับร่วมอนุโมทนาสาธุ เสร็จแล้วนำข้าวพันก้อนมาประดิษฐานในอารามของวัดประจำหมู่บ้านต่อไป (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

งานประเพณีแห่ข้าวพันก้อน

๖. ประเพณีการเทศน์พญาคันคาก และสวดคาถาปลาค้อ

เป็นการรักษาศิลปพร้อมกับฟังเทศน์ เรื่องพญาคันคาก โดยวิธีการฟังเทศน์จะต้องขุดสระน้ำ เอาจอก แหน ปู ปลา หอย เต่า ไปปล่อยในสระน้ำ และปั้นรูปช้าง ม้า วัว ควาย ต่อ แตน อีงอ่าง กบ เขียด เรียงรายไว้รอบสระน้ำ ผู้ทำพิธีนำเครื่องบูชามานิมนต์พระสงฆ์อย่างน้อยที่สุด ๕ รูป เจริญพระพุทธมนต์ให้ครบ ๓ วัน และแสดงพระธรรมเทศนา เรื่องพญาคันคาก ชาวบ้านต้องนุ่งขาวห่มขาว รักษาศีล ๕ ศีล ๘ เป็นเวลา ๓ วันด้วย แล้วตั้งจิตอธิษฐานขอให้ฝนตก โดยสวดคาถาปลาค้อ และสวดเจ็ดตำนานยอใช้เวลาสวดวันละ ๑๐๘ คาบ หรือสวดตามกำลังวันเกิด ซึ่งชาวอีสานเชื่อว่าเมื่อสวดได้ครบตามกำหนดแล้วจะทำให้ฝนตกลงมาในเร็ววัน (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

๗. ประเพณีการบ้านางธรณี

คือ จัดขึ้นเพื่อบวงสรวงอันนอบนบนานต่อแม่ธรณี ขอให้เกิดสิริมงคลในการทำนา หรือขอให้ฝนตก จัดขึ้นก่อนฤดูการเพาะปลูก หรือเมื่อฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล (กรมส่งเสริมการเกษตร,ม.ป.ป.) โดยเตรียมเครื่องควาหวานนำมาบูชาพระแม่ธรณีที่วัด หรือบ้านก็ได้ แล้วกรวดน้ำไปถึงแม่พระธรณีเพื่อบอกกล่าวให้ทราบ พร้อมตั้งจิตอธิษฐานขอให้ฝนตกจะได้ทำนา พอเมื่อฝนตกแล้วต้องนำเครื่องควาหวานมาแก้บนด้วย (งามพิศ, ๒๕๓๖)

๘. ประเพณีบุญบั้งไฟ

ฤดีมน (๒๕๔๑) ได้เรียบเรียงข้อมูลเกี่ยวกับประเพณีบุญบั้งไฟ ดังนี้ เป็นประเพณีที่มีชื่อเสียงมากที่สุดของชาวอีสาน มีการจัดขึ้นแทบทุกจังหวัดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเพื่อขอฝนจากเทวดา ทุกปีจะจัดขึ้นระหว่างเดือนหกถึงเดือนเจ็ด (ช่วงก่อนการทำนา) โดยมีความเชื่อในโลกลมนุษย์ โลกเทวดา โลกบาดาล

ประเพณีบุญบั้งไฟ

ซึ่งมนุษย์อยู่ภายใต้อิทธิพลของเทวดา คือ “แถน” หรือ “พญาแถน” ที่มีอิทธิพลต่อฝน ฟ้า ลม หากทำให้พญาแถนพึงพอใจ ก็จะบันดาลความสุขให้ จึงมีพิธีบูชาพญาแถน โดยใช้บั้งไฟแสดงความเคารพต่อพญาแถน ดังนั้นชาวอีสานจึงมีความเชื่อว่า การจุดบั้งไฟเป็นการขอฝนจากพญาแถนเพื่อให้มีฝนทำนา ประเพณีบุญบั้งไฟ เป็นการร่วมแรงร่วมใจกันประกอบกิจกรรมต่างๆ ของคนในชุมชน สถานที่จัดงานมักจะใช้วัดซึ่งเป็นศูนย์กลางชุมชน

๙. ประเพณีแหกนา หรือ แรกนา

เป็นพิธีที่เป็นหัวใจของการทำนาและต้องทำก่อนการทำนา ชาวอีสานมีความเชื่อว่าพิธีกรรมนี้จะทำให้ต้นกล้าข้าวในนาสมบูรณ์ดี พิธีแหกนาส่วนมากทำในเดือนหก ภายหลังการทำบุญบั้งไฟ และบุญเลี้ยงบ้าน (ไหว้ศาลปู่ตา) ชาวบ้านหาวันดีที่จะทำพิธี ซึ่งจะเป็นวันขึ้น ๑ ค่ำ หรือ แรม ๑ ค่ำ ก็ได้ สมัยโบราณนิยมแหกนาดำในวันอาทิตย์ และแหกนาหว่านในวันจันทร์ แต่ในปัจจุบันนิยมทำในวันพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ ชาวอีสานเชื่อถือว่า **ตาแฮก** คือ ผู้ดูแลพิทักษ์รักษาไร่นา ถือว่าเป็นผีไร้ผืนา พิธีแหกนาจึงเริ่มจากการเลือกตำแหน่ง **“ตาแฮก”** คือ บริเวณแปลงนาที่ถูกกำหนดให้ทำพิธี มีลักษณะวงกลมมีน้ำขังคล้ายปลักควาย จะล้อมบริเวณตาแฮกเป็นรูปสี่เหลี่ยมและทำศาลเล็กๆ ไว้ที่มุม พร้อมปักไม้ไผ่ไว้สำหรับใส่ดอกที่สานเป็นรูปคล้ายรวงข้าว และรูปสัตว์น้ำ (ปลา กุ้ง) เพื่อแสดงว่าขอให้ ที่นามีความอุดมสมบูรณ์ เมื่อถึงวันแหกนาผู้อาวุโสในครอบครัวจะนำพวงหวาน ๔ พวง (ผลไม้และขนมหวาน) และพวงโจ้ ๔ พวง (บุหรี หมาก พลุ) รวมทั้งข้าว ไข่ต้มไม่เปลือกเปลือก และสุรา มาวางเซ่นไหว้ที่ตาแฮก เพื่อบอกกล่าวเจ้าที่ ขอความคุ้มครองในการทำนา ให้ข้าวในนาอุดมสมบูรณ์ อย่าให้หนอนกินข้าว หลังจากเลี้ยงตาแฮกเสร็จแล้ว จึงไถแหกนาได้ สำหรับไข่ต้มไม่เปลือกเปลือกที่ใช้เลี้ยงตาแฮกแล้วนั้น จะเอาไว้เสี่ยงทายต่อไปว่า ถ้าไข่เป็นน้ำทายนว่าปีนี้น้ำจะท่วม ถ้าไข่เป็นผงทายนว่าปีนี้น้ำจะแล้ง ถ้าไข่เน่าหรือมีกลิ่นหรือเป็นสีดำทายนว่าศัตรูพืชจะมารบกวน ถ้าไข่งามดีทายนว่าปีนี้น้ำนาจะได้ผลดี นอกจากนี้ชาวบ้านบางแห่งใช้ไก่ต้มทั้งตัวไม่เอาเครื่องในออกเป็นเครื่องเซ่นไหว้แทนไข่ต้ม ก็สามารถไข่ไก่ต้มเป็นเครื่องเสี่ยงทายได้ โดยดูว่าถ้าคางไก่บิดเบี้ยวโค้งงอแสดงว่าตาแฮกกินเครื่องเซ่น ปีนั้นข้าวจะอุดมสมบูรณ์ แต่ถ้าคางไก่ตรงไม่บิดเบี้ยวแสดงว่าตาแฮกไม่รับเครื่องเซ่น ปีนั้นจะทำนาไม่ได้ผล (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

๑๐. ประเพณีบุญข้าวประดับดิน

ชมรมศิลปวัฒนธรรมอีสาน (๒๕๕๑) กล่าวว่า ประเพณีบุญข้าวประดับดินเป็นประเพณีการทำบุญเพื่ออุทิศส่วนกุศลให้แก่เปรต หรือญาติพี่น้องที่ตายไปแล้ว ข้าวประดับดินจะประกอบด้วย ข้าวอาหารคาวหวาน หมากพลู และบุหรี่ ซึ่งเราห่อหรือใส่กระถางไปวางไว้ตามพื้น หรือแขวนไว้ตามต้นไม้ในบริเวณวัด สาเหตุที่ทำให้เกิดบุญข้าวประดับดินมีว่า ครั้นสมัยพุทธกาล มีญาติของพระเจ้าพิมพิสารไปกินอาหารของพระสงฆ์ ตายไปแล้วจึงเกิดเป็นเปรต เมื่อพระเจ้าพิมพิสารไปถวายทานแด่พระพุทธเจ้าและพระสงฆ์แล้วมิได้อุทิศส่วนกุศลไปให้ ถึงเวลากลางคืนจึงพากันมาส่งเสียงรบกวนเพื่อขอส่วนบุญ พระเจ้าพิมพิสารจึงไปทูลถามพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าทรงแจ้งเหตุให้ทราบ เมื่อพระเจ้าพิมพิสารทรงทราบ จึงถวายสังฆทานแล้วอุทิศส่วนบุญส่วนกุศลไปให้ญาติพี่น้อง จึงทำให้เกิดเป็นประเพณีบุญข้าวประดับดินขึ้น การทำพิธีทำบุญข้าวประดับดิน ในวันแรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๙ ญาติโยมนิยมนิยถวายทาน รักษาศีล ฟังเทศน์ และมีการเตรียมอาหารคาวหวาน หมากพลู บุหรี่ โดยห่อด้วยใบตองหรือใส่กระถาง รุ่งเช้าในวันแรม ๑๔ ค่ำ เวลาประมาณ ๔ ถึง ๕ นาฬิกา นำห่อหรือกระถางที่เตรียมไว้ไปถวายหรือแขวนในบริเวณวัด ในการวางสิ่งของเพื่ออุทิศให้เปรตหรือญาติมิตรที่ล่วงลับไปแล้ว

ประเพณีบุญข้าวประดับดิน

๑๑. ประเพณีทำบุญข้าวสาก (กระยาสารก)

เป็นการทำบุญเพื่ออุทิศส่วนกุศลให้ญาติมิตรที่ล่วงลับ และอุทิศส่วนกุศลให้เปรตด้วย โดยมีการทำสลากให้พระจับ และได้ถวายของตามสลากนั้น เป็นการทำบุญต่อเนื่องจากพิธีบุญข้าวประดับดินในเดือน ๙ เพราะถือว่าเป็นการส่งผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว และเปรตที่ออกมาท่องเที่ยว ให้กลับสู่แดนของตนเองในเดือน ๑๐ ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ข้าวตั้งท้อง เริ่มจากวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๐ โดยชาวบ้านนำข้าวเปลือกมาคั่ว ทำข้าวเป็นตอก แล้วกวนกับน้ำอ้อยเป็นข้าวสาก หรือกระยาสารก บั๊นเป็นก้อนขนาดเท่าหัวแม่มือ จำนวน ๓ ก้อน วางตามโคนต้นไม้ในบริเวณวัดและรอบๆ บ้าน แล้วกรวดน้ำเพื่ออุทิศส่วนกุศลให้ ผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว พอวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐ ชาวบ้านจึงนำข้าวสากพร้อมอาหารคาวหวานไปทำบุญตักบาตรที่วัด แล้วนำเอาข้าวสากที่พระสวดเสร็จแล้วกลับไปที่บ้านไปวางไว้ตามทุ่งนา และรอบๆ บ้านเพื่อให้ผีบ้านผีเรือน เจ้าที่เจ้าทาง หรือผีไร่ญาติได้มารับส่วนบุญ

๑๒. ประเพณีเลี้ยงตาแฮก

พวงเพชร และคณะ (๒๕๔๐) ได้อธิบายเกี่ยวกับตาแฮก ไว้ว่า ตาแฮก คือเทวดารักษ์ที่คอยรักษาที่นาของแต่ละบ้าน มีความเชื่อว่าก่อนลงมือทำนาในแต่ละปีจะต้องเซ่นสรวงผีตาแฮกเสียก่อนการทำนาจึงจะได้ผลดี นาแปลงแรกที่ลงมือปักดำ คือ แปลงที่ตาแฮกสิงสถิตอยู่ ลูกหลานต้องให้ความเคารพ

สถาบันวิจัยข้าว (๒๕๔๕) กล่าวว่า พิธีเลี้ยงตาแฮก หลังจากทำบุญข้าวสากแล้วจะกำหนดเอาวันพุธแรกเป็นวันตั้งศาลตาแฮก หรือตูปตาแฮก โดยนำดอกไม้ไฟมาสานขัดและเป็นตารางห่างๆ แผ่นกว้างยาวพอประมาณ แล้วพันท่อนขึ้นปลายมัดติดกันเป็นรูปสามเหลี่ยม ได้เป็นตูปตาแฮก และเสียบตูปตาแฮกลงบนเสาไม้ไผ่ แล้วปักลงบนแปลงตาแฮก โดยให้อยู่สูงจากพื้นดินประมาณ ๑ เมตร นำดอกไม้ไฟที่ขัดเป็นรูปกำไลคล้องต่อกันยาวประมาณวาเศษแล้วคล้องบนปลายยอดเสาตูปตาแฮก หลังจากตั้งตูปตาแฮกเสร็จก็จึงนำเครื่องเซ่นไหว้ใส่ไว้ในตูป ประกอบด้วย ของหวาน ได้แก่ ข้าวสาก ข้าวต้มมัดคลุมมะพร้าวชุบ ของคาว ได้แก่ แก้ว ปลาหรือกบหรือเขียดบั้ง เหล้า หมากพลู บุหรี่ กล่าวบนบานขอให้ตาแฮกคุ้มครองให้ข้าวในนาสมบูรณ์ดี

ส่วนการเก็บเกี่ยว ให้เกี่ยวข้าวให้เกี่ยวข้าวในแปลงตาแฮกก่อน โดยเก็บเกี่ยวในวันจันทร์ หรือวันพฤหัสบดี ตั้งแต่เวลาเที่ยงเป็นต้นไป ให้หันหน้าไปทางทิศตะวันออก เลือกลูกข้าวรวงที่สมบูรณ์ ๕ - ๖ รวง

การทำพิธีเลี้ยงผีตาแฮก

ขึ้นไปผูกไว้ยอดเสาตูปตาแฮก แล้วจึงจะเกี่ยวข้าวในแปลงอื่นๆ ได้ การเตรียมทำลานนวดข้าวให้พร้อมก่อนการเกี่ยวข้าว โดยทำในวันพุธ หรือวันเสาร์ เวลาเช้า เริ่มจากปักหลักไม้ไผ่สำหรับเป็นหลักมัดข้าวบนลานนวด แล้วนำมัดรวงข้าวจากที่ผูกไว้ที่เสาตูปตาแฮก มาผูกไว้ที่ปลายยอดหลักมัดข้าว พร้อมกับร้องเชิญแม่โพสพในขณะที่ผูกรวงข้าวไปด้วย เสร็จแล้วจึงนำฟ่อนข้าวขึ้นลาน โดยแยกกองข้าวปลูก และกองข้าวกิน หรือขาย ไว้คนละกองกัน หลังจากเตรียมลานนวดเสร็จ ให้ทำการเกี่ยวข้าวได้ โดยก่อนเกี่ยวข้าว ต้องนำดอกไม้สีขาว ๕ คู่ใส่ขึ้นมาบอกกล่าวตาแฮก เพื่อขออนุญาตเกี่ยวข้าว และขอความคุ้มครองอย่าให้ศัตรูข้าวทั้งหลายมาทำลายข้าว

๑๓. ประเพณีไหว้ลาน

หลังจากนำข้าวขึ้นลานนวดข้าวเสร็จแล้ว ก่อนจะนวดข้าวในกอง ให้นำข้าว ๕ - ๖ รวง ที่ผูกไว้ปลายยอดหลักมัดข้าวบนลานนวดก่อน แล้วจึงนวดข้าวปลูกเพื่อเก็บเมล็ดไว้เป็นข้าวพันธุ์ในปีต่อไป ฟางที่ได้นำมาห่อไข่ต้ม ๑ ฟอง หมาก ๑ คำ บุหรี่ ๑ มวน กล้วยน้ำว้า ๑ ผล แล้วนำขึ้นไปผูกบนปลายยอดหลักมัดข้าวบนลานนวดอีกครั้ง เป็นการไหว้ลาน เพื่อความเป็นสิริมงคล (ฤทธิมล, ๒๕๔๑)

๑๔. ประเพณีปลงลอยข้าว

หลังจากชนชาวมอญที่ลานนวด และทำลอมข้าว (กองข้าว) เสร็จเรียบร้อยแล้ว การนวดข้าว ชาวมอญจะทำการพิธีปลงลอยข้าว เพื่อเป็นการขอโทษแม่โพสพที่ต้องทำรุนแรงกับข้าวด้วยการนวดเคาะข้าว และให้แม่โพสพออกจากลานนวดข้าว เพราะเกรงว่าจะได้รับการกระทบกระเทือนจากการนวดข้าว พิธีปลงลอยข้าวมักจะทำในวันศุกร์ หรือวันเสาร์ โดยพ่อบ้านเป็นผู้ประกอบพิธี เตรียมเครื่องบูชาใส่พาน แล้วนำฟ่อนข้าว ๗ ฟ่อนเข้าทำพิธี วางข้างพานบูชา ข้างละ ๓ ฟ่อน ส่วนอีกฟ่อนเอา ไม้เคาะข้าวมัดเอาไว้ (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

๑๕. ประเพณีบุญคุณลาน

เป็นประเพณีที่เกี่ยวกับการทำขวัญข้าวเพื่อเป็นสิริมงคลแก่ข้าว หรือเรียกว่า พิธีเรียกขวัญข้าว จะเป็นพิธีที่ทำก่อนชนข้าวขึ้นยุ้ง งานประเพณีบุญคุณลานจะมีประมาณเดือนยี่ โดยจะนิมนต์พระสงฆ์ ไปเทศน์ที่ลานนวดข้าว มีการทำบุญตักบาตรเลี้ยงพระ ประพรมน้ำพระพุทธมนต์แก่ชาวบ้าน ลานนวดข้าว ที่นา ต้นข้าว ถือเป็นสิริมงคลแก่ข้าว ทำให้ข้าวในนาอุดมสมบูรณ์ ซึ่งเชื่อว่า จะทำให้เจ้าของอยู่เย็นเป็นสุข ฝนตกต้องตามฤดูกาล ข้าวกล้าจะงอกงามและได้ผลดีในปีต่อไป เมื่อเสร็จพิธีทำบุญคุณลานแล้วชาวบ้าน จะชนข้าวใส่ยุ้งฉาง และเชิญขวัญข้าว คือ พระแม่โพสพไปยังยุ้งฉางข้าว และทำพิธีสู่ขวัญข้าว สู่ขวัญไล่ข้าว เพื่อเป็นสิริมงคลต่อไป ปัจจุบันประเพณีนี้เกือบหายไปหาได้ยากแล้ว เนื่องจากการนำเทคโนโลยีสมัยใหม่ เข้ามาใช้ เช่น ใช้เครื่องนวดข้าวแทนการนวดด้วยมือ ทำให้ไม่ต้องมีลานนวดข้าว

ประเพณีบุญคุณลาน

๑๖. ประเพณีสู่ขวัญข้าว

ชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือหลายชุมชนเมื่อขนข้าวเข้าเล้าข้าว หรือยุ้งฉางข้าวเสร็จแล้ว จะทำพิธีสู่ขวัญเล้าข้าว โดยเตรียมพานบายศรี ที่ประกอบด้วย ดอกไม้ ธูป เทียน เมี่ยง หมากพลู และอาหารคาวหวานต่างๆ แล้วให้หมอสู่ขวัญทำพิธีสู่ขวัญข้าว เพื่อเชิญแม่โพสพให้มาสิงอยู่ในข้าว เป็นสิริมงคลแก่ข้าว คล้ายกับการทำพิธีสู่ขวัญทั่วไป (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

ประเพณีสู่ขวัญข้าว

๑๗. ประเพณีบุญข้าวจี

เป็นการทำบุญในช่วงเดือนสาม วันมาฆบูชาโดยชาวบ้านมาร่วมกันทำบุญตักบาตรด้วยข้าวจี พร้อมกับภัตตาหารอื่นๆ เมื่อพระฉันเสร็จแล้วจะมีการเทศน์ฉลองข้าวจี และรับพร เหตุที่มีการทำบุญข้าวจี เนื่องจากสมัยพุทธกาลมีนางทาสชื่อ ปุณณทาสี ได้นำแบ่งข้าวจี ทำจากแบ่งทำขนมจีน ไปถวายพระพุทธเจ้า แต่นางคิดว่าแบ่งข้าวจีเป็นอาหารของคนต่ำต้อย พระพุทธองค์คงไม่ฉัน ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงหยั่งรู้จิตใจนาง

จึงได้ฉันข้าวจีต่อหน้านาง ทำให้นางดีใจมาก ชาวอีสาน จึงได้แบบอย่างการทำข้าวจี และพากันทำบุญด้วยข้าวจี ถวายพระในช่วงเดือนสามมาโดยตลอด ในปัจจุบัน ชาวอีสานส่วนใหญ่ใช้ข้าวเหนียวสุกมาปั้นเป็นก้อน แล้วนำไปปิ้งหรือย่าง (จี) บนไฟอ่อนๆ อาจจะทาด้วยไข่ หรือใส่ไส้ด้วยน้ำอ้อย เพื่อให้มีสีและรสชาติที่น่ายรับประทานมากยิ่งขึ้น

การปิ้งข้าวหรือจีข้าว

วัฒนธรรมประเพณีชาวภาคใต้

วัฒนธรรมประเพณีชาวภาคใต้ เป็นการสืบทอดต่อกันมาหลายชั่วอายุคน เช่นเดียวกับประเพณีที่พบให้ภูมิภาคและท้องถิ่นอื่นๆ แต่แตกต่างกันตามความเชื่อถือที่สืบทอดต่อกันมา ตลอดจนสภาพภูมิประเทศและภูมิอากาศ ประเพณีและพิธีกรรมของภาคใต้ที่เกี่ยวกับข้าวและการทำนา มีแตกต่างและคล้ายคลึงกับภาคอื่นๆ ดังนี้

๑. ประเพณีทำขวัญคอก

การทำขวัญคอกเป็นประเพณีที่สำคัญของชาวนาภาคใต้ก่อนลงมือไถนา เพราะถือว่าควายเป็นแรงงานสำคัญส่วนหนึ่ง เมื่อเสร็จจากฤดูทำนาในแต่ละปี ชาวนาจะปล่อยควายไปอยู่ตามทุ่ง พอถึงฤดูทำนาจะทำคอก และทำพิธีกรรมเพื่อเป็นสิริมงคลแก่เจ้าของและวัวควาย เครื่องทำขวัญคอก ประกอบด้วยอาหารคาวหวาน มีขนมต้มขาว ต้มแดง ไก่ ๑ ตัว เหล้า ๑ ขวด การทำพิธีจะเอ่ยชื่อพระภูมิเจ้าที่ที่คอกว่า “ธรรมณेर” และ “นางคุดรา” ซึ่งเป็นผู้ให้กำเนิดควาย เสร็จแล้วจึงนำควายเข้าคอกได้ พิธีทำขวัญคอกนิยมทำในวันอังคาร และวันพุธ และจะนำควายไปไถในวันทำพิธีนี้ด้วยเป็นการประเดิม (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

๒. ประเพณีแรกปักดำ

ประเพณีแรกปักดำข้าวจะมีการบ่นเจ้าที่ให้คอยปกป้องดูแลต้นข้าวในนาไม่ให้ศัตรูข้าวมาทำลายต้นข้าว ถ้าเริ่มปักดำเดือนไหนให้ใช้จำนวนต้นกล้าเท่ากับเลขของเดือนนั้น และเชิญแม่โพสพมาก้มครองต้นข้าวด้วย เสร็จแล้วจึงวางสายสิญจน์รอบบริเวณต้นข้าว

๓. ประเพณีแรกนาขวัญ

การทำนาของชาวภาคใต้ในแต่ละปีจะเลือกวันและฤกษ์ที่ดีหลังจากพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญเสร็จสิ้น ชาวนาจะไม่เลือกทำในวันพุธ เพราะถือว่าเป็นวันเนาเปื่อย ต้นข้าวมักจะเน่าเสียหาย การทำพิธีแรกนาชาวนาจะนำเอาหมากพลู रुपเยียนไปอาราธนาเจ้าที่บอกกล่าวก่อนเริ่มทำนา ขอให้การทำนามีความสะดวกปลอดภัย จากอุบัติเหตุในการทำนา เสร็จแล้วจัดการไถโดยไถเวียนขวา ๓ รอบ เป็นเสร็จพิธี (พวงเพชร และคณะ, ๒๕๔๐)

๔. ประเพณีสวดนา

หลังจากทำนาเสร็จหมดแล้ว ชาวนาจะทำพิธี “สวดนา” เพื่อขอให้ข้าวและน้ำในนาอุดมสมบูรณ์ การทำพิธีจะเลือกสถานที่ๆ สะดวกในบริเวณพื้นที่นา หรือศาลาพักรับลม ส่วนวันก็จะเลือกวันฤกษ์ดี ก่อนที่จะทำก็ต้องนิมนต์พระ ๔ รูป เตรียมอาหารหวานคาว เพื่อถวายพระ น้ำพระพุทธรูป ใบไม้มงคล เช่น ใบเงิน ใบทอง ใบเหมียว พริ้ว เทียน ๑ เล่ม หมากพลู ใบไม้ใช้เพื่อประพรมนํ้ามนต์ หม้อนํ้ามนต์จะนำไปแขวนไว้ รอบศาลาประกอบพิธี พระสงฆ์โยงสายสิญจน์จากสถานที่ประกอบพิธีไปสู่นาข้าวที่ใกล้ พร้อมจุดธูปเทียน บูชาพระรัตนตรัย อาราธนาศีล อาราธนาพระปริตร พระสงฆ์ให้ศีล และเจริญพระพุทธรูป เมื่อเสร็จพิธีสงฆ์แล้ว ผู้ทำพิธีให้พระภิกษุเจ้าที่ พร้อมเครื่องเซ่นสังเวย เพื่อขอให้ข้าวในนาเจริญเติบโตดี น้ำทำบิรุณ และถวาย อาหารเพลพระสงฆ์เสร็จแล้วรับประทานอาหารร่วมกัน และนำนํ้ามนต์ที่เตรียมไว้ประพรมในนาทุกแปลง จนหมดแปลงสุดท้าย นำใบไม้ที่ใช้พรมนํ้ามนต์ปักไว้ในแปลงนาเป็นอันเสร็จพิธี

๕. ประเพณีทำขวัญข้าวเมื่อข้าวตั้งท้อง

เสถียรโกเศศ (๒๕๓๑) เขียนไว้ในชีวิตชาวนา ว่าทางอำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี เมื่อข้าว เริ่มตั้งท้อง เรียกว่า **คดข้าว** มีวิธีทำขวัญข้าวที่มีเครื่องสังเวย คือ ขนมห่มแดง ต้มข้าว ขนมหั่ว ขนมะพร้าว แป้งหอม นํ้ามันหอม นำเครื่องสังเวยไปในนา ให้เลือกดูว่าข้าวตรงไหนที่ตั้งท้องงามมาก เลือกเอาบริเวณนั้นเป็นที่ตั้ง ขนมห่มแดง แล้วจุดธูปเทียน กล่าวคำเชิญขวัญแม่โพสพ เอาแป้งหอมทาตามใบข้าวเป็นทำนองเจิม ทาราว ๓ - ๗ กอ ส่วนขนมห่มแดงวางไว้ในที่อันควร เสร็จแล้วนำขนมกลับ ส่วนแป้งและนํ้ามันเอาเก็บไว้ในถัง

๖. ประเพณีรวมข้าวหรือผูกข้าว

การทำขวัญข้าวเป็นประเพณีที่จัดทำเมื่อข้าวในนาเริ่มสุก เครื่องใช้ของทำขวัญ ประกอบด้วย กิ่งไม้หว้า ๑ กิ่ง หวายน้ำ ๑ ทาง หวายขม ๑ ทาง น้ำข้าว ๑ ตัน คล้า ๑ ตัน ใบฝักข้าว ๑ ใบ เชพุดพระ ๑ ตัน มังเล ๑ ตัน และว่านยายเถา แล้วรวบต้นข้าวประมาณ ๕ - ๗ กอ มัดด้วยด้ายแดง ด้ายขาว ให้ติดกับหลัก แล้วนำเครื่องทำพิธีกรรมบนหลัก เช่น ต้มข้าว ต้มแดง ข้าวเหนียว ข้าวปากหม้อ ข้าวเจ้า ไข่ไก่ อย่างละ ๑ ปลาสลิด ปลาหม้อ ปลากระดี่ ปลาสลาก ปลาโอ เทียน ๑ เล่ม ธูป ๓ ดอก หมาก ๑ คำ ดอกไม้ ๓ ดอก ใส่ในขามเบญจรงค์ เมื่อเสร็จพิธีแล้วจึงเริ่มเก็บเกี่ยว ในบางพื้นที่อาจจะมีความแตกต่างกันบ้าง เช่น เมื่อข้าว เริ่มสุกชาวนาจะนำไม้ต่างๆ ที่เป็นมงคล เช่น ไม้ชุมเห็ด ขมิพู่ ไม้หว้า และไม้อื่น ๆ ผูกรวมกับใบพรมคด ปักลงในนาตรงที่ข้าวแตกกอออกรวงสวยงามที่สุด โดยรวบรวมนต้นข้าว ๕ - ๖ กอ ผูกด้วยย่านลิเภา ด้ายขาว ด้ายแดง ผู้ทำพิธีจะกวักมือเรียกแม่โพสพทั้ง ๔ ทิศ มีการสวดมนต์และเชิญแม่โพสพแล้ว “**ปึงหรั่ง**” ไว้ คือ การผูกขวัญแม่โพสพไม่ให้ไปไหนเพื่อให้คุ้มครองข้าว และเจ้าของนาให้ปลอดภัย ข้าวส่วนที่ผูกมัดไว้นี้เป็น ขวัญข้าว เก็บไว้บูชา และใช้ทำพันธุ์ต่อไป

๔. ประเพณีลาซัง-โต๊ะชุมพุก (ปูยอมือแน)

เป็นพิธีกรรมที่กระทำขึ้น เพื่อเป็นการสร้างขวัญและกำลังใจในการประกอบอาชีพชาวนา หลังจากเหน็ดเหนื่อยจากการทำนามาทั้งปี ประเพณีลาซัง - โต๊ะชุมพุก ได้ช่วยผ่อนคลายให้ชาวบ้านได้สนุกสนาน อีกทั้งเป็นการเสริมสร้างขวัญ กำลังใจที่จะไถหว่านในปีต่อไป จึงเป็นประเพณีหนึ่งที่เรศวรอนุรักษ์ไว้สืบไป เคียงคู่กับความกตัญญู ซึ่งเป็นวัฒนธรรมที่ดั่งามของไทยเรา นิยมทำกันในเดือน ๖ ของทุกปี และจะเลือกวันที่เป็นวันมงคลที่เหมาะสมกับการจัดพิธีแต่งงาน โดยจะจัดเมื่อเสร็จสิ้นจากการเก็บเกี่ยวในรอบปีแล้ว บรรดาผู้นำหมู่บ้านก็จะหารือกันกำหนดวันทำพิธีลาซังฯ เมื่อใกล้ถึงวันกำหนดทุกบ้านก็จะเอาฟางจากที่นาของตน มาคนละกำมือ นำมามัดรวมกันเป็นหุ่น (โต๊ะชุมพุก) ผู้หญิงหรือผู้ชายก็จะกำหนดไว้ล่วงหน้าให้มีจำนวนเท่ากัน โดยผลัดเปลี่ยนไปทุกหมู่บ้าน หุ่นผู้ชายคือเจ้าบ่าว หุ่นผู้หญิงคือเจ้าสาว การทำหุ่นจะระดมผู้มีฝีมือมาช่วยกัน ทำอย่างสุดฝีมือ พอถึงวันกำหนดนัดหมาย ทุกคนในหมู่บ้าน ก็จะแต่งกายด้วยชุดที่สวยงาม เหมือนการแห่ขันหมากไปแต่งงาน มีผู้ถือขันหมาก ชุดกลองยาว คนรำนำขบวนแห่ และผู้ร่วมขบวนแห่ตั้งแต่เด็กเล็ก จนถึงผู้เฒ่าผู้แก่ แต่ในขันหมากแทนที่จะเป็นพลูก็เป็นรวงข้าวที่จะนำไปทำพิธีทำขวัญข้าวเก็บไว้ ในยุ้งฉาง เมื่อถึงสถานที่นัดหมายก็จะนำเอาหุ่นโต๊ะชุมพุกทั้งหมดมาหาว่า หุ่นผู้ชายหมู่บ้านใดจะได้คู่แต่งงานกับ หุ่นเจ้าสาวของหมู่บ้านใด โดยการหยิบฉลากจากประธานจัดงาน เมื่อได้คู่แล้วก็เริ่มพิธีแต่งงานเหมือนพิธีแต่งงานของคนโดยทั่วไป หลังจากได้คู่แล้วชาวบ้านในหมู่บ้านเจ้าของหุ่นก็ได้เป็นญาติเกี่ยวดองกัน ซึ่งเป็นการเสริมสร้างความสามัคคีให้เกิดขึ้นอีกทางหนึ่ง ประเพณีลาซัง - โต๊ะชุมพุก ของอำเภอบะนาระ จังหวัดปัตตานี นับว่าเป็นประเพณีปฏิบัติอย่างหนึ่ง ที่มีคุณค่าทางวัฒนธรรม ได้เห็นการทำงานร่วมกันของคนในท้องถิ่น ที่เปี่ยมไปด้วยความสมัครสมานสามัคคี และที่สำคัญที่สุดคือ ความเป็นยอดแห่งความกตัญญูต่อทวดที่ ที่มีต่อพระแม่โพสพซึ่งเป็นเทพแห่งข้าว (นิรนาม, ๒๕๕๑)

ประเพณีลาซัง-โต๊ะชุมพุก (ปูยอมือแน)

ที่มา: กรมการข้าว

ภูมิปัญญาชาวบ้านเกี่ยวกับการทำนา

การปลูกข้าว เป็นภูมิปัญญาดั้งเดิม ตั้งแต่การเตรียมพื้นที่ จนถึงการเก็บเกี่ยว สันนิษฐานว่า เริ่มจากการที่มนุษย์รู้จักสังเกตการเจริญเติบโตของข้าวในธรรมชาติ ต่อมาจึงนำเมล็ดข้าวที่ได้มาเพาะปลูก ใกล้เคียงบริเวณที่อยู่อาศัย ในประเทศไทย พบการปลูกข้าวด้วยวิธีการปักดำ ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ และพัฒนาวิธีการปลูกเรื่อยมาตามลำดับจนปัจจุบัน มีวิธีการปลูกข้าวที่หลากหลายแตกต่างกันตามลักษณะ ภูมิประเทศ

การเตรียมพันธุ์ข้าว

เมื่อนำเมล็ดข้าวไปงอก โดยแช่น้ำนานประมาณ ๑-๒ ชั่วโมง แล้วนำเมล็ดขึ้นจากน้ำและเก็บไว้ใน ที่ที่มีความชื้นสูงเมล็ดจะงอกภายใน ๔๘ ชั่วโมง จึงนำเมล็ดที่เริ่มงอกเหล่านี้ไปปลูกในดินที่เปียก ส่วนที่เป็นราก จะเจริญเติบโตลึกลงไปในดิน ส่วนที่เป็นยอดก็จะสูงขึ้นเหนือผิวดินแล้วเปลี่ยนเป็นใบ ต้นข้าวเล็กๆ นี้เรียกว่า **ต้นกล้า** หลังจากต้นกล้ามีอายุประมาณ ๔๐ วัน จะมีหน่อใหม่เกิดขึ้นโดยเติบโตออกจากตาบริเวณโคนต้น ต้นกล้าแต่ละต้นสามารถแตกหน่อใหม่ประมาณ ๕-๑๕ หน่อ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับพันธุ์ข้าว ระยะปลูก และความอุดมสมบูรณ์ของดิน แต่หน่อต้นกล้าให้รวง แต่รวงข้าวมีเมล็ดข้าวประมาณ ๑๐๐-๒๐๐ เมล็ด โดยปกติต้นข้าวที่โตเต็มที่แล้วจะมีความสูงจากพื้นดินถึงปลายรวงที่สูงที่สุดประมาณ ๑๐๐-๒๐๐ เซนติเมตร ซึ่งแตกต่างไปตามพันธุ์ข้าวตลอดจนถึงความอุดมสมบูรณ์ของดินและความลึกของน้ำ

การปลูกข้าว

- **การปลูกข้าวนาดำ** หรือเรียก การปักดำ ซึ่งวิธีการปลูกแบ่งเป็น ๒ ตอน ตอนแรกได้แก่ การตกกล้าในแปลงขนาดเล็กและตอนที่สองได้แก่การถอนต้นกล้านำไปปักดินในผืนที่ใหญ่ ดังนั้น การปลูกแบบปักดำอาจเรียกว่า Indirect Seeding ซึ่งต้องเตรียมดินที่ดีกว่าการปลูกข้าวไร่ ซึ่งมีการไถดะ การไถแปร และการคราด ปกติการไถและคราดในนาดำมักจะใช้แรงวัวควายหรือแทรกเตอร์ขนาดเล็ก ที่เรียกว่า ควายเหล็ก หรือไถยนต์เดินตาม ทั้งนี้เพราะพื้นที่นาดำมีคันนาแบ่งกันออกเป็นแปลงเล็กๆ ขนาดแปลงละ ๑ ไร่ หรือเล็กกว่า คันนามีไว้เพื่อกักเก็บ ปล่อยน้ำทิ้งจากแปลงนา นาดำจึงมีการบังคับน้ำ ในนาไว้ได้บ้างพอสมควรการไถดะ หมายถึง การไถครั้งแรกเพื่อทำลายวัชพืชในนาและพลิกกลับหน้าดิน แล้วปล่อยทิ้งไว้ประมาณ ๑ สัปดาห์ จึงทำการไถแปรซึ่งหมายถึงการไถตัดกับรอยไถตัดกับรอยไถดะ การไถแปรอาจไถมากกว่าหนึ่งครั้ง ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับระดับน้ำในนาตลอดจนถึงชนิดและปริมาณของวัชพืช เมื่อไถแปรแล้วทำการคราดได้ทันที การคราดก็คือการคราดเอาวัชพืชออกจากผืนนา และปรับพื้นที่นาให้ได้ ระดับเป็นที่ราบเสมอกัน ด้วยที่นาที่มีระดับเป็นที่ราบจะทำให้ต้นข้าวได้รับน้ำเท่าๆ กัน และสะดวกต่อการ ให้น้ำเข้าออก

การตกกล้า หมายถึง การนำเมล็ดหว่านให้งอก ใช้เวลาประมาณ ๒๕-๓๐ วัน นับจากวันหว่านเมล็ดจะเจริญเติบโตเป็นต้นกล้าที่มีขนาดโตที่จะถอนนำไปปักดำได้

การปักดำ คือ การนำต้นกล้าที่ถอนขึ้นจากแปลงแล้วมัดรวมกันเป็นมัดๆ จะต้องสลัดดินโคลนที่รากออก แล้วนำไปปักดำในพื้นที่นาให้ได้เตรียมไว้ ถ้าต้นกล้าสูงมากก็ตัดปลายใบทิ้ง พื้นที่นาที่ใช้ปักดำควรมีน้ำขังอยู่ประมาณ ๕-๑๐ เซนติเมตร เพราะต้นข้าวอาจถูกลมพัดจนพับลงได้เมื่อนานั้นไม่มีน้ำขังอยู่เลย ถ้าระดับน้ำในนาลึกมากต้นที่ปักดำอาจจมน้ำในระยะแรกและข้าวจะต้องยึดต้นมากกว่าปกติจนผลให้แตกก่อนนอย การปักดำที่ได้ผลผลิตสูงจะต้องปักดำให้เป็นแถวเป็นระยะห่างระหว่างกอมากพอสมควร

- **การปลูกข้าวนาหว่าน** เป็นการปลูกข้าวโดยเอาเมล็ดพันธุ์หว่านลงในพื้นที่นาที่ไถเตรียมไว้โดยตรง ซึ่งเรียกว่า Direct Seeding การเตรียมดิน ก็คือการไถตะและไถแปร ขาวนาจะเริ่มไถนาสำหรับปลูกข้าวนาหว่านตั้งแต่เดือนเมษายน เนื่องจากพื้นที่นาสำหรับปลูกข้าวนาหว่านไม่มีคันนาข้างในจึงสะดวกแก่การไถด้วยแทรกเตอร์ขนาดใหญ่ อย่างไรก็ตามยังมีชาวนาจำนวนมากใช้แรงงานวัวและควายไถนา การปลูกข้าวนาหว่านมีหลายวิธีด้วยกัน เช่น การหว่านสำรว การหว่านคราดกลบหรือไถกลบ การหว่านหลังซี้ไถ และการหว่านน้าตาม

การหว่านสำรว การหว่านวิธีนี้ชาวนาจะหว่านเมล็ดพันธุ์ข้าวที่ยังไม่ได้เพาะให้งอกลงในพื้นที่นาเตรียมดินโดยการไถตะและไถแปรไว้แล้วโดยตรง เมล็ดพันธุ์ที่หว่านลงไปตกลงไปอยู่ในซอกกระหว่างก้อนดินและรอยไถ เมื่อฝนตกพื้นดินเปียกและเมล็ดได้รับความชื้นเมล็ดข้าวจะงอกเป็นต้นกล้า การหว่านวิธีนี้ใช้เฉพาะท้องที่ซึ่งดินมีความชื้นพออยู่แล้ว

การหว่านคราดกลบหรือไถกลบ ชาวนาจะทำการไถและแปร แล้วจึงนำเมล็ดที่ยังไม่ได้เพาะ ให้งอกหว่านลงไปทันทีแล้วคราด หรือไถเพื่อกลบเมล็ดที่เมล็ดที่หว่านลงไปอีกครั้งหนึ่ง เนื่องจากดินมีความชื้นอยู่แล้วเมล็ดจะเริ่มงอกทันทีหลังจากหว่านลงดิน การตั้งตัวของต้นกล้าจะตั้งตัวว่าการหว่านสำร่าย เพราะเมล็ดที่หว่านถูกกลบฝังลึกลงในดินการหว่านนํ้าตม การหว่านแบบนี้นิยมใช้ในพื้นที่มีน้ำขังประมาณ ๓-๕ เซนติเมตร และพื้นที่นาเป็นผืนใหญ่ขนาดประมาณ ๑-๒ ไร่มีคันนาเป็นแปลงการเตรียมดินทำ เหมือนกับการเตรียมดินสำหรับนาดำ ซึ่งมีการไถและแปร และคราดเพื่อเก็บวัชพืชออกจากพื้นนาแล้วจึง ทิ้งให้ดินตกตะกอนจนเห็นว่ามีน้ำใส จึงนำเมล็ดพันธุ์ที่เพาะให้งอกแล้วหว่านลงและไขนํ้าออกเมล็ดจะ เจริญเติบโตเป็นต้นข้าว ตามปกติการหว่านแบบนี้นิยมทำกันในท้องที่จังหวัดฉะเชิงเทรา ที่ทำการปลูกข้าว นาปรัง

การดูแลรักษา ในระหว่างการเจริญเติบโตของต้นข้าว ตั้งแต่การหยอดเมล็ด การหว่านเมล็ด การให้นํ้าและปุ๋ยสำหรับการเจริญเติบโต ในระหว่างนี้ต้นข้าวอาจถูกโรคและแมลงศัตรูข้าวหลายชนิดเข้า ทำลายต้นข้าว โดยทำให้ต้นข้าวแห้งตายหรือผลผลิตต่ำและคุณภาพเมล็ดไม่ได้มาตรฐาน เพราะฉะนั้น นอกจากจะมีวิธีการปลูกที่ดีแล้วกำจัดโรคแมลงศัตรูที่อาจเกิดระบาดขึ้นได้

การเก็บเกี่ยว

การเก็บเกี่ยว สามารถทำได้ในสัปดาห์ที่สี่ หลังจากข้าวออกดอกแล้วประมาณ ๒๘-๓๐ วัน ชาวนาภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และ ภาคกลางใช้เคียวสำหรับเกี่ยวข้าวที่ละหลายๆ รวง ส่วนชาวนาภาคใต้ใช้แกระสำหรับเกี่ยวข้าวที่ละรวง เคียวที่ใช้เกี่ยวข้าวมี ๒ ชนิด ได้แก่ **เคียวนาสวน** และ **เคียวนาเมือง** เคียวนาสวนเป็นเคียวกว้าง

ใช้สำหรับเกี่ยวข้าวนาสวนที่ปลูกไว้แบบปักดำ ส่วนเคียวนาเมืองเป็นเคียววงแคบและมีด้ามยาวกว่า เคียวนาสวน เคียวนาเมืองใช้เกี่ยวข้าวนาเมืองที่ปลูกไว้แบบหว่าน ข้าวที่เกี่ยวเคียวไม่จำเป็นต้องมีคอรวงยาว เพราะข้าวที่ถูกเกี่ยวมาจะถูกมัดเป็นกำๆ ส่วนข้าวที่ถูกเกี่ยวด้วยแกระจำเป็นต้องมีคอรวงยาวเพราะชาวนา ต้องเกี่ยวรวงที่ละรวงที่มัดเป็นกำๆ ข้าวที่ถูกเกี่ยวด้วยแกระชาวนาจะเก็บไว้ในยุ้งฉางซึ่งโปร่ง มีอากาศ ถ่ายเทได้สะดวก และจะทำการนวดเมื่อต้องการขายหรือต้องการสีเป็นข้าวสาร ข้าวที่เกี่ยวด้วยเคียว ซึ่งปลูกไว้แบบปักดำชาวนาจะทิ้งไว้ในนาบนตอซึ่งเพื่อตากแดดให้แห้งเป็นเวลา ๓-๕ วัน สำหรับข้าวที่ปลูก แบบหว่านพื้นที่นาจะแห้งในระยะเก็บเกี่ยว ข้าวจึงแห้งก่อนเก็บเกี่ยว ข้าวที่เกี่ยวแล้วจะถูกกองทิ้งไว้บน พื้นที่นาเป็นรูปต่างๆ กันเป็นเวลา ๕-๗ วัน เช่น รูปสามเหลี่ยม แล้วจึงนำมาที่ลานนวด ข้าวที่นวดแล้ว จะถูกนำไปเก็บในยุ้งฉางหรือส่งไปขายที่โรงสีทันที

การนวดข้าว

การนวดข้าว หมายถึง การนำเมล็ดข้าวออกจากรวงและทำความสะอาดเพื่อแยกเมล็ดข้าวลีบและเศษฟางออก เหลือไว้เฉพาะเมล็ดข้าวเปลือกที่ต้องการเท่านั้น ซึ่งการนวดข้าวสามารถทำได้หลายวิธี เช่น การนวดข้าวโดยใช้แรงสัตว์ (วัว ควาย) การนวดแบบฟาดกำข้าว การนวดแบบใช้เครื่องทุ่นแรง (เครื่องหมุนตริรวงข้าว) และการนวดแบบใช้เครื่องจักรขนาดใหญ่ (คอมไบน์) โดยเริ่มจากการนำข้าวที่เกี่ยวข้องจากนาไปกองไว้ที่ลานสำหรับนวดข้าว การกองข้าวมีหลายวิธี แต่หลักสำคัญคือการกองข้าวจะต้องเป็นระเบียบ ถ้ากองไม่เป็นระเบียบมัดข้าวอยู่สูงๆ ต่ำๆ ทำให้ข้าวได้รับความเสียหายและคุณภาพต่ำ โดยปกติแล้วจะกองเป็นวงกลม หลังจากข้าวนวดแล้วชาวนามักจะตากข้าวให้แห้งเป็นเวลา ๕ - ๗ วัน เพื่อลดความชื้นในเมล็ดข้าว ข้าวที่เกี่ยวข้องใหม่ ๆ มีความชื้นประมาณ ๒๐ - ๒๕% หลังจากตากแล้วเมล็ดข้าวจะมีความชื้นเหลือประมาณ ๑๓-๑๕% เมล็ด

การทำความสะอาดเมล็ด

การทำความสะอาดเมล็ด เมล็ดข้าวที่ได้จากการนวดมักมีสิ่งเจือปน เช่น ดิน กรวด หวาย เมล็ดลีบ ฟางข้าวทำให้ขายได้ราคาต่ำ ฉะนั้น ชาวนาจะทำความสะอาดเมล็ดก่อนที่จะนำข้าวเปลือกเก็บเข้ายุ้งฉางหรือขายให้พ่อค้า การทำความสะอาดเมล็ด หมายถึง การนำข้าวเปลือกออกจากสิ่งเจือปนอื่นๆ ซึ่งทำได้หลายวิธี เช่น การสาดข้าว การใช้กระด้างฝัด และการใช้เครื่องฝัด

การตากข้าว

การตากข้าว เพื่อรักษาคุณภาพเมล็ดข้าวให้ได้มาตรฐานเป็นเวลานานๆ หลังจากนวดและทำความสะอาดเมล็ดข้าวแล้ว จำเป็นต้องนำข้าวเปลือกไปตากอีกครั้งหนึ่งก่อนที่นำไปเก็บในยุ้งฉาง เพื่อให้ข้าวเปลือกแห้งและมีความชื้นประมาณ ๑๓ - ๑๕% เมล็ดข้าวในยุ้งที่มีความชื้นสูงกว่านี้จะทำให้เกิดความร้อนสูงจนคุณภาพข้าวเสื่อม และอาจทำให้เชื้อราติดกับเมล็ดและขยายพันธุ์ทำลายเมล็ดข้าวเปลือกได้เป็นจำนวนมาก การตากข้าวควรตากบนลานที่สามารถแผ่กระจายเมล็ดข้าวให้ได้รับแสงโดยทั่วถึงกัน ควรตากแดดนานประมาณ ๓ - ๔ แดด ในต่างประเทศใช้เครื่องอบข้าวเพื่อลดความชื้นในเมล็ดข้าว (<https://frammerwww.blogspot.com>)

เอกสารอ้างอิง

ข้อมูลของกรมการข้าว

กรมส่งเสริมการเกษตร. (ไม่ระบุปีที่ตีพิมพ์). ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่น.

วิกิพีเดีย สารานุกรมเสรี

<https://www.frammerwww.blogspot.com>

<https://www.thairicebuu.wordpress.com>

วัฒนธรม
ประเพณี
และภูมิปัญญา
เกี่ยวกับ
หม่อนไหม

วัฒนธรรม ประเพณี และภูมิปัญญาเกี่ยวกับหม่อนไหม

ความเป็นมา

ประวัติผ้าไหม ที่มีหลักฐานและการค้นพบเก่าแก่ที่สุด คือ มีการพบที่ประเทศจีน ประมาณ ๔,๗๐๐ กว่าปีที่แล้ว โดยมีหลักฐานที่สามารถอ้างอิงได้ อาทิ หนังสือจีนโบราณชื่อ **ไคเก็ก** ที่กล่าวถึงพระนางง้วนซุย พระมเหสีของพระเจ้าอึ้งตี้ ที่เป็นผู้ริเริ่มการทอผ้าไหมจากหนอนไหมที่พระองค์สังเกตเห็นโดยบังเอิญ และได้เผยแพร่ไปสู่เขตต่างๆ รวมไปถึงอาณาจักรใกล้เคียง

สำหรับประเทศไทย พบหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับการทอผ้าไหมที่เก่าแก่ที่สุดประมาณ ๓,๐๐๐ กว่าปีที่แล้ว โดยพบเศษผ้าไหมของวัฒนธรรมบ้านเชียง

ณ บ้านนาดี อำเภอนองหาน จังหวัดอุดรธานี และบริเวณพื้นที่อื่นๆ ในภาคอีสาน ซึ่งจากการสันนิษฐาน พบว่ามีการเลี้ยงและการทอผ้าไหมเป็นเครื่องนุ่งห่มกระจายทั่วไปในแถบภาคอีสาน และสายพันธุ์ไหมที่ใช้เป็นสายพันธุ์พื้นเมืองที่มีการฟักตัวได้ตลอดทั้งปี มีลักษณะรูปร่างเรียวกเล็กสีเหลือง ในส่วนภาคอื่นๆ ของประเทศมีหลักฐานตรวจพบถึงการทอผ้าไหมเป็นเครื่องนุ่งห่มปรากฏตามจารึกของพงศาวดารต่างๆ จนถึงสมัยอยุธยา กรุงธนบุรี ถึงรัชสมัยปัจจุบัน

ในสมัยรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ (พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๕๓) ถือเป็นยุคแรกของการส่งเสริมการปลูกหม่อนเลี้ยงไหม และการทอผ้าไหมของไทยซึ่งถือได้ว่าเป็นอาชีพรองจากการทำนาเลยก็ว่าได้ บริเวณพื้นที่อีสานถือเป็นพื้นที่ที่มีการเลี้ยงหม่อนไหม และทอผ้าไหมมากที่สุด โดยสมัยนั้นเทคโนโลยีเกี่ยวกับผ้าไหมยังไม่เจริญก้าวหน้า ชาวบ้านยังทำได้เป็นเส้นไหมหยาบใช้เป็นเส้นฟุงได้อย่างเดียว ส่วนไหมเส้นยืนต้องสั่งซื้อจากต่างประเทศ ต่อมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงก่อตั้งกรมช่างไหม และโรงเรียนสอนเกี่ยวกับการปลูก และการทอผ้าไหมโดยเฉพาะร่วมกับผู้เชี่ยวชาญประเทศญี่ปุ่น จนทำให้เกิดการพัฒนาวิทยาการการปลูกหม่อนเลี้ยงไหม และเทคโนโลยีการทอผ้าไหมมากยิ่งขึ้น อาทิ การใช้เครื่องทอผ้าไหมแทนมือ เป็นต้น แต่หลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสิ้นพระชนม์ลง การปลูกหม่อนเลี้ยงไหม และการทอผ้าไหมก็ซบเซาลงจนกระทั่ง พ.ศ. ๒๔๗๙ จึงมีการกลับมาส่งเสริมการปลูกหม่อนเลี้ยงไหมอีกครั้ง โดยมีการจัดตั้งหน่วยงานส่งเสริม และพัฒนาตามจังหวัดหลักๆ ที่มีทอผ้าไหม

กันมาก ได้แก่ จังหวัดนครราชสีมา จังหวัดขอนแก่น จังหวัดหนองคาย เป็นต้น พร้อมกันกับ พ.ศ. ๒๔๙๑ มีนักลงทุนชาวอเมริกัน จิม ทอมสัน จัดตั้งบริษัท จิมทอมสันไหมไทย จำกัด ทำให้การปลูกหม่อนเลี้ยงไหม และการทอผ้าไหมของไทยพัฒนามาเป็นแบบอุตสาหกรรม และธุรกิจมากขึ้น โดยการส่งจำหน่ายที่ประเทศสหรัฐอเมริกา และประเทศอื่นๆ จนเป็นที่รู้จักกันทั่วโลก

การทอผ้าไหม และการตลาดในปัจจุบันถูกพัฒนาในรูปการผลิตที่เป็นอุตสาหกรรมมากขึ้น เพื่อส่งออกต่างประเทศ และจำหน่ายภายในประเทศ แต่ก็มีเพียงไม่กี่บริษัทเท่านั้น เช่น บริษัทจุลไหมไทย จำกัด บริษัท อุตสาหกรรมไหมไทย จำกัด เป็นต้น

สำหรับการผลิตผ้าไหมในภาคครัวเรือนพบมากเกือบทุกภาค โดยเฉพาะในภาคอีสาน และภาคเหนือ ที่มีการผลิตในระดับครัวเรือน และการจัดตั้งกลุ่มผู้ทอผ้าขึ้น ปัจจุบันมีมากกว่า ๒๐๐ รายทั่วประเทศ เพื่อจำหน่ายภายในประเทศ และการส่งออก (www.thaiphamai.blogspot.com)

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ผ้าไหมมัดหมี่จากภาคอีสาน กลายเป็นศิลปหัตถกรรมที่แพร่หลายและมีชื่อเสียงไปทั่วโลกสืบเนื่องมาจากพระวิจารณ์ญาณอันลึกซึ้งของ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ในรัชกาลที่ ๙ ที่ทรงจัดตั้งโครงการศิลปาชีพและศูนย์ศิลปาชีพ ดำเนินงานภายใต้มูลนิธิศิลปาชีพในสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ในรัชกาลที่ ๙ เพื่อส่งเสริมให้ราษฎรภาคอีสานปลูกหม่อนเลี้ยงไหมพันธุ์พื้นเมือง และตั้งกลุ่มทอผ้าไหมขึ้น เพื่อผลิตผ้าไหมเป็นอาชีพ โดยส่งเจ้าหน้าที่ไปแนะนำเทคนิคต่างๆ ทำให้ผ้าไหมพื้นเมืองของชาวอีสานมีการปรับปรุงลวดลาย สี รูปแบบ และคุณภาพ ตลอดจนปรับปรุงเครื่องมือทอผ้า ได้แก่ ขยายขนาดของฟืมที่ใช้ทอเพื่อให้ได้ผ้าหน้ากว้างขึ้น เหมาะสมกับความต้องการของตลาดผู้บริโภค และใช้กักระตุกเพื่อทอผ้าพื้นได้เร็วขึ้น ขณะเดียวกันก็ทรงส่งเสริม การอนุรักษ์ลวดลายดั้งเดิมของชุมชนต่างๆ โดยทรงรับซื้อไว้ในราคาสูงเพื่อจูงใจให้ชาวบ้านได้สืบทอดมรดก ภูมิปัญญาการทอผ้าของตนไว้ กล่าวได้ว่าตั้งแต่ปี ๒๕๑๕ เป็นต้นมาภูมิปัญญาการทอผ้าไหมของไทยได้ถูกรื้อฟื้นขึ้นมาอีกครั้งหนึ่งเมื่อโครงการศิลปาชีพพิเศษทอผ้าไหม อำเภอนาหว้า จังหวัดนครพนมได้เริ่มต้นขึ้น เป็นแห่งแรก

ประเพณีวัฒนธรรมเกี่ยวกับหม่อนไหม

ประเพณีภูไท

การฟ้อนภูไทกาฬสินธุ์ เป็นการฟ้อนที่ได้รับการปรับปรุงท่ามาจากการฟ้อนภูไท ท่าฟ้อนในเชิงบังไฟ และท่าฟ้อนดอนตาล ประกอบด้วย ท่าฟ้อนไหว้ครู ท่าเดิน ท่าช่อม่วง ท่ามโนราห์ ท่าดอกบัวบาน ท่ามยุรี ท่ามาลัยแก้ว ฯลฯ ซึ่งผู้ฟ้อนจะเป็นผู้หญิงทั้งหมด

ประเพณี ฮีตสิบสองคองสิบสี่

ฮีตสิบสอง คองสิบสี่ เป็นภูมิปัญญา มรดกอันล้ำค่าของปราชญ์อีสานที่ทุกคน ควรศึกษาและทำความเข้าใจในพื้นฐานความเชื่อคติเดิมชาวอีสานมากขึ้น เป็นส่วนที่ทำให้ชาวอีสานมีความสงบสุขร่มเย็นมาโดยตลอดเพราะมีการยึดมั่นที่เปรียบเหมือนธรรมานุชีวิตชาวอีสานตราบเท่าจนปัจจุบัน (บางส่วน) แต่ก็มีหลายแห่งที่ทิ้งฮีตเก่าคองเดิม นำวัฒนธรรมต่างชาตินาโดยไม่พิจารณาทำให้สังคมส่วนนั้นมีความวุ่นวายเกิดปัญหาหลายๆ อย่างขึ้น โดยฮีตสิบสองคองสิบสี่นี้ จะประกอบไปด้วย ฮีต ๑๒ ฮีต และคอง ๔ ประเภท มี ๑๔ คอง ได้แก่ ฮีตบุญเข้ากรรม (บุญเดือนอ้าย) ฮีตบุญคุณลาน เดือนยี่ฮีต บุญข้าวจี่ (เดือนสาม) ฮีตบุญเผวสหรือบุญมหาชาติ (เดือนสี่) ฮีตบุญสงกรานต์ (บุญเดือนห้า) ฮีตบุญบั้งไฟ (บุญเดือนหก) ฮีตบุญซำฮะ (บุญเดือนเจ็ด) ฮีตบุญเข้าพรรษา ฮีตบุญข้าวประดับดิน ฮีตบุญข้าวสาก ฮีตบุญออกพรรษา ฮีตบุญกฐิน ฮีตสิบสอง

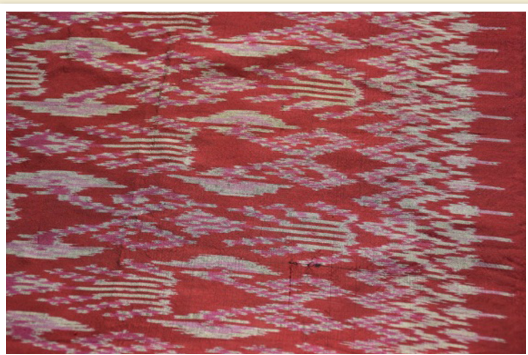
ประเพณี ฮีตสิบสองคองสิบสี่ ทุกหมู่บ้านที่มีการปลูกหม่อนเลี้ยงไหม ในพื้นที่จังหวัดขอนแก่น เกษตรกรจะทอผ้าออกเป็นลายประเพณี ตามฮีตสิบสองคองสิบสี่ ตามงานบุญต่างๆ

(เดือนอ้าย บุญเข้ากรรม)
ผ้าโบราณลายข้าวหลามตัด

(เดือนยี่ บุญคุณลาน)
ผ้าโบราณลายชั้นหมากเบ็ง

(เดือนสาม บุญข้าวจี่)
ผ้าโบราณลายกระยาจก

(เดือนสี่ บุญผะเหวด)
ผ้าโบราณลายชั้นหมากเบ็งใหญ่

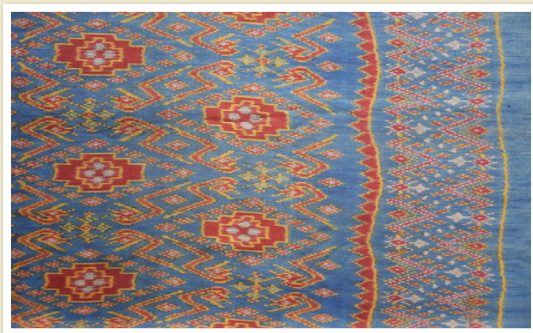
(เดือนห้า บุญสงกรานต์) ผ้าโบราณลายขาเป็ด

(เดือนหก บุญบั้งไฟ) ผ้าโบราณลายดอกแก้ว

(เดือนเจ็ด บุญข้าชะ) ผ้าโบราณลายพันหัวไถ่กลีบสาม

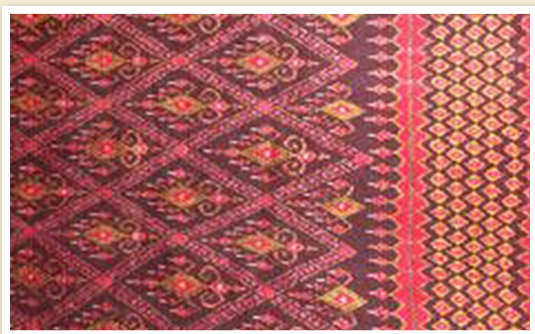
(เดือนแปด บุญเข้าพรรษา) ผ้าโบราณลายนาค

(เดือนเก้า บุญข้าวประดับดิน) ผ้าโบราณลายหมี่กาหลง

(เดือนสิบ บุญข้าวสาก) ผ้าโบราณลายสายก่องข้าว

(เดือนสิบเอ็ด บุญออกพรรษา) ผ้าโบราณลายเชิงเทียน

(เดือนสิบสอง บุญกฐิน) ผ้าโบราณลายหมี่สาย

ภูมิปัญญาการทำเส้นไหมไทย

การปลูกหม่อน

ต้นหม่อน เป็นพืชที่ปลูกไปมาเป็นอาหารของตัวไหม สามารถขึ้นได้ในดินที่ไม่มีน้ำขัง ระบายน้ำดี ดินมีความร่วนซุย ต้นหม่อนจะเจริญเติบโตได้ดีในที่โล่งแจ้งมีแสงแดดตลอดทั้งวัน จากการที่เกษตรกรเรียนรู้ การปลูกหม่อน พบว่าการเลือกที่ดินเพื่อปลูกหม่อนไม่ควรอยู่ห่างจากโรงเลี้ยงไหมเพื่อความสะดวก และไม่ควรรออยู่ใกล้แปลงยาสูบ สวนผัก สวนผลไม้ที่ใช้อย่าฆ่าแมลง หรือใกล้โรงงานอุตสาหกรรม เพราะละอองสารเคมี อาจปลิวไปติดอยู่บนใบหม่อนเป็นอันตรายต่อหนอนไหม

การคัดเลือกสายพันธุ์ไหม

สายพันธุ์ไหมไทยพื้นบ้านดั้งเดิมมี ๒ สายพันธุ์ คือ ชนิดที่รังไหมเป็นสีนวล (ขาว) และรังไหมเป็นสีเหลือง มีความยาวเพียง ๔๐-๔๕ ม.ม. หนัก ๒ กรัม (รายงานของนายไทม : ถึงเสนาบดีกระทรวงเกษตรธิการ ๒๔๔๕ อ้างในหนังสือมัดหมี่มัดใจ, ๒๕๔๗ : ๖) เป็นไหมที่มีความแข็งแรงเลี้ยงง่าย ปรับตัวเข้ากับสภาพภูมิอากาศ ได้ดี เส้นไหมมีความยืดหยุ่นดี มีความเงางาม มีปมปม ย้อมติดสีได้ดี การสาวเส้นไหมทำได้ง่าย ไหมเส้นพันธุ์ไทยพื้นบ้าน ได้แก่ พันธุ์นางเหลือง พันธุ์แพงพวย พันธุ์นางตุ้ย พันธุ์นางสัว พันธุ์สำโรง พันธุ์นางน้อย พันธุ์กาเกีและพันธุ์นางลาย

การเลี้ยงไหม

ตัวไหมที่จะนำมาทำพันธุ์ต้องคัดเอาตัวไหมที่แก่อยู่ในฝักแล้ว คัดออกมาเป็นตัวทั้งตัวผู้และตัวเมีย แล้วเอาขันครอบไว้ด้วยกัน ก่อนครอบนำผ้ามารองไว้ข้างล่างเพื่อรองรับฟองไข่เล็กๆ คล้ายไข่ปลาที่จะออกมาในคืนนั้น เมื่อได้ไข่แล้วก็เอาตัวไหมทิ้งไปเสีย เก็บไว้แต่ไข่เพื่อทำพันธุ์ต่อไป

ไข่จะออกมาเป็นตัวคล้ายหนอนเล็กๆ เอาใบหม่อนมาขยี้ให้ละเอียดโรยให้ตัวไหมที่อยู่ในกระดิ่งกิน เมื่อตัวไหมโตขึ้นจะนำไปใส่กระดิ่งที่ใหญ่ขึ้นกระดิ่งละ ๑๐๐-๒๐๐ ตัว ชาวบ้านส่วนใหญ่นิยมเลี้ยงไหมในเดือนเก้า-เดือนสิบ เพราะฝนตกมากใบหม่อนจึงมีมาก ระยะเวลาไม่ต้องขยี้ใบหม่อนให้ละเอียด โปรยไปได้เลย ทั้งใบ ให้กินวันละ ๒ ครั้ง เช้า-เย็น แต่กระดิ่งที่ใส่ตัวไหมเวลากลางวันต้องเอาผ้าคลุมให้มืดชิด มิฉะนั้นแมลงวันมาเจาะตัวไหมให้ตายได้ สิ่งอันตรายอีกอย่างหนึ่งที่จะเกิดกับตัวไหม คือ ยาสูบ เมื่อได้กลิ่นจะตายทันที

เมื่ออายุได้ ๑๕ วัน ตัวแก่จะออกสีเหลืองอ่อนๆ ตั้งแต่นั้นก็จะมีอาหารอีกเลย เมื่อเห็นว่าแก่ได้ที่แล้ว จึงเก็บใส่กะจ่อ (ภาชนะสานด้วยไม้ไผ่ ทรงกลม มีลายขนาดไว้เก็บไหมสุก) แล้วเอาผ้าคลุมไว้ ๑-๒ คืน ตัวไหมจะชักใยหุ้มตัวมิดชิด

การเก็บรังไหม เมื่อไหมสุกแล้วต้องเก็บรังไหมออกจากจ่อ นำมาคัดแยกรังดีออกจากรังเสีย เพื่อนำไปสาวไหมทำเส้นไหมต่อไป

การสาวไหม

เส้นใยไหมเป็นสารโปรตีนธรรมชาติที่แข็งแรง การสาวไหม คือการดึงเส้นไหมออกจากรังไหมผ่านเครื่องสาวไหมแบบพื้นบ้านที่เรียกว่า เครื่องพวงสาว ซึ่งเป็นกระบวนการดั้งเดิมที่สืบทอดมาจากบรรพบุรุษ ดังนั้น ผู้ที่สาวไหมต้องเป็นคนเข้าใจและมีความชำนาญจึงทำได้ จึงเป็นวิชาที่สืบทอดกันในกลุ่มผู้หญิงเป็นส่วนใหญ่

เส้นไหมที่ได้จากการสาวแต่ละครั้ง แบ่งได้เป็น ๔ ประเภท

๑. เส้นไหมหลิบ หรือไหมเปลือก หรือไหม ๓ เป็นเส้นไหมที่สาวได้จากฝักครั้งแรก เป็นไหมเส้นเล็กบ้างโตบ้างมีสีเหลืองแก่ตามสีฝักรังไหม เป็นไหมหยาบเส้นโตใช้ทอผ้าได้

๒. เส้นไหมสาวเลย หรือไหมลวด หรือไหม ๒ เป็นเส้นไหมที่สาวได้จากฝักไหมชั้นกลาง เส้นและเนื้อดีกว่าไหม ๓

๓. เส้นไหมน้อย หรือไหมเครือ หรือไหมยอด หรือไหม ๑ เป็นเส้นไหมที่ได้จากฝักรังไหมชั้นใน

๔. เส้นไหมขี้กะเพย หรือยามแลง หรือปากหม้อ เป็นเส้นไหมที่สาวจากเปลือกรังไหมที่เหลือจากสาวไหม ๑ หรือไหม ๒ มารวมกันแล้วนำมาต้มสาวไหม (โดยส่วนใหญ่การสาวไหมแลงจะทำให้หลังสุดซึ่งเป็นตอนช่วงบ่าหรือเอ็นจึงเรียกว่าไหมแลง หรือไหมตอนเอ็น) เส้นไหมประเภทนี้สมัยก่อนจะทิ้งไปหรือเอาไปทอเหยียบ (ผ้าห่ม)

หลังจากสาวไหมเสร็จแล้ว นำเส้นไหมไปกรอใส่อ้าก และพันเกลียวประมาณ ๘๐ รอบ ๑ รังสามารถสาวไหมได้ยาว ๔๐๐-๕๐๐ เมตร

การฟอกไหม

การฟอกไหม เป็นขั้นตอนการทำความสะอาดเส้นไหมเพื่อละลายปมปมที่เรียกว่า ขี้ไหมออกจากเส้นไหมให้ได้เส้นไหมที่เรียบสวยงาม โดยการแช่ในน้ำด่างขี้เถ้าที่ได้จากการเผาวัสดุธรรมชาติ เช่น เหง้า ตันกล้วย ฟางข้าว งวงตาล ฝักถั่ว ฝักขมิ้น ฝักขมิ้นหอม เป็นต้น เป็นเวลา ๑ คืน แล้วนำมาต้มประมาณ ๑ ชั่วโมง จนเส้นไหมเปลี่ยนจากสีเหลืองเป็นสีนวลขาวแล้วนำมาล้างน้ำเย็น เพื่อทำความสะอาดจนเส้นไหมหมดเมือกสิ้น ตากไว้จนแห้งสนิท เพื่อให้เส้นไหมย้อมติดสีได้ดียิ่งขึ้น

การย้อมสีธรรมชาติ

การย้อมสีเส้นไหม เป็นการย้อมสีที่ได้จากทรัพยากรชีวภาพท้องถิ่น อาทิ แมลง พืช และการย้อมซ้ำด้วย สารละลายกรด-ด่างธรรมชาติ เช่น น้ำเกลือ น้ำคั้นจากพืชที่มีรสเปรี้ยว ซึ่งช่วยเพิ่มคุณภาพการย้อม ทำให้สีเส้นไหมมีความหลากหลาย ทนแสง ทนการซัก ช่างไหมต้องการมีความรู้เรื่องสีว่า สีธรรมชาติเมื่อผสมกันจะเป็นสีใด เช่น สีเหลืองผสมกับสีน้ำเงินจะกลายเป็นสีเขียว ต้องวางแผนย้อมสีอ่อนไปหาสีเข้ม เช่น การย้อมสีแดงอมชมพูด้วยการใช้ครั่ง และการใช้น้ำใบเหมียวคั้นน้ำมะขาม น้ำคั้นจากผลมะเฟือง และสารส้มตำละเอียดเป็นสารช่วยติดสี หรือการย้อมสีเทาอมเขียวด้วยการใช้เปลือกต้นและใบย่านางและใช้น้ำมะนาวเป็นสารช่วยติดสี เป็นต้น (กรมส่งเสริมวัฒนธรรม, ๒๕๕๙)

การทอ

ภูมิปัญญาการทอผ้าไหมเป็นภูมิปัญญาที่สืบทอดกันเป็นเวลายาวนาน มีความหลากหลายทั้งรูปแบบ สีลวดลายแตกต่างกันไปตามความเชื่อ ประเพณีวัฒนธรรมในพื้นที่นั้น แต่ทว่าผ้าที่สร้างลวดลายด้วยการมัดย้อมเส้นไหมก่อนนำไปทอเป็นพื้น เป็นวิชาการชั้นสูงที่ต้องอาศัยช่างทอที่มีความชำนาญและมีศิลปะอย่างสูง วิธีการทอผ้ามีหลายวิธีขึ้นอยู่กับประโยชน์ใช้สอยและคุณภาพของเส้นใย ได้แก่

๑. การทอขัด เป็นวิธีการทอผ้าพื้นฐานของผ้าทุกชนิด คือ มีเส้นพุ่งและเส้นยืนซึ่งอาจเป็นสีเดียวกันหรือต่างสีกัน ทำให้เกิดลวดลายในเนื้อผ้าต่างกัน เช่น การทอเส้นยืนสลับสีก็จะเกิดผ้าลายริ้วทางยาว หรือถ้าทอเส้นพุ่งสลับสีก็ได้ผ้าลายขวาง การทอเส้นยืนและเส้นพุ่งสลับสีก็ได้ลายตาราง เป็นต้น ผ้าไหมที่ใช้เทคนิคการทอขัด เรียงตามความหนาของเนื้อผ้า เช่น ผ้าไหมหนึ่งเส้น หมายถึง ผ้าไหมที่ทอขัดด้วยเส้นยืนและเส้นพุ่งเพียงเส้นเดียว ไม่ได้มีการควบเส้นใยเพิ่มเข้าไปผ้าไหมสองเส้น หมายถึง ผ้าไหมที่ทอขัดด้วยเส้นยืนเส้นเดียว ส่วนเส้นพุ่งจะมีการควบเส้นไหมเพิ่มเป็นสองเส้น เนื้อผ้าจะมีความหนามากกว่าผ้าไหมหนึ่งเส้น ผ้าไหมสี่เส้น หมายถึง ผ้าไหมที่ทอขัดด้วยเส้นยืนเส้นเดียว ส่วนเส้นพุ่งจะมีการควบเส้นไหมเพิ่มเป็นสี่เส้น จะได้ผ้าเนื้อหนากการทอผ้าไหมที่มีความหนามากกว่าสี่เส้นขึ้นไป อาจทำได้โดยไม่จำเป็นต้องใช้เส้นยืนเพียงเส้นเดียว หรืออาจใช้เส้นพุ่งมากกว่าสี่เส้นก็ได้ขึ้นกับวัตถุประสงค์และประโยชน์ใช้สอยผ้าทอลายขัดที่เป็นเอกลักษณ์ในกลุ่มวัฒนธรรมต่างๆ เช่น ชิ่นกำนัชนิ่ว ชิ่นลายแตงโม ผ้าขาวม้า ผ้าสะเมอ ผ้าตาสมุก (ผ้าลายเกล็ดเต่า) ผ้าลายเมลิตงา เป็นต้น

๒. มัดหมี่ เป็นศิลปะการทอผ้าที่เกิดจากการมัดเส้นด้ายหรือเส้นไหมผูกให้เป็นลวดลายเป็นเปลาะๆ แล้วนำไปย้อมสี ลวดลายที่เกิดขึ้นเกิดจากการซึมของสีไปตามส่วนของเส้นไหมหรือเส้นด้ายที่ไม่ถูกมัด ขณะย้อม เมื่อย้อมสีแล้วแกะเชือกออกจะเกิดเป็นลวดลายตามช่องของการมัดเส้นเชือก ดังนั้น หากต้องการมัดหมี่ลายสีก็ต้องทำการมัดย้อมสีหรือเรียก **โอบหมี่** โดยมัดเส้นเชือกบริเวณส่วนที่ย้อมแล้วเพื่อรักษาสีที่ย้อมครั้งแรกในบริเวณที่ไม่ต้องการย้อมทับสีใหม่ แล้วนำมาย้อมสีทับหลายครั้งเพื่อให้ได้ลวดลายสีล้วนตามต้องการ ลักษณะเฉพาะของผ้ามัดหมี่อยู่ที่รอยซึมของสีที่วิ่งตามบริเวณที่ถูกมัด ถึงแม้จะใช้เวลาหมักย้อมในการทอมากเพียงไรก็จะเกิดลักษณะความเหลือล้นของสีบนเส้นไหมให้เห็นแตกต่างกันไป ดังนั้นการมัดหมี่จึงนับเป็นศิลปะบนผืนผ้าซึ่งยากที่จะลอกเลียนให้เหมือนเดิมได้ในแต่ละผืนผ้า

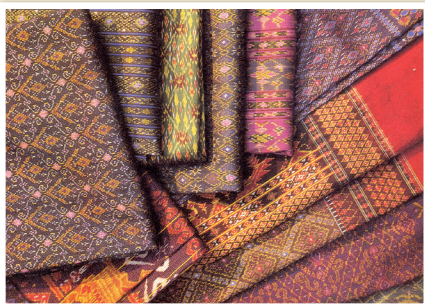
๓. จก การควัก ขุด คั้ย ลักษณะการทอผ้าจกจึงเป็นลักษณะของการทอที่ผู้ทอต้องใช้วิธีล้างดึงเส้นด้ายพุ่งพิเศษขึ้นลงเพื่อสร้างลวดลายจากเป็นเทคนิคการทำลวดลายบนผืนผ้าคล้ายการปักด้วยวิธีการเพิ่มด้ายพุ่งพิเศษเข้าไปเป็นช่วงๆ ไม่ติดต่อกันตลอดหน้ากว้างของผ้า โดยใช้ไม้ ขนเม่น หรือนิ้วมือจกเส้นด้ายเส้นยืนยกขึ้น แล้วสอดใส่ด้ายพุ่งพิเศษเข้าไปเป็นช่วงๆ สลับสีตามต้องการคล้ายกับการปักไปในขณะทอ ซึ่งสามารถออกแบบลวดลายและสีสันทอผ้าได้ซับซ้อนและหลากหลายสี ซึ่งแตกต่างจากผ้าขิดที่มีการใช้เส้นพุ่งพิเศษสีเดียวตลอดหน้ากว้างของผืนผ้า

๔. ขิด การขิดเป็นภาษาพื้นบ้านของภาคอีสาน หมายถึง สะกิดหรือจัดซ้อนขึ้น ดังนั้นการทอผ้าขิดจึงหมายถึงกรรมวิธีการทอที่ผู้ทอใช้ไม้ เรียกว่า “ไม้เก็บขิด” สะกิดหรือซ้อนเส้นยืนยกขึ้นเป็นช่วงระยะตามลวดลายตลอดหน้าผ้า แล้วพุ่งกระสวยสอดเส้นพุ่งพิเศษและเส้นพุ่งเข้าไปตลอดแนว ทำให้เกิดเป็นลวดลายยกตัวบนผืนผ้า ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นลวดลายซ้ำๆ ตลอดแนวผ้า โดยสีของลวดลายที่เกิดขึ้นเป็นสีของด้ายพุ่งพิเศษ

๕. ยก การทอผ้ายกคือ การเพิ่มลวดลายในเนื้อผ้าให้พิเศษขึ้น โดยใช้เทคนิควิธีเก็บตะกอลอยเช่นเดียวกับขิด โดยยกตะกอลอยเพื่อแยกเส้นด้ายยืนครั้งละกี่เส้นก็ได้ตามลวดลายที่วางไว้แล้ว ให้เส้นด้ายพุ่งผ่านไปเฉพาะเส้นเมื่อทอพุ่งกระสวยไปมาควบคู่ไปกับการยกตะกอลอยจะเกิดเป็นลวดลายนูนขึ้นจากผืนผ้า เนื่องจากการยกเป็นการเพิ่มลวดลายเข้าไปพิเศษจึงสามารถเลาะดึงเส้นไหมที่เป็นลวดลายออกได้โดยไม่เสียเนื้อผ้า ถ้าทอยกด้วยไหมจะเรียก ยกไหม ถ้าทอยกด้วยเส้นทองจะเรียก ยกทอง ถ้าทอยกด้วยเส้นเงินจะเรียก ยกเงิน ในประเทศไทยมีแหล่งที่ทอผ้ายกหลายภูมิภาค ได้แก่ ภาคเหนือ ที่จังหวัดลำพูน เชียงใหม่ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่จังหวัดร้อยเอ็ด สุรินทร์ ภาคใต้ที่จังหวัดสุราษฎร์ธานี นครศรีธรรมราช สงขลา เป็นต้น

๖. การควบเส้น การควบเส้นเป็นวิธีสร้างลวดลายและสีเหลือมกันของเส้นใยในผืนผ้า โดยใช้เส้นไหมหรือเส้นใยฝ้ายสองสีที่มีน้ำหนักสีอ่อนแก่แตกต่างกันมาปั่นเกลียวรวมเป็นเส้นเดียวกัน โดยสีที่เป็นเอกลักษณ์ในการควบ คือ สีเหลือง นำมาควบกับสีต่างๆ และนำมาใช้เป็นเส้นพุ่งหรือเส้นยืนในการทอโดยผ้าที่ทอจะเป็นผ้าพื้นสีเหลือบเรียกว่า ผ้าหางกระรอก หรือในภาษาอีสานเรียก ผ้ามับไม หรือ ผ้ากะเนียว ในภาษาเขมร มีการทอมากในจังหวัดที่มีกลุ่มชนเชื้อสายเขมร เช่น สุรินทร์ บุรีรัมย์

ภูมิปัญญาการทำเส้นไหมไทย ได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมของชาติ ประจำปีพุทธศักราช ๒๕๕๘

เอกสารอ้างอิง

ข้อมูลของกรมหม่อนไหม

ส่งเสริมวัฒนธรรม, กรม. ความรู้แนวทางปฏิบัติเกี่ยวกับธรรมชาติและจักรวาล : มรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมของชาติ. กรุงเทพฯ : องค์การส่งเสริมวัฒนธรรมผ่านสื่อ ในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๕๙

www.thaiphamai.blogspot.com

A photograph of a herd of water buffaloes in a pond. The buffaloes are dark-colored with long, curved horns. Some are in the water, while others are on the grassy bank. A blue rectangular overlay with a white border is centered on the image, containing Thai text. The text is in white and yellow, with decorative flourishes above and below it.

วัฒนธรรม
ประเพณี
และภูมิปัญญา
เกี่ยวกับ
ปศุสัตว์

วัฒนธรรม ประเพณี และภูมิปัญญาเกี่ยวกับ **ปศุสัตว์**

ประเพณีบวชช้างหาดเสี้ยว

เป็นงานประเพณีอุปสมบทของชาวไทยพวนที่บ้านหาดเสี้ยว อำเภอสรีสัชนาลัย กำหนดการจัดงานในวันที่ ๗-๘ เมษายน ลักษณะเป็นการอุปสมบทหมู่ แห่ด้วยช้างเป็นขบวนประมาณ ๒๐-๓๐ เชือก มีการตกแต่งนาค และช้างอย่างสวยงาม

อาณาจักรศรีสัชนาลัย ถือเป็นอาณาจักรเก่าแก่เคียงคู่กับ อาณาจักรสุโขทัย ราชธานีแรกแห่งสยามประเทศ ที่มีความยิ่งใหญ่ในอารยธรรมเคียงคู่กันมา

ปัจจุบันพื้นที่ศรีสัชนาลัยส่วนใหญ่ เป็นส่วนหนึ่งของจังหวัดสุโขทัย นั่นก็คือ อำเภอสรีสัชนาลัย ซึ่งร่องรอย แห่งประวัติศาสตร์ ศิลปวัฒนธรรม และความรุ่งโรจน์ในอดีตยังคงตกทอดสืบทอดกันมาจนถึงปัจจุบัน โดยหนึ่งในนั้นคือ ประเพณีบวชช้างหาดเสี้ยว ที่ถือเป็นหนึ่งเดียวในเมืองไทย ที่เป็นประเพณีงานบุญอันยิ่งใหญ่ ของชาวไทยพวน แห่งบ้านหาดเสี้ยว อำเภอสรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย ซึ่งจัดติดต่อกันมายาวนานหลายร้อยปี

ชาวไทยพวน เป็นกลุ่มชนที่มีอยู่กระจัดกระจายในหลายจังหวัดในประเทศไทย ถิ่นฐานดั้งเดิมของชาวพวนอยู่ที่เมืองพวน ตั้งอยู่ทางด่านเหนือของเมืองเชียงขวาง สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว อันเป็นเมืองใหญ่ที่มีเจ้าผู้ปกครองเมืองสืบเชื้อสายมายาวนาน ด้วยพรมแดนของเมืองเชียงขวางที่ตั้งอยู่ระหว่างพรมแดนเวียดนาม เวียงจันทน์ และหลวงพระบางในอดีต จึงกลายเป็นเมืองสองฝ่ายฟ้า คือเป็นเมืองขึ้นของทั้งเวียงจันทน์และเวียดนาม ในสมัยกรุงธนบุรีต่อไปจนถึงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ กองทัพไทยได้ยึดเมืองเชียงขวางได้ จึงได้กวาดต้อนผู้คนจากเมืองเชียงขวางและเมืองพวน เข้ามาไว้ในหลายพื้นที่ทั้งแถบราชบุรี สุพรรณบุรี ฉะเชิงเทรา และสุโขทัย

เมื่อกาลเวลาผ่านไป ชาวไทยพวนในถิ่นต่างๆ ก็ได้กลมกลืน ผสมผสานความเป็นอยู่ต่างๆ เข้ากับความ เป็นไทยจนแทบแยกไม่ออก แต่ก็ยังมีชาวไทยพวนบางพื้นที่ที่ยังคงรักษาเอกลักษณ์ ขนบธรรมเนียม ประเพณีของตนไว้ เช่น ประเพณีบวชช้างของชาวไทยพวน บ้านหาดเสี้ยว ซึ่งแสดงถึงเอกลักษณ์ตลอดจน วิถีชีวิต และความสัมพันธ์กับชุมชนไว้เป็นอย่างดี

ในอดีตถือว่าช้างมีความสำคัญและสัมพันธ์กับชีวิตคนไทยมาโดยตลอดรวมถึงชาวไทยพวนด้วย เพราะช้างมีส่วนสำคัญอย่างมากในการรบและการกู้เอกราช ช้างเป็นสัตว์ใหญ่ที่แทนถึงการมีบุญบารมี ความยิ่งใหญ่ และช้างยังเป็นส่วนสำคัญในชาดกเรื่องหนึ่ง ที่มีความสำคัญต่อจิตใจของชาวไทยพวนเป็นอย่างยิ่ง ได้แก่เรื่องพระเวสสันดรชาดก อีกทั้งพื้นที่ใกล้เคียงบ้านหาดเสี้ยว มีการเลี้ยงช้างเพื่อทำไม้เป็นจำนวนมาก ดังนั้น พิธีบรรพชา อุปสมบท ที่ถือเป็นงานบุญอันยิ่งใหญ่ จึงจัดให้นาคแต่งกายอย่างสวยงาม รวมถึงการแต่งองค์ทรงเครื่องช้าง ซึ่งจะใช้เป็นพาหนะของนาค ประดุจดั่งพระเวสสันดรทรงช้าง เดินทาง เข้าสู่นคร

ดังความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับตำนานในเรื่องพระเวสสันดรชาดกหลายตอนด้วยกัน คือ วันที่พระเวสสันดร ประสูติเป็นวันที่ได้ช้างเผือกสำคัญ ชื่อ**ช้างปัจจัยนาเคนทร์** ซึ่งสามารถบันดาลให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล ครั้นก่อนที่พระเวสสันดรจะออกบวช พระเวสสันดรได้ทำทานอันยิ่งใหญ่ คือ มอบช้างเผือกปัจจัยนาเคนทร์ ซึ่งเป็นช้างเผือกที่ชาวเมืองเชตุรถีถือว่าเป็นมงคลหัตถ์ แก่พราหมณ์ทั้ง ๘ จากแคว้นกลิงคราชภูริที่มาทูลขอ และหลังออกผนวชแล้ว พระเจ้ากรุงสัณชัยพระราชบิดาของพระเวสสันดร ได้เชิญพระเวสสันดรให้ลาบวช กลับมาเป็นกษัตริย์ตามเดิม พร้อมทั้งได้จัดขบวนช้างม้า และรถประดับประดาตกแต่งเหมือนออกศึกสงคราม เพื่อไปรับพระเวสสันดร และพระนางมัทรีอย่างสมเกียรติ พร้อมด้วยขบวนแห่อภิวาณิชชัฏด้วยมโหรีและการละเล่นต่างๆ เพื่อเป็นการเฉลิมฉลองอีกด้วย

และอีกเหตุผลหนึ่งของประเพณีบวชช้างหาดเสี้ยวก็คือ ความเชื่อในพระพุทธศาสนา ที่เชื่อว่า พระพุทธเจ้ามุ่งสอนให้ผู้บวชปฏิบัติตนเพื่อไปสู่โลกอุดร หรือโลกุตระธรรม คือธรรมอันพ้นจากโลก ซึ่งก็คือนิพาน แต่คนทั่วไปเข้าใจว่า อุดรหมายถึงทิศเหนือ และสัญลักษณ์ของทิศเหนือก็คือ ช้าง ชาวพวนหาดเสี้ยวจึงนำ สัญลักษณ์ที่เรียกว่า **โนนง** มาเป็นส่วนร่วมในขบวนแห่นาคจนถึงทุกวันนี้

ลุงสาย ขอบเหลียง หมอทำขวัญบ้านหาดเสี้ยว อธิบายเกี่ยวกับงานบวชช้างของบ้านหาดเสี้ยวว่า ตามประเพณีบ้านหาดเสี้ยวเมื่อก่อนคนที่มาบวชต้องมีอายุครบ ๒๐ ปีบริบูรณ์ขึ้นไป เพราะคนที่จะมาขึ้นคอกช้าง ต้องอยู่ในวัยที่ศึกคณอง กำลังจะร้าย ถ้ามาขึ้นคอกช้างแล้วจะเป็นคนดีได้ เนื่องจากเชื่อว่า ช้างเป็นสัตว์ที่มี บุญมาก อายุยืนยาว และในสมัยก่อนคนที่ป่วยมากๆ เมื่อได้รอดท้องช้างแล้วจะหาย และต้องบวชเอาพรรษา เท่าช้าง คือ ๔ พรรษา

ในอดีตงานบวชช้างจะจัดงานกันในวันแรม ๓ ค่ำ เดือน ๔ และทำการบวชในวันแรม ๔ ค่ำ เดือน ๔ แต่ต่อมาในปี พ.ศ.๒๕๒๔ ได้เปลี่ยนมาจัดในวันที่ ๗-๘ เมษายน ของทุกปี เนื่องจากปัจจุบันบุตรหลานต้อง เล่าเรียนหนังสือ ช่วงเมษายนบุตรหลานที่ไปเรียนที่อื่นจะได้กลับมาบวชในช่วงนี้ได้ และก็ไม่จำเป็นต้องบวช ๔ พรรษาเหมือนเช่นก่อนแล้ว ด้วยเหตุผลเดียวกับข้างต้น คือปัจจุบันลูกหลานล้วนได้เข้าโรงเรียนเรียนหนังสือ จึงไม่จำเป็นต้องบวชเพื่อเล่าเรียนนานถึง ๔ พรรษาเยี่ยงสมัยก่อน

ส่วนที่ไม่ต้องเรียกกันว่า บวชนาค ลุงสายเล่าว่า “แต่ก่อนมีพญานาคที่อาศัยอยู่ใต้บาดาล แล้วเกิดอยากบวชเลยแปลงกายเป็นมนุษย์เพื่อมาบวช แต่ด้วยความที่พญานาคเป็นสัตว์เดรัจฉานจึงแปลงกายเป็นมนุษย์ได้เพียง ๗ วัน หลังจาก ๗ วันก็กลับกลายเป็นพญานาคตัวใหญ่อยู่นภายในห้อง เมื่อมีคนมาพบแล้วไปบอกพระผู้ใหญ่ พระผู้ใหญ่จึงบอกกับพญานาคว่า ท่านเป็นสัตว์เดรัจฉานไม่สามารถบวชได้ จึงกลับไปอยู่ใต้บาดาลเช่นเดิมเถิด พญานาคซึ่งอยากบวชเพื่อสร้างบุญดีจึงได้กล่าวว่าถ้าพญานาคตายขอให้เอาหนังของข้าพเจ้าไปห่มบาตรเพื่อถวายพระอุปัชฌา เอาเขี้ยวไปทำใบอุปัชฌา เอาเกล็ดไปเสียบกับใบอุปัชฌา เมื่อผู้ใดบวชก็ขอให้เรียกว่านาค”

นับตั้งแต่นั้นมาจึงเรียกผู้ที่จะบวชว่านาค สำหรับการแต่งกายนาคที่โดดเด่นของบ้านหาดเสี้ยวนี้ ต้องแต่งกายวิจิตรงดงาม เครื่องประดับแพรวพราว แต่แฝงไว้ด้วยคติความเชื่อคือ เทริด หรือกระโจมใช้สวมศีรษะของนาค เป็นเครื่องทรงของพระอินทร์และเป็นสัญลักษณ์แทนหงอนศีรษะนาค แว่นตาดำบ่งบอกถึงความมืดมิด ยังไม่รู้จักบาปบุญคุณโทษเพราะยังไม่ได้ศึกษาพระธรรม สักกัจจัง คือ แป้นวงกลมสำหรับประนมมือ ดำเป็นพญานาค มีความหมายว่า เครื่องหมายแห่งความเคารพ และผ้าสีม่วง ซึ่งเป็นผ้าไหมเสื่อก้ามะหยี่สีสด และวาดคิ้ว เขียนตา ทาปากสีสด เพื่อเตือนให้รู้ว่าสังขารภายนอกที่สวยงามนั้นเป็นกิเลสที่ไม่คงทน และความแปลกโดดเด่นกว่าที่อื่นๆ และถือได้ว่าเป็นหนึ่งเดียวในประเทศไทยเลยก็คือ การนำข้างมาเป็นพาหนะในพิธีบวชนาค นาคจะขี่ข้างเพื่อทำพิธีตามประเพณีของชาวไทยพวน บ้านหาดเสี้ยว โดยจะประดับประดา ตกแต่งข้างอย่างสวยงามเลียนแบบการแต่งข้างในเรื่องพระเวสสันดรชาดก รวมถึงขบวนแห่ที่ในอดีตใช้ปี่แต่ และกลองรำมะนา แต่ในปัจจุบันจะเพิ่มแตรวงเข้ามาเพื่อเพิ่มสีสันและความสนุกสนานให้ผู้มาร่วมงาน สำหรับข้าง ๑ เชือกจะมีผู้ขี่ ๖ คน นั่นก็คือ นาค เจ้าของข้าง คนถือร่ม คนนำผ้าไตรจีวรพาดบ่า คนสะพายบาตร กับตาลปัตร และคนถือธงเสมาธรรมจักร และธงชาติ

นี่คือพิธีบวชข้างหาดเสี้ยว งานบุญที่ยิ่งใหญ่และเก่าแก่ของชาวไทยพวน ที่ชาวบ้านบ้านหาดเสี้ยวยังคงอนุรักษ์รักษาประเพณีดั้งเดิมไว้ และพยายามสอดแทรกสั่งสอนให้ลูกหลานไทยพวนได้เข้าใจจุดมุ่งหมายของขั้นตอนในพิธีกรรม เพื่อให้ได้เข้าใจถึงวัฒนธรรมเก่าแก่ที่ทรงคุณค่า และช่วยกันอนุรักษ์ให้ชนรุ่นหลังท่ามกลางกระแสการไหลบ่าของวัฒนธรรมชาวตะวันตกและโลกวัตถุนิยมของปัจจุบัน (www.manager.co.th)

ประเพณีวัวลานหรือวัวระดอ

การเล่นวัวลานมีวิวัฒนาการมาจากการใช้วัวนวดข้าว เพราะลักษณะลานนวดข้าวเป็นวงกลม วิธีการนวดข้าวนั้น วัวที่อยู่ใกล้จุดศูนย์กลางไม่ต้องใช้กำลังและฝีเท้ามากเพราะอยู่ในช่วงหมุนรอบสั้น แต่วัวตัวที่อยู่นอกสุดอยู่ห่างจากจุดศูนย์กลางมาก ระยะทางที่ต้องหมุนจะยาวกว่าจึงต้องเลือกวัวตัวที่มีกำลังและฝีเท้าดี ด้วยเหตุนี้เกษตรกรจึงคิดการเล่นวัวลานขึ้นมา เพื่อความสนุกสนานประจักษ์ว่าวัวของใครจะมีฝีเท้าและกำลังดีกว่ากัน และยังมีผลต่อการค้าขายวัวใช้งานอีกด้วย เพราะวัวที่ชนะการเล่นวัวลานจะมีผู้สนใจซื้อในราคาสูง

ประวัติ/ความเป็นมา

การเล่นวัวลาน ได้มีวิวัฒนาการมาจากการใช้วัวนวดข้าว เพราะลักษณะลานนวดข้าวเป็นวงกลม เป็นดินเหนียวที่อัดแน่นเป็นพื้นเรียบ แล้วส่วนใหญ่ชาวนาจะหาพื้นด้วยมูลวัวอีกทีหนึ่ง วิธีการนวดข้าวนั้น ชาวนาจะแยกเมล็ดข้าวออกจากรวงหลังจากเกี่ยวข้าวแล้ว โดยใช้แรงวัวมาช่วยนวดข้าว ชาวนาจะผูกวัวเรียงเป็นแถวหน้ากระดานไว้กับเสากลางลานบ้าน วัวที่อยู่ใกล้จุดศูนย์กลาง ไม่ต้องใช้กำลังและฝีเท้ามาก เพราะอยู่ในช่วงหมุนรอบสั้นวนเป็นรอบๆ ไปเรื่อยๆ จนกว่าข้าวจะหลุดออกจากรวงข้าวหมด แต่วัวตัวที่อยู่นอกสุดอยู่ห่างจากจุดศูนย์กลาง ระยะทางที่ต้องหมุนจะยาวกว่า จึงต้องเลือกวัวตัวที่มีกำลังและฝีเท้าดี ด้วยเหตุนี้ วัวหมุนรอบและเหยียบย่ำจนเมล็ดข้าวเปลือกหลุดออกจากรวงข้าว เมล็ดข้าวเปลือกจะหล่นบนพื้นลานที่ปราบไฉ้แล้ว การนวดข้าวจึงเกิดการละเล่นพื้นบ้านวัวลาน

“ว้าวลาน” จึงจัดเป็นการเล่นพื้นบ้านหรือกีฬาพื้นบ้านอย่างหนึ่งของชาวจังหวัดเพชรบุรี ซึ่งได้รับความนิยมอย่างสูง จัดเป็นหัวใจของคนท้องถิ่น ด้วยว่า “ว้าว” เป็นสัตว์ที่คลุกคลีอยู่กับวิถีชีวิต ความเป็นอยู่ของชาวบ้านมาแต่ครั้งบรรพกาล การแข่งขันว้าวลานจึงเป็นกีฬาของลูกผู้ชายชาวเมืองเพชรโดยแท้ การแข่งขันว้าวลาน ได้วิวัฒนาการและเปลี่ยนแปลงมาจากการนวดข้าวของชาวไทยท้องถิ่นซึ่งใช้วัวเดินวนนวดข้าวในลานวงกลม วัวของใครมีพลังกำลังดี แข็งแรงมากก็จะเดินวนนวด ข้าวอยู่รอบนอก วัวตัวใดมีพลังกำลังน้อยก็จะเดินคลุกอยู่วงในซิดเสากลางลาน ต่อมาคงมีการพนันขันต่อสนุกสนานกันขึ้นในวงนวดข้าว การแข่งขันว้าวลานจึงถือกำเนิดขึ้นมาจากประเพณีการนวดข้าวดังกล่าวนี้ สำหรับในจังหวัดเพชรบุรีกล่าวกันว่า เริ่มมาจากตำบลท่าแร่ ซึ่งมีชาวอิสลามมาเลี้ยงวัวอยู่มากก่อนตำบลอื่น จากนั้นก็ได้รับความนิยมขยายอาณาเขตจนนิยมกันไปทั้งเมือง

กำหนดงาน

การแข่งขันว้าวลานคนที่จังหวัดเพชรบุรี มีกำหนดไม่แน่นอน ซึ่งก็แล้วแต่ว่าที่ไหนจะเป็นเจ้าภาพจัดการแข่งขันบางครั้งก็จัดในช่วงสงกรานต์หรือบางครั้งจะแข่งขันกันในช่วงฤดูแล้ง หรือช่วงเก็บเกี่ยวข้าวแล้วและออกพรรษาแล้ว ในช่วงเข้าพรรษาจะงดการแข่งขันโดยสิ้นเชิง

อุปกรณ์การแข่งขันว้าวลาน

๑. เสากיעด ทำด้วยเสากลม ต้องแข็งแรงพอที่จะต้านทานแรงดึงของวัว ๑๘-๑๙ ตัวได้ เสานี้จะปักกลางลานที่วิ่งสำหรับผูกวัวที่จะวิ่งแข่ง อาจมีการบวงสรวง ชุมนุมเทวดาด้วย ขนมต้มแดง ขนมต้มขาว เหล้า และมะพร้าวอ่อน

๒. เชือกห้วงและเชือกพวน เชือกห้วงเป็นเชือกที่คล้องไว้ที่เสากיעดสำหรับผูกวัว ส่วนเชือกพวนคือ เชือกที่ทาบทอวัวผูกติดกันเป็นราวแล้วผูกกับเชือกห้วงอีกทีหนึ่ง ขณะที่จะนำวัวผูกกับเสากיעดนั้นเจ้าของวัวและคณะจะให้เอาฤกษ์เอาชัย

๓. ราวพักรัว จะใช้ไม้ไผ่ผูกเป็นราวไว้

๔. วัวที่ใช้เล่นว้าวลานจะมีลักษณะที่สำคัญ คือ เป็นวัวพันธุ์ไทยเพศผู้ แข็งแรงอดทน ซึ่งเจ้าของจะต้องฝึกวัวให้คุ้นเคยกับคนจำนวนมากๆ เพื่อวัวจะได้ไม่ตื่นคน และจะต้องให้อาหารเสริม เช่น เกลือแร่ ไข่น้ำมันตับปลา กลัวย่น้ำว่าแซ่น้ำผึ้ง

- **ว้วนอก** คือ วัวที่อยู่ปลายเชือกจะต้องคัดเลือกวัวที่มีพลังกำลัง เพราะจะต้องวิ่งชนะวัวให้ได้
- **วัวใน** คือ อยู่ถัดจากว้วนอก ตัวที่ ๒-๔ จะต้องเลือกวัวตัวที่มีฝีเท้าดีเช่นกัน
- **วัวคาน** คือ วัวที่ติดอยู่กับตัวที่ ๔ (วัวใน) เข้าไปถึงเสากיעด มีจำนวน ๑๔-๑๘ ตัว มีหน้าที่ช่วยพยุงว้วนอกและวัวในให้แข่งขัน

เครื่องประดับวัวลาน

- เชือกขับเป็นเชือกที่ใช้ผูกวัว
- กระดิ่งมีไว้เพื่อรู้ตำแหน่งของวัวเมื่อวัวหาย
- เขาลองทำจากไหมพรมใช้ประดับวัว
- ลูกเชือกทำหน้าที่เป็นตัวเชื่อมระหว่างอ้อม สะพาย กับ เชือกขับ
- หน้าเพชร
- เกราะ

การจัดสนามแข่งวัวลาน

ประกอบด้วยลานดินมีลักษณะกลม เส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ ๒๐ เมตร ตรงกลางจะมีเสาใหญ่ ทำด้วยเนื้อแข็งปักไว้อย่างมั่นคงที่สุดสำหรับผูกวัว ซึ่งเรียกเสานี้ว่า “เสาเกียด” ที่ริมสนามจะมีหอคอย สูงประมาณ ๓-๕ เมตร เพื่อให้คณะกรรมการ และโฆษกของงานขึ้นไปนั่งสังเกตการณ์

วิธีการเลือกวัวที่จะเข้าวิ่งจะประกอบไปด้วย

วัวผูก หรือ วัวพวง วัวผูกนี้ส่วนใหญ่ผู้จัดการแข่งขันจะจัดหามาเอง โดยอาศัยการให้วัวจาก สมัครงพรรคพวก และการวิ่งแต่ละครั้งจะต้องมีวัวผูกอย่างน้อย ๑๙ ตัว

วัวสาม เป็นวัวที่ผูกถัดมาจากวัวพวง ซึ่งทางคณะกรรมการจะต้องเตรียมไว้เช่นกัน และจะต้องเลือก วัวที่มีฝีเท้าพอๆ กับวัวที่จะแข่งขัน (วัวยืนและวัวติด) เพราะถ้าวัวสามวิ่งช้ากว่าวัวแข่งจะดึงวัวยืนให้แพ้

วัวยืน และ วัวติด วัวสองตัวนี้เป็นวัวที่เข้าแข่งขัน ตัวที่ยืนติดจากวัวสาม เรียกว่า “วัวยืน” และตัวอยู่นอกสุดเรียกว่า “วัวติด” วัวยืนและวัวติดนี้คนที่ เป็นเจ้าของจะต้องมาจับผลลากกันว่าตัวไหน จะเป็นวัวยืน ตัวไหนจะเป็นวัวติด แล้วจึงวิ่งรอบเสาเกียด ๓ รอบ

ดังที่เรียนให้ทราบแล้วว่า วัวยืนและวัวติดจะต้องวิ่งกันคนละสามรอบของเสาเกียด แต่ละรอบ กรรมการซึ่งอยู่บนหอคอยจะขานว่า “หู” “ผาน” หรือ “สวาบ” หรือ “หลุด” เมื่อวัววิ่งเลยธงได้เสีย แต่ถ้าวัวหลุดตั้งแต่ยังไม่ถึงธงได้เสียจะต้องกลับมาตั้งต้นกันใหม่ ถ้าวัวหลุด ๓ ครั้ง ถือว่าแพ้ ต้องมาสลับที่กับ วัวยืนใหม่ การที่กรรมการขานคำว่า “หู” หมายความว่า ขณะแค่วัว ซึ่งจะมีคะแนนให้ ๓ คะแนน และ “ผาน” แปลว่า ขณะแค่น้ำนอก หรือระดับนอกได้ ๒ คะแนน “สวาบ” ขณะแค่วัวได้ ๑ คะแนน คะแนนนี้ให้เฉพาะวัวติด ว่าจะเกาะวัวยืนได้นานแค่ไหน

การเตรียมความพร้อมของวัว

เจ้าของวัวจะนำวัวของตนเองมารวมกันแล้วด้อนขึ้นรถยนต์ ซึ่งเป็นรถบรรทุก จะบรรทุกวัวไปยัง สถานที่เล่นวัวลานตามที่ดินดหมาย ซึ่งเรียกกันว่า “ลานวัว” ระหว่างทางก็จะมีรถอย่างสนุกสนาน เพื่อให้เกิดความครึกครื้น วัวอยู่ตรงกลางรถ คนจะอยู่ที่ท้ายรถ และด้านบนของหัวรถ เมื่อไปถึงลานวัว

เป็นเวลาที่พลค้า เจ้าของวัวจะนำวัวลงจากรถบรรทุกนำไปผูกไว้ยัง “ราวผูกวัว” ซึ่งเป็นสถานที่ที่ผู้จัดให้มีการเล่นวัวลานเป็นผู้จัดเตรียมไว้ ซึ่งก็จะอยู่ติดกับ “ลานวัว”

วิธีการเล่นวัวลาน

วัวลาน เป็นการเล่นพื้นเมืองของชาวเมืองเพชรบุรี ที่สะท้อนให้เห็นสภาพสังคมเกษตรกรรม เป็นการพักผ่อนหย่อนใจและเกมสนุกสนานตื่นเต้น ส่งเสริมอาชีพทางอ้อม กระตุ้นให้ผู้เลี้ยงวัว ดูแลวัวให้แข็งแรงสมบูรณ์ ด้วยมุ่งหวังให้วัวลงแข่งเพื่อรับเงินรางวัลและมีชื่อเสียง การละเล่นวัวลานวิวัฒนาการมาจากการใช้วัววนดข้าว การเตรียมสถานที่เล่นวัวลาน ต้องมีที่เป็นลานกว้างสำหรับวัววิ่ง ปักหลักเกียดซึ่งเป็นหลักไม้ไว้กลางลาน มีศูนย์กลางและเชือกพรวนไปตามแนวรัศมีของลานเป็นวงกลม แล้วนำวัวตัวผู้มาผูกติดเป็นรัศมีแถวยาว และมีราวสำหรับปักวัว การละเล่นจะมีผู้มาร่วมหลายคน การแข่งขันจะมี ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายวัวรอง และฝ่ายวัวนอก

ฝ่ายวัวรอง จะผูกวัวไว้ตามเชือกพรวนตามรัศมีของบานประมาณ ๑๗-๒๐ ตัว ตามแต่ตกลง แต่ต้องคัดเลือกวัวฝีเท้าดีประมาณ ๓ ตัว ไว้รอบนอกคอยวิ่งกันมิให้วัวนอกของอีกฝ่ายหนึ่งที่จะนำมาผูกวิ่งแข่งได้

ฝ่ายวัวนอก จะนำวัวที่มีฝีเท้าดีที่สุดมาผูกทับกับวัวรอง เพื่อจะได้แข่งขันกันว่าวัวใครมีฝีเท้าดีและเมื่อปล่อยวัวแล้ว ถ้าวัวนอกวิ่งแข่งวัวรองได้และสามารถลากวัวรองไปได้อย่างไม่เป็นขบวนและทำให้วัวรองดิ้นหลุดจากระดับแถว แสดงว่า **วัวนอกชนะ** แต่ถ้าวัวรองสามารถวิ่งแข่งวัวนอกและลากวัวนอกไปจนทำให้วัวออกมาจากรัศมีแถวได้ ก็ถือว่า **วัวรองชนะ** ถ้าทั้งสองฝ่ายไม่สามารถแข่งซึ่งกันและกันได้ก็เสมอกัน วัวลานมักเล่นในฤดูแล้งหรือว่างจากการทำนา (เรียบเรียงใหม่โดย <http://ที่นี่ประเพณีไทย.blogspot.com> ข้อมูลอ้างอิง mit.pbru.ac.th)

ประเพณีวิ่งควาย

งานประเพณีวิ่งควายนี้เป็นประเพณีเก่าแก่ของจังหวัดชลบุรีและเป็นประเพณีหนึ่งเดียวในประเทศไทยที่จัดมายาวนานกว่า ๑๐๐ ปี โดยจะจัดงานก่อนวันออกพรรษา ๑ วัน หรือวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๑ ในวันงานชาวไร่ชาวนา จะได้แต่งควายของตนอย่างสวยงามด้วยผ้าแพรพรรณสีต่างๆ และนำขบวนควายมา ชุมนุมกันที่หน้าเทศบาลเมืองชลบุรี โดยจัดให้มีการแข่งขันวิ่งควายและประกวดสุขภาพของควายด้วย นอกจากนี้ที่อำเภอหนองใหญ่ก็มีการจัดงานประเพณีวิ่งควายเช่นกัน โดยจัดขึ้นในวันแรม ๕ ค่ำ หลังวันออกพรรษา

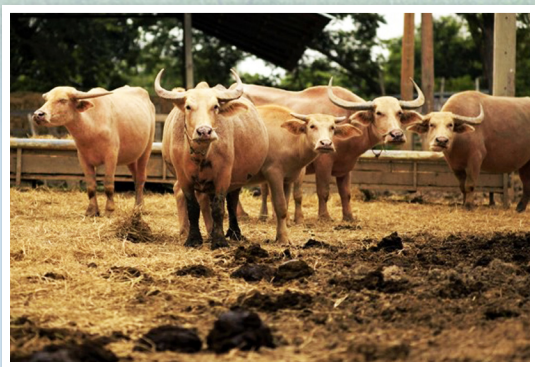
ที่มาของประเพณีนี้ เริ่มจากในช่วงก่อนวันออกพรรษา ชาวนาจะนำผลผลิตทางการเกษตรบรรทุกใส่เกวียนเทียมควายมาขายที่ตลาดระหว่างที่ค้าขาย ก็จะจูงควายไปผูกไว้ที่ลานกว้างในบริเวณวัด บ้างก็จูงมาอาบน้ำล้างตัว เมื่อควายหลายตัวมาอยู่รวมกัน เจ้าของควายก็มีการอวดควายของตนเองกันว่าควายของใครอ้วนท้วนสมบูรณ์ดีกว่ากัน และมีการแข่งขันวิ่งควายเพื่อประลองกำลังของควายแต่ละตัว บ้างก็เชื่อว่าครั้งหนึ่งควายที่ชาวบ้านเลี้ยงไว้ช่วยงานเกิดล้มตายโดยไม่ทราบสาเหตุเป็นจำนวนมาก มีพระธุดงค์รูปหนึ่งผ่านมาพอดี จึงแนะนำให้ชาวนาจัดพิธีบูชาเทพเจ้าประจำเมืองขึ้น และขอให้เทพเจ้าช่วยให้ควายหายป่วย หลังจากนั้นควายก็หายป่วย ชาวนาจึงนำควายออกมาวิ่งเพื่อเป็นการแก้บน และกลายเป็นประเพณีที่จะต้องจัดขึ้นทุกปีหลังสิ้นสุดฤดูเพาะปลูกทำนาแล้ว

ในระยะแรกที่จัดประเพณีวิ่งควายขึ้น กติกามีเพียงการบังคับให้ควายวิ่งในระยะทางที่กำหนด มีกฎอยู่ว่าคนขี่จะต้องอยู่บนหลังควายเท่านั้น ห้ามตกลงมาก่อน หลังจากนั้นก็เริ่มมีการแต่งเนื้อแต่งตัวให้ควายอย่างสวยงาม จากนั้นเจ้าของควายก็จะนำควายมาวิ่งแข่งกันโดยมีคนบังคับอยู่บนหลังควาย

ขั้นตอนการวิ่งควาย

ในปัจจุบันเจ้าของควายจะตกแต่งควายอย่างงดงาม ด้วยผ้าแพรพรรณดอกไม้หลากสี ตัวเจ้าของควายก็แต่งตัวอย่างงดงามแปลกตา เช่น แต่งเป็นชาวเขา ชาวอินเดียแดงหรือตกแต่งด้วยเครื่องทองประดับเพชรเหมือนเจ้าของในลิเกละคร ที่แปลกตา แล้วนำควายมาวิ่งแข่งกัน โดยเจ้าของเป็นผู้ขี่หลังควายไปด้วยความสนุกอยู่ที่ท่าทางวิ่งควายที่แปลก บางคนขี่ลื่นไหลตกลงมาจากหลังควาย และคนดูจำนวนมากจะส่งเสียงกันดังอย่างอื้ออึง และมีการเพิ่มประกวดสุขภาพควายประกวด การตกแต่งควายทั้งสวยงามและตลกขบขัน มีการประกวดน้องนางบ้านนา ทำให้ประเพณีวิ่งควายมีกิจกรรมมากขึ้น ชาวเกษตรกรรมต่างก็พอใจกัน พิษพระพรณัญญาหารในไร่กำลังตกดอกออกรวง จึงคำนึงถึงสัตว์ เช่น วัว ควาย ที่ได้ใช้งานไถนาเป็นเวลาหลายเดือน ควรจะได้รับความสุขตามสภาพบ้าง จึงต่างตกแต่งวัวควายของตนให้สวยงาม บรรดาเกษตรกรมีการสังสรรค์แลกเปลี่ยนความคิดเห็น ตลอดจนมีการประกวดความสมบูรณ์ของวัวและควายที่เลี้ยงกัน (www.finearts.go.th/chantaburilibrary/.../ประเพณีวิ่งควาย-จังหวัดชลบุรี)

ภูมิปัญญาการเลี้ยงควายไทย

ควายไทย ที่เลี้ยงตามบ้านมีชื่อทางวิทยาศาสตร์ว่า *Bubalus bubalis* ซึ่งจัดอยู่ในพวก “ควายปลัก” (Swamp Buffalo) เพราะชอบนอนในน้ำหรือปลักโคลน ส่วนใหญ่จะมีลักษณะลำตัวสีเทาเข้ม ขนบางและขนหยาบ คอโค้งต่ำรอบอกอวบใหญ่ ตีนใหญ่มีกีบดินคู่ชิดกันแข็งแรง ลักษณะเขามีหลายแบบและเรียกชื่อต่างๆ กัน แต่ส่วนมากมักจะมีเป็นเขาโค้งกว้างใหญ่กว่าเขาวัว เป็นสัตว์เคี้ยวเอื้อง เลี้ยงลูกด้วยนม ลูกควายจะกินนมแม่จนกว่าอายุประมาณ ๑ ปี ๖ เดือน และจะเจริญเติบโตเริ่มใช้แรงงานได้ระหว่างอายุประมาณสองปีครึ่งถึง ๓ ปี และใช้งานได้เต็มที่ระหว่างอายุประมาณ ๖-๙ ปี จนถึงอายุประมาณ ๒๐ ปี จากอายุเฉลี่ยประมาณ ๒๕ ปี

ควายไทยเป็นสัตว์เลี้ยงคู่กับคนไทยมานาน มีตำนานโบราณเล่าว่า พระยาแฉ่งเป็นผู้มอบควายให้แก่บรรพบุรุษของคนไทย ครั้นยังอยู่ที่บึงดอนแฉ่งเพื่อไว้ใช้ทำนา ส่วนหลักฐานโบราณคดี มีการพบหลักฐานกระดูกควายที่บ้านเชียง และบ้านนาดี อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี กำหนดอายุประมาณ ๓,๐๐๐ ปี รวมถึงแหล่งที่บ้านกระถิ่นแดง อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐมด้วย นอกจากนี้พบรูปควายดินเผาที่บ้านใหม่ชัยมงคล ใกล้เมืองโบราณจันเสน อำเภอดาคลี จังหวัดนครสวรรค์ และภาพเขียนสีมีรูปควายที่ผาหมอนน้อย (ส่วนหนึ่งของ ผาแต้ม) อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี

การเลี้ยงควายไทยในอดีตมีวัตถุประสงค์ ๒ ประการด้วยกัน คือ การเลี้ยงควายงามและการเลี้ยงเพื่อใช้แรงงานแต่ส่วนมากจะเลี้ยงเพื่อใช้แรงงานเป็นหลักสำคัญมากกว่าการเลี้ยงควายงามที่มีอยู่ไม่มากนัก การเลี้ยงทั้งสองต่างก็มีลักษณะเฉพาะที่แสดงถึงภูมิปัญญาการเลี้ยงแตกต่างกันไปตามวัตถุประสงค์ ดังนี้

ภูมิปัญญาการเลี้ยงควายงาม

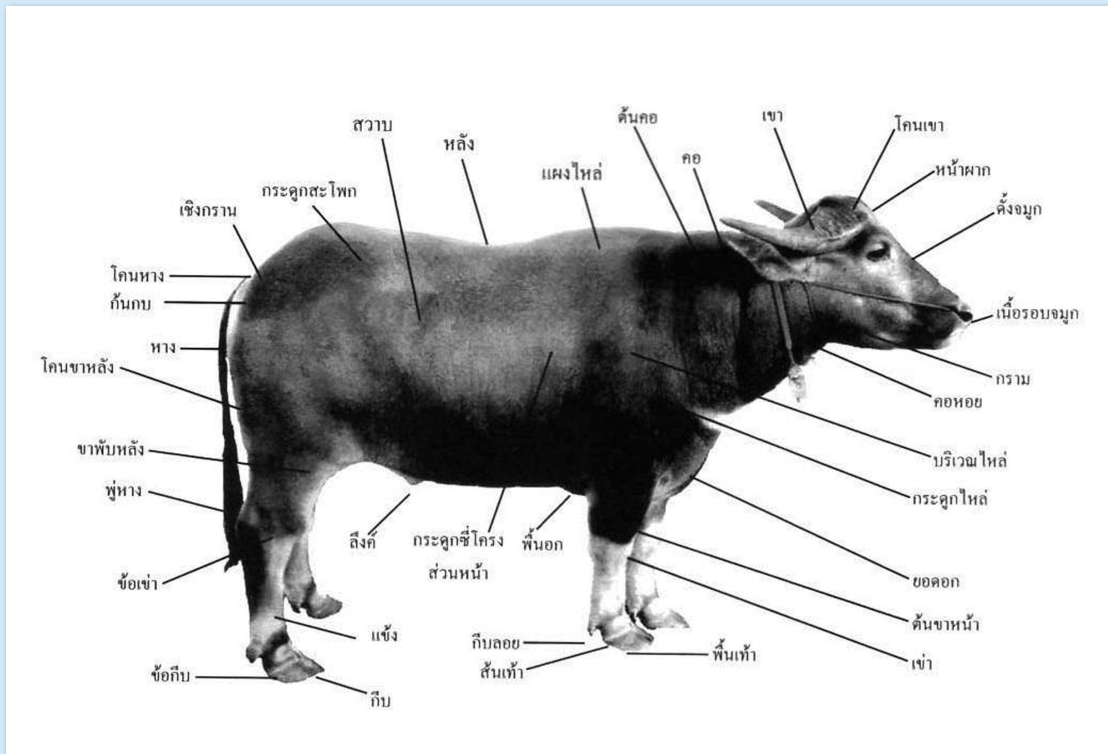
จัดว่าเป็นภูมิปัญญาในการคัดเลือกควายเชิงอนุรักษ์ที่มีการสะสมข้อมูลตามประสบการณ์เป็นชุดความรู้ในการคัดเลือกควายงามตามอุดมคติ (อุดมทัศน์) ที่พอจะกล่าวได้ว่าเป็น “ตำรา” ได้ในระดับหนึ่งที่ต้องรอการศึกษารวบรวมเพิ่มเติมต่อไป จากการศึกษาของกรมปศุสัตว์และนักวิชาการท้องถิ่นที่ผ่านมาสรุปภูมิปัญญาการเลี้ยงและการคัดเลือกควายงามโดยพิจารณา ๓ เรื่องเป็นหลัก คือ คุณลักษณะรูปร่างท่าทางโดยรวม คุณลักษณะอวัยวะส่วนต่างๆ และคุณลักษณะตำแหน่งขวัญ

ลักษณะรูปร่างท่าทางของควายงาม

จะต้องมีรูปร่างสูง ลำตัวกลมตันใหญ่สมส่วน ถ้ามองจากด้านข้างจะเห็นเป็นรูปคล้ายสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีส่วนท้ายยกสูงกว่าส่วนหัวเล็กน้อย แต่หัวมักจะยกเชิดหน้าสูงในแนวตรง แนวสันหลังกว้างค่อนข้างตรง ไม่แอ่นมากนัก ท่ายืนสง่างามและท่าเดินคล่องแคล่วแต่มั่นคง ลักษณะหนังหนาเป็นมันไม่แห้งและไม่ตึงมาก ส่วนผิวหนังจะมีสีดำแดง ที่เรียกว่า สีทองแดง หรือไม่ก็เป็นสีออกดำเป็นเงาเลื่อม

ลักษณะอวัยวะส่วนต่างๆ

ใบหน้า	● หน้าโหนก หน้าผากกว้างนูน กะโหลกหัวหนา
จมูก	● จมูกหนา มีเหงื่อเปียกชื้นอยู่เสมอ ไม่แห้งผาก แสดงว่าเป็นควายสุขภาพดี
สันจมูกหรือดั่งจมูก	● มีสันจมูกเต็ม เป็นสันเรียบตรง ไม่แอ่น แสดงว่าเป็นควายสุขภาพดี เลี้ยงให้โตใหญ่ได้ดี
ปาก	● มีปากใหญ่กว้างขนปากล่างเกลี้ยง กรามล่างแข็งแรง อ้าปากได้กว้าง รับกับลำคอแสดงว่าควายกินหญ้าเก่ง
ดวงตา	● ใหญ่ นูนเด่น กลมโต แจ่มใส คิ้วหนา
ใบหู	● กว้างใหญ่ยาว ทั้งสองข้างมีขนาดเท่ากัน โบกสะบัดได้ดี สีดำเป็นมัน ดูสะอาด
เขา	● เขาตกข้อ คือ เขาจะอ่อนลู่ไปตามหู และส่วนมากจะโค้งงอในแนวตั้งขึ้น และโค้งเข้าครึ่งวงกลม ส่วนผิวของลำเขาจะมันใส ส่วนที่เป็นเขาตุ้ คือ เขาตั้ง ปลายทู่ ที่เรียกว่า “ควายเขาตุ้” มักจะเป็นควายที่อ้วนพี ลำตัวตันดูบึกบึน เป็นควายที่มีกำลังแรงดีเสมอ
คอ	● ลำคอสั้นใหญ่และหนา ดูแข็งแรง บึกบึน และสมส่วนกับหัวและไหล่
ตระโหนก	● กว้าง หนา และค่อนข้างสูงเล็กน้อย
ท้อง	● ท้องกลมกลิ้งตั้งแต่หน้าไปหาหลัง ซี่โครงเต็ม สวาบ (บริเวณเหนือ กระเพาะ) แคบ ลำตัวลึกทำให้ท้องมีความจุมาก ซึ่งท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยมักเรียกว่า “ท้องปลาบู่” เป็นควาย กินหญ้าต่ำ คือ กินหญ้าลึกถึงโคน ทำให้อ้วนไวโตไว

ส่วนประกอบร่างกายควาย

ตะโพก	• ตะโพกกว้าง โค้งมนดูสมส่วน เนื้อแน่นเต็ม ไม่แฟบและไม่เรียวยแหลม
ลำขา	• ลำขาทั้งคู่หน้าและคู่หลังมีขนาดใหญ่อวบ เมื่อดูทั้งจากด้านหลังและด้านข้างจะมีลักษณะตั้งตรงไม่ถ่างออก
หาง	• โคนหางใหญ่ เข้ารูปรัดติดกันมิดชิด ความยาวหางยาวเลยข้อพับเข้าตักถึงน่องล่าง ปลายหางเป็นพู่เป็นพวงใหญ่ยาว ว่าเป็นควายดีฝึกง่าย ใช้งานง่าย ใช้งานดี
เล็บ	• เล็บใหญ่กลมโต หรือมีลักษณะคล้ายส่วนกว้างของใบโพธิ์ เล็บยาวเท่าๆ กัน ปลายเล็บแนบชิดกันไม่เกยกัน
ขน	• ขนเรียบเป็นมัน ถ้ามีขนขึ้นถี่ เชื่อว่าเป็นควายอ้วนพื้ดีเสมอ
อวัยวะเพศ	• อวัยวะเพศควายผู้ต้องมีลูกอั้นทะใหญ่ อยู่ในแนวตรงเสมอกัน ไม่หย่อนยาน ถ้าเป็นควายแม่หรือควายตัวเมีย ต้องมีอวัยวะเพศใหญ่ ลักษณะกลมคล้ายใบตองจาน (ใบทองกวาว) และมีเต้านม ๔ เต้า อยู่ในตำแหน่งที่เหมาะสม

ลักษณะตำแหน่งขวัญ

เฉพาะการคัดเลือกควายงามที่แสดงถึงภูมิปัญญาด้วยวิธีการดู **ขวัญ** ที่เป็นมงคลกับชีวิตความเป็นอยู่ของเจ้าของและการใช้แรงงานนี้ ได้มีการรวบรวมไว้บ้างแล้ว ดังนี้

ขวัญก้อนเกลือ	คือ ขวัญที่อยู่บริเวณกลางหัว เชื่อว่าเป็นเสมือนอาหารกับข้าวที่อุดมสมบูรณ์
ขวัญท้าวหน้าจ่า	คือ ขวัญที่อยู่บริเวณเหนือคิ้ว เชื่อว่าเจ้าของจะประสบความสำเร็จในการเจรจาต่างๆ
ขวัญทัดดอก	คือ ขวัญที่อยู่ก้นหูทั้งสองข้าง ที่ดูเหมือนการทัดดอกไม้ สวยงาม เป็นมงคล
ขวัญโหนกหน้า	คือ ขวัญที่อยู่เหนือหน้าผาก เรียกว่า “งำเงา” เสมือนพญากางจ้อง คือ ท้าวพญากางร่ม ถือว่าเป็นมงคลเพราะได้ร่มเงา
ขวัญยั้งข้าวแตก	คือ ขวัญที่อยู่บริเวณสวาท เปรียบเสมือนการทำนาได้ข้าวมาก จนยั้งแตก
ขวัญก้อนหางคำ	คือ ขวัญอยู่ที่ก้นหู เชื่อว่าเสมือนมีทองคำ ร่ำรวยมีเงินทอง
ขวัญสะแกอุ้มทอง	คือ ขวัญที่อยู่บริเวณใต้ท้อง กรณีเป็นควายแม่ เชื่อว่าจะให้ลูกมากและเลี้ยงลูกได้ดี หากมีขวัญอยู่ใต้ท้องทั้งสองข้างจะดียิ่งขึ้น
ขวัญแม่ฮ้างเปิดขึ้น	คือ ขวัญที่อยู่ตรงขาพับหลัง เชื่อว่าเป็นควายที่มีเสน่ห์ที่ใครเห็นเป็นที่ชอบใจจะขายออกได้ง่าย
ขวัญหน้าตรง	คือ ขวัญเดียวที่อยู่บริเวณหน้าผาก คิดเห็นเป็นเสมือนเลขหนึ่ง ฯลฯ

นอกจากนี้ยังมีการรวบรวมภูมิปัญญาเกี่ยวกับลักษณะรูปร่าง ท่าทาง ลักษณะอวัยวะเพศส่วนต่างๆ ที่เป็นกาลกิณีหรืออัปมงคล ซึ่งต้องถือนภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย เรียกว่าควายมีตำหนิไว้อีกกว่า ๓๐ ลักษณะและลักษณะขวัญที่ไม่เป็นมงคลอีก ๘ ลักษณะด้วย

ภูมิปัญญาการเลี้ยงควายงาม

ดังกล่าวแล้วว่า เกษตรกรไทยส่วนใหญ่จะเน้นการเลี้ยงควายไว้เพื่อใช้แรงงานเป็นหลักสำคัญ ด้วยเหตุนี้จึงพบว่าการเลี้ยงควายงามของชาวบ้านทั่วไปมีหลายรูปแบบ หลายวิธีการ ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขแตกต่างกันไปหลายปัจจัย ทั้งสภาพธรรมชาติแวดล้อม และสภาพทางสังคมวัฒนธรรม ซึ่งพอจะจำแนกรูปแบบและวิธีการเลี้ยงควายไทยออกได้ ดังนี้ คือ

การเลี้ยงปล่อยรวมฝูง เป็นวิธีการเลี้ยงแบบดั้งเดิมที่นิยมกันทั่วไป โดยการปล่อยควายของแต่ละคนไปรวมกันเป็นฝูงใหญ่ ให้หากินกันเองในบริเวณกว้างที่เรียกว่า ทำเล เช่น ทำเลทุ่งหญ้าป่าบุ่ง-ป่าทาม ในแหล่งที่เป็นดอนเกาะหรือบริเวณที่ลุ่มใกล้สายน้ำ ส่วนในชุมชนที่อยู่บน ที่เนินโคกก็จะปล่อยควายรวมๆ กันในทำเลป่าโคก และคัง ซึ่งเป็นพื้นที่สาธารณะของชุมชนที่เรียกกันว่า ทำเลเลี้ยงสัตว์ การเลี้ยงควายด้วยรูปแบบวิธีนี้ บรรดาเจ้าของควายจะร่วมกันกำหนดขอบเขต ทิศทางเป้าหมายว่าจะให้ฝูงควายไปหากินในทิศทางบริเวณใด ซึ่งกลุ่มเจ้าของควายจะคอยติดตามกำกับฝูงควายอยู่ห่างๆ เมื่อฝูงควายเริ่มออกนอกทิศทางก็จะช่วยกันไล่ต้อนให้ไปตามทิศทางพื้นที่ที่กำหนด ซึ่งส่วนมากเจ้าของควายแต่ละคนจะสับเปลี่ยน

กันไปตอนควายที่ออกนอกเส้นทางเป็นการเสี่ยงที่ต้องดูแลและติดตามไล่ต้อนในแต่ละวันที่ปล่อยรวมฝูงกันทุกวัน

การเลี้ยงแบบปล่อยฝูง เป็นวิธีการเลี้ยงแบบดั้งเดิม คล้ายๆ กับการเลี้ยงแบบปล่อยรวมฝูงให้หากินกันเองตามทำเล ป่าบุ่ง-ป่าทาม หรือตามทำเลป่าโคกและคัง ส่วนชุมชนที่อยู่ใกล้ภูเขา ก็จะปล่อยฝูงในป่าเชิงเขาหรือปล่อยฝูงเข้าไปในป่าดงบนภูเขา แต่จะต่างกันอยู่บ้างคือ การเลี้ยงแบบปล่อยฝูงนี้มักจะปล่อยรวมฝูงหลายสิบตัว ซึ่งเป็นฝูงเล็กกว่าการเลี้ยงปล่อยรวมฝูง ไม่มีการกำหนดทิศทาง แต่เจ้าของควายที่รวมฝูงกัน มักจะไปสำรวจนับจำนวนควายเป็นระยะๆ ประมาณ ๓-๗ วันต่อครั้ง เพื่อติดตามดูว่าควายของพวกตนหากินอยู่ในบริเวณพื้นที่ใด และยังอยู่ครบหรือไม่ ซึ่งวิธีการเลี้ยงแบบนี้เจ้าของควายมักต้องปลดสายตะพายควายทุกตัวออกก่อนปล่อยเข้าฝูง เพื่อป้องกันขโมยลักควายและส่วนมากจะคล้องเครื่องสัญญาณเสียงติดคอควายไว้ด้วย เพื่อว่าเวลาไปติดตามดูควายจะได้ยินเสียงให้รู้ว่าฝูงควายอยู่ในทิศทางใดในป่าดง ทำให้ติดตามง่าย ส่วนมากจะเป็นชุมชนที่อยู่แถบเทือกภูพานหลายจังหวัด เช่น สกลนคร นครพนม กาฬสินธุ์ เป็นต้น

การเลี้ยงล่าม เป็นวิธีการเลี้ยงที่กำหนดให้ควายได้กินหญ้าอยู่ในบริเวณที่ที่เห็นว่ามีหญ้าขึ้นอยู่ให้ควายได้กิน โดยใช้วิธีตอกหลักเพื่อผูกเชือกล่ามควาย ปล่อยสายเชือกล่ามสั้นหรือยาวตามความเหมาะสมที่ควายจะเดินกินหญ้าได้ในรัศมีวงกลมในพื้นที่ที่มีหญ้า ซึ่งคนเลี้ยงจะต้องย้ายหลักล่ามควายใหม่เมื่อเห็นว่าหญ้าบริเวณนั้นเกรียนหมด และเมื่อถึงเวลาใกล้เที่ยงที่将有แสงแดดร้อนจัดก็จะต้องย้ายหลักควายไปล่ามไว้ในบริเวณใกล้ๆ ต้นไม้ เพื่อควายจะได้อาศัยร่มไม้หลบแดดร้อน เพราะธรรมชาติของควายเป็นสัตว์ที่ไม่ทนความร้อน

การเลี้ยงในพื้นที่เฉพาะ จัดว่าเป็นการเลี้ยงเองในครอบครัวเป็นกรณีเฉพาะกิจ เมื่อมีการกิจจำเป็นไม่สามารถจะนำควายออกไปเลี้ยงปล่อยฝูงตามปกติ จะนำควายไปปล่อยเลี้ยงในบริเวณที่ดูแลว่ามีหญ้าและมีขอบเขตเฉพาะ แต่ส่วนมากมักจะนำไปปล่อยเลี้ยงไว้ภายในสวนของตัวเองมากกว่า ปล่อยให้ควายหากินหญ้าและน้ำภายในบริเวณสวนที่มีรั้วรอบขอบชิด และสามารถปิดประตูรั้วได้ เมื่อเสร็จภารกิจในตอนเย็นแล้วจึงนำควายออกจากสวนกลับไปเข้าคอก

การเลี้ยงขังคอก เป็นการเลี้ยงกันเองในครอบครัวเป็นกรณีพิเศษเท่านั้น โดยเฉพาะในภาวะเกิดอุทกภัยเจ้าของควาย ส่วนหนึ่งจะนำควายหนีขึ้นไปอยู่บริเวณโคกเนิน สร้างคอกขังควายไว้หรือไม่ก็จะสร้างโรงรังกั้นคอกขังควายไว้ซึ่งวิธีนี้เจ้าของควายจะต้องเตรียมหญ้าหรือฟางและน้ำให้ควายกินทุกวันและต้องคอยเติมหญ้า ฟางและน้ำเมื่อเหลือน้อยด้วย

ปกติแล้วการเลี้ยงควายเพื่อใช้แรงงานนั้น จะใช้ได้ทั้งควายตัวผู้และตัวเมียแต่ส่วนมากมักเน้นการใช้แรงงานไถคราดที่ควายตัวผู้มากกว่า เพราะกำลังแรงดีกว่า ส่วนควายตัวเมียนั้น มักมุ่งเลี้ยงเพื่อเอาลูก ส่วนการจะใช้แรงงานควายทั้งตัวผู้และตัวเมียได้นั้น ชาวนาไทยจะหาวิธีการที่จะบังคับให้ควายทำงานด้วยการ “สนตะพาย” ก่อน เมื่อควายมีอายุประมาณ ๑ ปี เพื่อให้จับง่าย บังคับทำงานได้ง่าย ผูกไว้เพื่อให้เหนียวที่สำคัญ คือ ทำให้สามารถเลี้ยงดูได้ง่าย โดยเฉพาะควายตัวผู้ที่มีอายุประมาณ ๒ ปี จะติดสัดเป็นควายถึกที่แม้จะสนตะพายแล้วก็ยังเลี้ยงดูยาก เพราะมักติดควายตัวเมีย เจ้าของมักจะปล่อยให้ เป็นพ่อแม่พันธุ์ในฝูงของเพื่อนบ้านระยะหนึ่งประมาณ ๑ ปี จากนั้นจึงรวมควายถึกรุ่นราวคราวเดียวกันหลายๆ ตัวเพื่อทำหมันที่เรียกว่า **ต้อน** ด้วยวิธีการต่างๆ คือ **ต้อนลอดทึบ** (ต้อนทึบ) **ต้อนเส้น** และภายหลังใช้วิธีการต้อนผ่าเพิ่มด้วยอีก ซึ่งล้วนเป็นภูมิปัญญาที่ทำให้ควายถึกเปลี่ยนนิสัยมาเป็นควายเชื่อง เลี้ยงง่าย ไม่ชอบชน ไม่ดุร้าย และที่สำคัญคือ มีร่างกายสมบูรณ์อ้วนพี และขายได้ราคาดี

หลังการตอนเสร็จเจ้าของควายถึก จะต้องดูแลควายของตนอย่างทะนุถนอมเป็นพิเศษ เพราะเป็นช่วงเวลาที่เสี่ยงตาย ควายจะมีอาการเจ็บป่วยเชื่องซึม เจ้าของต้องผูกไว้ในคอกคอยให้อาหาร หญ้าและน้ำ พร้อมกับใช้น้ำเกลือราดบริเวณอذنหะและใช้น้ำมันครามทาโปะไว้ เพื่อรักษาแผลผิวหนังป้องกันการติดเชื้อ และป้องกันแมลงวันมาตอมเจาะวางไข่จนเป็นหนองทำให้แผลเน่าจนควายตายได้ เจ้าของต้องหมั่นเฝ้าดูแลควายหลังการตอนเป็นเวลาไม่น้อยกว่า ๗-๑๕ วันขึ้นไปหรือจนกว่าจะเห็นว่าแผลหายดีแล้ว และสังเกตว่าควายมีอาการดีขึ้นเป็นปกติแล้ว

การฝึกควายไถนา ภูมิปัญญาสำคัญของการเลี้ยงควายไทยเพื่อใช้งานคือ ฝึกเทียมไถ ซึ่งเป็นการฝึกควายไถนาปกติ เมื่อควายอายุประมาณ ๒ ปีขึ้นไปจะฝึกเข้าเทียมไถและลากไถ ควายทั่วไปจะใช้เวลาฝึกประมาณ ๓-๗ วัน ก็จะคุ้นเคยกับการลากไถ คือ สามารถรับรู้คำสั่ง หรือรู้ทิศทางไถได้แล้ว แต่ก็มีบ้างที่ต้องใช้เวลาฝึกมากกว่า ๗ วัน แต่ไม่เกิน ๑ เดือน ควายก็จะไถนาเป็น

การฝึกควายไถนานั้น ใช้คนฝึก ๒ คนร่วมกันฝึก คนหนึ่งเป็นคนจับเชือกสายตะพายเดินออกหน้าควาย เพื่อนำให้ควายเดินตาม เป็นการสอนให้ควายรู้ว่าจะไปทางไหน อีกคนหนึ่งเป็นคนจับหางไถเหมือนบังคับไถนา แต่ในขั้นตอนการฝึกนี้คนจับหางไถจะต้องยกไถให้ลอยอยู่เหนือดินไว้ก่อน หรืออาจจะให้ผิวล่างของพะเนียงไถแตะๆ ผิวดินบ้างก็ได้ ส่วนมากมักจะฝึกไถวนไปทางซ้ายก่อน ขณะเริ่มฝึกจะต้องระมัดระวังสังเกตด้วย เพราะควายหนุ่ม – สาว ยังไม่คุ้นกับการเทียมไถและลากไถ บางตัวอาจดื้อแล้วพาวังจนเป็นอันตรายได้ ด้วยเหตุนี้ จึงมักจะนำควายเข้าฝึกไถในพื้นที่นาที่มีคันนาไม่สูงนักก่อน เพื่อป้องกันอันตรายที่จะเกิดขึ้นกับคนฝึก รวมทั้ง ไถและตัวควายเองด้วย ชาวบ้านบางแห่งก็มีภูมิปัญญาในการฝึกควายเพื่อทำงานอื่นๆ บ้างตามต้องการ เช่น การฝึกเทียมเกวียน ลากล้อ นวดข้าว และหีบอ้อย เป็นต้น

จากการที่ชาวนาไทยเลี้ยงควายเพื่อใช้แรงงานทำนามานานตลอดชีวิตของควายแต่ละรุ่นประมาณ ๒๐-๒๕ ปี จึงทำให้ชาวนาไทยมีความผูกพันกับควายอีกหลายด้าน เช่น มีการจำแนกเรียกตามชื่อควายตามลักษณะเขามากกว่า ๑๐ ลักษณะ แยกลักษณะ “ควายงาม” หรือควายที่เป็นมงคลกับเจ้าของ ทั้งจากลักษณะ รูปร่างท่าทาง จากลักษณะอวัยวะส่วนต่างๆ และจากตำแหน่งขวัญในร่างกายได้มากกว่า ๓๐ ลักษณะ และแยกลักษณะ “ควายมีตำหนิ” ที่ถ้ามีแล้วก็ต้องเลี้ยง แต่ถ้าไม่มีก็ต้องซื้อมาเลี้ยงไว้ อีกมากกว่า ๒๐ ลักษณะ นอกจากนี้ ยังมีการจำแนกเรียกชื่อควายตามลักษณะเขาควายอีกมากกว่า ๑๐ ลักษณะ ฯลฯ นอกจากนั้นยังมีการจัดพิธีกรรมให้แก่ควาย เช่น พิธีทำขวัญควาย พิธีบวชควายหลวง เป็นต้น

ภูมิปัญญาการเลี้ยงควายไทย ได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมของชาติ ประจำปีพุทธศักราช ๒๕๕๔

ที่มา : กรมส่งเสริมวัฒนธรรม, ๒๕๕๔

เอกสารอ้างอิง

ข้อมูลของกรมปศุสัตว์

<http://ทีนี้ประเทศไทย.blogpost.com> ข้อมูลอ้างอิง mit.pbru.ac.th

ส่งเสริมวัฒนธรรม, กรม.ความรู้และแนวปฏิบัติเกี่ยวกับธรรมชาติและจักรวาล: มรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมของชาติ. กรุงเทพฯ: องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึกในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๕๔.

www.manager.co.th

www.finearts.go.th/chantaburilibrary/ ประเพณีวิ่งควายจังหวัดชลบุรี

A silhouette of a person climbing a tall palm tree against a sunset sky. The person is holding a water bottle. The scene is set in a tropical environment with many palm trees in the background.

☞

ภูมิปัญญา
ท้องถิ่น
ในการ
ดำรงชีวิต

☞

ภูมิปัญญาท้องถิ่น ในการดำรงชีวิต

ภูมิปัญญาท้องถิ่น คือ องค์ความรู้ของชาวบ้าน หรือทุกสิ่งทุกอย่างที่ชาวบ้านกระทำขึ้นจากสติปัญญา ความรู้ ความสามารถของชาวบ้านเอง เพื่อใช้ในการแก้ปัญหาหรือการดำรงชีวิตได้อย่างเหมาะสมกับยุคสมัย โดยมีกระบวนการสั่งสม สืบทอด และกลั่นกรองกันมายาวนาน

ภูมิปัญญาท้องถิ่น จึงเป็นการถ่ายทอดวัฒนธรรมที่มีความหมาย ผูกพันลึกซึ้งจากอดีตสู่ปัจจุบัน อันแสดงออกถึงการเข้าใจมูลเหตุการณสร้างสรรคอย่างชาญฉลาด แสดงถึงภูมิปัญญาของคนไทยในสมัยหนึ่ง ที่สามารถค้นคิดสิ่งที่เป็นระเบียบแบบแผน มีรูปแบบที่ยอมรับกันภายในสังคม เพื่อเอื้อประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตในการใช้ชีวิตร่วมกันในสังคมนั้นๆ ทั้งยังมีคุณค่างดงามในรูปแบบของงานศิลปะ ผลงานจากภูมิปัญญาไทยของคนโบราณจะปรากฏคุณค่าเด่นชัดและน่าทึ่งหาพบเห็นเมื่อเราได้ประจักษ์ชัดถึงความสัมพันธ์ที่สอดคล้องระหว่างศิลปวัฒนธรรม ประเพณีกับสภาพความเป็นอยู่ วิถีชีวิตของคนในสังคมแต่ละยุคสมัย

ภูมิปัญญาชาวบ้านในการทำน้ำตาลมะพร้าว

การทำน้ำตาลมะพร้าว เป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นของชาวสวนมะพร้าวที่ถ่ายทอดกันมายาวนานจากการเฝ้าสังเกตและเรียนรู้จากพืชที่สามารถผลิตน้ำหวานไว้ที่ดอก จึงได้คิดค้นเพื่อเอาน้ำหวานจากจั่น (ดอก) มะพร้าวมาผ่านกรรมวิธีการต้มเคี่ยวจนงวดเหลือแค่น้ำข้นสีน้ำตาลละเอียดนุ่มลิ้น เรียกว่า “น้ำตาลมะพร้าว” ใช้เป็นเครื่องปรุงรสอาหารทั้งอาหารคาวและอาหารหวาน

สันนิษฐานว่าคนไทยคงรู้จักทำน้ำหวานจากตาลโตนดก่อนมะพร้าวจึงเรียกน้ำหวานนี้ว่า “น้ำตาล” ต่อมาเมื่อรู้จักนำน้ำหวานจากจั่นมะพร้าวมาทำน้ำตาลจึงเรียกว่า “น้ำตาลมะพร้าว” มีหลักฐานตั้งแต่สมัยสุโขทัยแล้วว่าคนไทยรู้จักทำสวนมะพร้าวดังปรากฏในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงด้านที่ ๒ บรรทัดที่ ๓-๔ “ป่าพร้าวก็หลายในเมืองนี้ ปาลางก็หลายในเมืองนี้”

ในสมัยรัชกาลที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ มีหลักฐานว่ามะพร้าวเป็นพืชสำคัญชนิดหนึ่งใน ๘ ชนิดที่เจ้าของต้องเสียอากร ส่วนใหญ่ในรัชกาลที่ ๕ หลักฐานจากหนังสือวิจารณ์พิเศษเล่ม ๒ พ.ศ.๑๑๐ ระบุว่า “แต่ก่อนนั้นมะพร้าวในแขวงเมืองนนทบุรีมีมากกว่าทุกแขวงทุกตำบลมาในสมัยนี้ไม่มีใครจะมีต้นผล

หนังสือสมุทธราชบุรี ซึ่งจัดทำขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๖ เพื่อประกอบการจัดแสดงการประกวดพืชผลทางด้านการเกษตรของสยามที่เรียกว่า “การแสดงสยามรัฐพิพิธภัณฑ์” ในปี พ.ศ. ๒๔๖๘ ระบุว่าทั้งมณฑลราชบุรีมีต้นมะพร้าวใหญ่ ๖๖๒,๒๐๐ ต้น และมะพร้าวหมูสี ๓๔๖,๐๐๐ ต้น การทำน้ำตาลมะพร้าวทำกันมากที่สุดที่ท้องที่จังหวัดสมุทรสงคราม รองลงมาคือจังหวัดราชบุรี

มะพร้าวมีชื่อวิทยาศาสตร์ Cocos nucifera Linn. เป็นพืชตระกูลปาล์มที่มีถิ่นกำเนิดอยู่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เป็นไม้ยืนต้นเนื้ออ่อนที่มีลำต้นเป็นปล้อง มีเปลือกหุ้มลำต้นสูงประมาณ ๒ ศอกถึง ๕ วา (ราว ๑๐ ม.) ใบมีลักษณะเป็นแฉกๆ คล้ายขนนกกว้างประมาณ ๑-๒.๕ นิ้ว ดอกออกเป็นช่อตามบริเวณกาบที่กาบที่หุ้มเรียกว่า “จั่นมะพร้าว” ดอกย่อยขนาดเล็ก ดอกหนึ่งมีกลีบดอกประมาณ ๖ กลีบ ผลมะพร้าวมีลักษณะรูปกลมหรือรี ยาวประมาณ ๘.๑๔ นิ้ว เส้นผ่าศูนย์กลางยาวประมาณ ๘-๙.๕ นิ้ว เปลือกนอกเรียบเกลี้ยง ผลอ่อนมีสีเขียวเมื่อแก่มีสีน้ำตาล เปลือกชั้นกลางเป็นเส้นใยนุ่ม เปลือกชั้นในจะแข็งเป็นกะลา เปลือกชั้นต่อไปเป็นเนื้อผลมีสีขาวนุ่มและภายในมีน้ำใส รสจืดหรือหวาน

มะพร้าวพันธุ์เศรษฐกิจที่เพาะปลูกในประเทศไทยแบ่งออกเป็น ๒ สายพันธุ์ คือ พันธุ์ต้นสูงและพันธุ์ต้นเตี้ย พันธุ์ต้นสูงหรือมะพร้าวแกง เป็นพันธุ์ต้นสูงใหญ่ มีอายุยืนถึง ๑๐๐ ปี มีผลกลมขนาดใหญ่ เปลือกหนานิยมปลูกกันมากในภาคใต้ของประเทศ ส่วนพันธุ์ต้นเตี้ยมีลำต้นเล็กเตี้ยสั้น มีอายุประมาณ ๔๐ ปี เป็นพันธุ์ที่พัฒนามาจากมะพร้าวพื้นเมืองพันธุ์หมูสี ซึ่งนิยมปลูกในพื้นที่ภาคกลางบริเวณลุ่มน้ำแม่กลอง ทำเงินบางปะกง โดยเพาะปลูกในระบบสวนในพื้นที่จังหวัดราชบุรี สมุทรสาคร และสมุทรสงคราม มะพร้าวพันธุ์ต้นเตี้ยเป็นพันธุ์ที่ชาวสวนนิยมนำมาทำน้ำตาลมะพร้าว

มะพร้าวที่เหมาะสมสำหรับทำน้ำตาลควรออกจั่นประมาณ ๑๒ - ๑๔ จั่นต่อปี จั่นจะออกมากในเดือนพฤษภาคมถึงเดือนกรกฎาคม เนื่องจากระยะนี้มะพร้าวได้น้ำฝน การออกจั่นมะพร้าวครั้งแรก ชาวสวนบางรายจะยังไม่ทำน้ำตาล แต่จะเริ่มทำน้ำตาลในจั่นต่อไป เนื่องจากมีความเชื่อว่าจั่นแรกของต้นจะให้น้ำตาลน้อย จั่นที่จะนำไปใช้จึงต้องไม่อ่อนหรือแก่เกินไป

การทำน้ำตาลจากมะพร้าวเป็นภูมิปัญญาของสวนมะพร้าว หากเป็นมะพร้าวต้นสูงก็จะใช้พะอง (ไม้ไผ่ทั้งลำตัดให้มีตาติดอยู่กับต้นพอเอาเท้ายืนเหยียบได้พาดผูกติดกับต้นแล้วขึ้นไปตรวจดูจั่นมะพร้าว ถ้าจั่นใดดีพอจะทำน้ำตาลได้ก็ตัดปลายจั่นออกประมาณ ๓-๔ นิ้ว แล้วเอาเชือกผูกโน้มให้เอนต่ำลงที่ละน้อย ระวังมิให้จั่นหักใช้เวลา ๓-๕ วัน จะเอนต่ำ ๖๐-๘๐ องศา การโน้มจั่นลงนั้นเพื่อให้ได้น้ำตาลสดปริมาณมาก จากนั้นจึงปอกเปลือกที่หุ้มจั่นออกแล้วเอาเชือกมัดเป็นเปลาะๆ เพื่อไม่ให้จั่นแตกกระจายออกไป เอามัดปาดปลายจั่นทั้งเข้าเย็นทุกวัน เมื่อเห็นน้ำตาลออกดีแล้วจึงเอาระบอกไม้ไผ่ไปรอง

สมัยก่อนใช้กระบอกลไม้ไผ่สุกยาว ๑ ศอก กรองน้ำตาลที่ปากรบอกละรอบ ๑ รอบ สำหรับเอาเชือกร้อยผูกไว้ เรียกว่า “กระบอกล” ใช้ผูกโยงกระบอกลเวลารองน้ำตาล และสะดวกในการร้อยใส่คานหาบเอาไปรองน้ำตาล ปัจจุบันนิยมใช้กระบอกลูมิเนียมหรือกระบอกลพลาสติกแทน

วิธีการรองน้ำตาล นิยมนำกระบอกลไปรองเวลาเย็นเพราะน้ำตาลจะออกมากกว่า ซึ่งชาวบ้านเรียกน้ำตาลช่วงเย็นว่า “น้ำตาลเที่ยง” ในกระบอกลใส่เปลือกไม้ที่มีความผาด เช่น พะยอม เคี่ยม เพื่อป้องกันน้ำตาลบูด หึ่งไว้ ๑ คืน รุ่งเช้าจึงขึ้นไปปลดกระบอกล น้ำตาลมะพร้าวที่รองได้ไม่ควรเก็บไว้นานเกิน ๑๘ ชั่วโมง การเก็บน้ำตาลจะเก็บวันละ ๒ ครั้ง คือ เช้าเวลาประมาณ ๐๕.๓๐ - ๐๘.๐๐ น. และเย็นประมาณ ๑๕.๐๐ - ๑๘.๐๐ น. หากเก็บน้ำตาลเวลาสาย อากาศจะร้อนทำให้น้ำตาลเสียได้ง่าย เมื่อได้น้ำตาลมะพร้าวมาแล้วอาจจะมีแมลงหรือดอกมะพร้าวปนอยู่ ชาวสวนจะนำมารองด้วยผ้าขาวบางก่อนนำไปตั้งไฟเคี่ยว

การเคี่ยวน้ำตาลมะพร้าว จะเคี่ยวในกระทะขนาดใหญ่ เคี่ยวจนน้ำตาลงวดขึ้นเป็นสีแดงคล้ำ เหนียวเป็นยาง ราไฟแล้วจึงยกกระทะลงจากเตาไฟวางบนเสวียน (ทำด้วยหญ้าหวายหรือฟางฉีกหรือมัดเป็นวงกลมมีหูสองข้างสำหรับหิ้วใช้รองก้นภาชนะ) ในอดีตจะใช้พายคนจนน้ำตาลแห้งพอหยดลงหม้อได้ จึงเทใส่หม้อหรือหยอดใส่พิมพ์ น้ำตาลมะพร้าวที่มีคุณภาพดีรสจะหวานหอม ไม่เคี้ยวแข็ง มีรสมันเล็กน้อย ต่อมาภายหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ ได้มีการพัฒนาจากการใช้พายมาเป็นกระทะเหล็กกระทะแทก หรือเรียกว่า “เหล็กกระทะทุ้ง” ในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ ๒ ภาชนะที่ใช้บรรจุน้ำตาลมะพร้าวเป็นหม้อดินเผาที่เรียกว่า “ทะนุน” รัฐบาลได้ตั้งโรงเตาเผาหม้อที่จังหวัดสมุทรสงครามจำหน่ายให้แก่ผู้ทำน้ำตาลทั่วไปจึงเรียกน้ำตาลที่บรรจุในหม้อว่า “น้ำตาลหม้อ” สมัยต่อมาเห็นว่าการบรรจุน้ำตาลด้วยหม้อมีความยุ่งยากเพราะหม้อตาลมีขนาดเล็กและมักแตกง่ายจึงมีการนำปิ๊บน้ำมันก๊าดที่ทำความสะอาดแล้วมาใส่น้ำตาลมะพร้าวแทนหม้อตาล จึงเรียกว่า “น้ำตาลปิ๊บ” น้ำตาลมะพร้าวในปัจจุบันจะทำน้ำตาลให้เป็นก้อนหรือแกะออกจากผ้าใต้ง่าย จึงเรียกตามรูปลักษณะว่า “น้ำตาลปึก”

ภูมิปัญญาการทำน้ำตาลมะพร้าวจากน้ำตาลแท้นั้นหายากปัจจุบัน เพราะมีการผสมน้ำตาลทรายในขั้นตอนการผลิตเพื่อลดต้นทุน ทำให้เกิดศูนย์สาธิตการทำน้ำตาลมะพร้าวหรือเตาตาล เพื่อสืบทอดภูมิปัญญาน้ำตาลมะพร้าวไม่ให้สูญหาย ปัจจุบันพื้นที่ที่มีการผลิตน้ำตาลมะพร้าวมีอยู่หลายจังหวัด ได้แก่ สมุทรสงคราม ราชบุรี เพชรบุรี นครศรีธรรมราช และสุราษฎร์ธานี

น้ำตาลมะพร้าว ได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมของชาติประจำปี พุทธศักราช ๒๕๕๗

ที่มา : กรมส่งเสริมวัฒนธรรม, ๒๕๕๙

องค์ความรู้ในการทำน้ำตาลมะพร้าว

การทำน้ำตาลมะพร้าวต้องเลือกพันธุ์มะพร้าวจะทำน้ำตาล มะพร้าวที่มีคุณภาพพันธุ์แท้ทั้งบ้อง พันธุ์สาริชา พันธุ์สายบัว และพันธุ์ทะเลบัว

วัสดุอุปกรณ์

๑. พะอง (ไม้ไผ่สำหรับขึ้น)
๒. กระทะ
๓. กระบอกกรอกน้ำตาลเป็นไม้ไผ่หรือพลาสติก
๔. ไม้พะยอม ไม้เคี่ยม
๕. มีดปาดตาล
๖. ฟืน
๗. เตาตาล
๘. ภาชนะบรรจุ
๙. ไม้วีน้ำตาล
๑๐. ผ้ากรองน้ำตาล

ขั้นตอน/ วิธีการทำ

1. ขึ้นน้ำตาลใสจากยอดมะพร้าวนำมาเทใส่ปื้บกรองใส่กระทะเอาพะยอมออก
2. กวนน้ำตาล ๑ กระทะใช้น้ำตาลใส ๒ ปื้บเคี่ยวนาน ๑ ชม. ยกลงนำมากวนต่อจนเหนียวขึ้นเป็นน้ำตาล
๓. ตักใส่พิมพ์แบบต่างๆ ตามชอบ และเก็บในบรรจุภัณฑ์ที่สะอาด มิดชิด เนื่องจากสินค้าน้ำตาลปื้บปลอดสารพิษไม่ใส่สารกันบูดและคุณสมบัติพิเศษไม่เจือปนน้ำตาลทราย เราจึงควรเก็บในตู้เย็น หากไม่ยอมได้น้ำตาลแฉะๆ สดล่ำๆ ดังนั้นการเก็บมันใน ถุงซีลสุญญากาศ จึงเป็นเรื่องที่เหมาะสม

ที่มา : กรมส่งเสริมวัฒนธรรม, ๒๕๕๙

ภูมิปัญญาการทำน้ำตาลจาก

“ต้นจาก” เป็นพืชที่ให้คุณค่าทั้งทางนิเวศวิทยาและคุณค่าทางเศรษฐกิจแก่ชาวบ้านเป็นอย่างมาก โดยถือเป็นอาชีพดั้งเดิมที่เป็นภูมิปัญญามาแต่บรรพบุรุษ เช่น การทำน้ำตาลจาก การทำเป็นน้ำส้ม การนำมากลั่นเป็นแอลกอฮอล์ และการนำไปมาบวมนยาสูบ การนำไปมาบ่มหลังคา การนำต้นมาทำเชื้อเพลิง เป็นต้น

แต่ในระยะเวลาเกือบ ๒๐ ปีที่ผ่านมา พื้นที่ที่เคยมี “ต้นจาก” เจริญเติบโตประมาณ ๒๐,๐๐๐ ไร่ ที่อำเภอปากพนัง จังหวัดนครศรีธรรมราช ถูกเปลี่ยนไปเป็น “นาุ้ง” ซึ่งทำรายได้ให้คนท้องถิ่นมากกว่า ในขณะที่ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ จึงได้เข้าไปศึกษาถึงการใช้อย่างไรจาก “ต้นจาก” และเพื่อการอนุรักษ์ โดยในปี ๒๕๓๔ ได้เน้นเรื่องการทำน้ำตาลเป็นหลัก เนื่องจากเป็นน้ำตาลที่มีรสชาติดี กลิ่นหอม ศึกษาการปลูกในที่ลุ่ม ที่ดอน เทคนิคการปลูก กระบวนการกระตุ้นน้ำหวาน ถูกลูกกับความสัมพันธ์ของน้ำตาลที่ได้ศึกษาความสามารถในการจับก๊าซคาร์บอนไดออกไซด์ หาปริมาณธาตุอาหารในส่วนของลำต้น เพื่อให้สัมพันธ์กับการใส่ปุ๋ย ปัจจัยที่มีผลต่อการให้ผลผลิตของ “ต้นจาก” โดยใช้ ตำบลขนานนก อำเภอปากพนัง จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นพื้นที่ศึกษา

อย่างไรก็ตามปัจจุบัน นาุ้งนับแสนไร่ที่จังหวัดนครศรีธรรมราชและสงขลา กำลังเป็นพื้นที่ที่ถูกทิ้งร้าง ไม่สามารถใช้ประโยชน์ในทางเกษตรกรรมได้เนื่องจากดินมีความเค็ม และต้องใช้เวลาอีกหลายสิบปีจึงจะสามารถเพาะปลูกพืชที่มีคุณค่าทางเศรษฐกิจได้อีกครั้งหนึ่ง แต่จากการศึกษาทดลองพบว่า “ต้นจาก” สามารถเจริญเติบโตได้ดีในพื้นที่นาุ้งร้าง ประกอบกับ แอลกอฮอล์ที่เป็นผลผลิตหนึ่งของ “ต้นจาก” สามารถเป็นเชื้อเพลิงทางเลือกได้ ในยามขาดแคลนพลังงาน

จากการทดลองส่งเสริมการปลูก “ต้นจาก” ในนาุ้งร้าง ที่ตำบลขนานนก อำเภอปากพนัง จังหวัดนครศรีธรรมราช “ต้นจาก” ที่ปลูกเมื่ออายุ ๔-๗ ปี สามารถให้น้ำตาลได้วันละประมาณ ๑ ปื้บ หรือ ๒๕ กิโลกรัม ต่อพื้นที่ปลูก ๒ ไร่ ทำให้เกษตรกรผู้ปลูกมีรายได้วันละประมาณ ๑,๐๐๐ บาท แต่หากนำมากลั่นเป็นแอลกอฮอล์จะทำรายได้มากกว่านี้ หากมีพื้นที่มากกว่านี้สามารถสลับกันทำได้ทำให้มีรายได้ตลอดทั้งปี และ “ต้นจาก” จะสามารถแตกกอ มีอายุยืนยาวนานนับร้อยปี

“นาทุ่งร้างที่มีอยู่ทั่วไปในแถบจังหวัดสงขลา และนครศรีธรรมราชในขณะนี้ ควรนำการใช้พื้นที่นาทุ่งร้างเพื่อปลูกต้นจากของตำบลขนานนา ไปเป็นแบบอย่างในการใช้พื้นที่ร้างให้เป็นประโยชน์ เนื่องจากการทำให้นาทุ่งร้าง ซึ่งไม่สามารถเพาะปลูกพืชอื่นใดได้ในระยะเวลาหลายสิบปี กลับคืนสู่สภาพใกล้เคียงปกติได้ โดยการปลูก “ต้นจาก” และย้ายต้นออกไป เพื่อไม่ให้เก็ลือกกลับสู่ดินตามเดิม และปลูกใหม่สัก ๓ รุ่น มีการเกลี่ยคันนาเพื่อให้มีการระบายของน้ำ จะใช้เวลาเพียง ๕-๖ ปี เท่านั้น หรืออาจจะใช้วิธีการตัดหรือต้นแก่ออกซึ่งจะเป็นการกำจัดเก็ลือได้เช่นกัน เนื่องจาก “ต้นจาก” เป็นพืชที่ดูดเก็ลือ สมัยก่อนซีเฝ้าจากต้นจากสามารถใช้แทนเก็ลือได้ และถ้าสนใจหรือตั้งใจจริง และรัฐเอาจริงเอาจังในการแก้ไขพื้นที่ดังกล่าว จะกลับพื้นมาสามารถปลูกข้าวได้อีกในอนาคตอันใกล้”

นายโกวิทย์ จันทรงษ์ ประธานกลุ่มอนุรักษ์ต้นจากของหมู่ที่ ๒ ตำบลขนานนา กล่าวว่า เมื่อก่อนบริเวณตำบลขนานนา เป็นนาข้าว มีการทำน้ำตาลจาก “ต้นจาก” กันบ้างแต่ราคาถูกมาก มีผู้ให้ความสนใจกันน้อย และปลูกกันตามยถากรรม ต่อมาการทำนาข้าวได้ผลผลิตลดลงเนื่องจากขาดน้ำ แต่เมื่อมหาวิทยาลัยมาให้ความรู้เรื่องการปลูกต้นจาก การเลือกสายพันธุ์ ระยะเวลาปลูก พื้นที่ปลูก ผลประโยชน์ที่ได้ รวมทั้งทำการทดลองปลูกต้นจากในนาทุ่งร้างและได้ผล ชาวบ้านในบริเวณนี้จึงมีความตื่นตัว และเห็นว่าสามารถทำรายได้เลี้ยงครอบครัวได้ จึงมีการปลูกจากมากขึ้น โดยราคาน้ำตาลจากต้นจากได้ มีราคาสูงขึ้นจาก ๓-๕๐๐ บาท ต่อ ๑ ปี๊บ หรือ ๒๕ กิโลกรัม เมื่อ ๗ ปีก่อน มาเป็นปี๊บละ ๑,๐๐๐ บาท ปัจจุบัน “ต้นจาก” เป็นพืชที่ทำรายได้ให้ชาวบ้านอย่างยั่งยืนตลอดปี หากมีการแบ่งพื้นที่หมุนเวียนกันใช้ประโยชน์ มีการรวมกลุ่มอนุรักษ์ต้นจาก รวมกลุ่มกันทำผลิตภัณฑ์จากน้ำตาลจาก มีพ่อค้ามารับซื้อถึงที่ และมีการปลูก “ต้นจาก” ในนาทุ่งร้างมากขึ้น

องค์ความรู้การทำน้ำตาลจาก

จาก เป็นพืชชนิดหนึ่งที่ขึ้นอยู่ทั่วไปในลุ่มน้ำภาคใต้ ตั้งแต่จังหวัดชุมพร จังหวัดนครศรีธรรมราช ชาวบ้านท้องถิ่นจะใช้ประโยชน์หลายอย่างจากต้นจาก ตั้งแต่ใบจากนำมาผูกเป็นด้ามใช้ฆ่ฆ่หลังคา กันฝาบ้าน ยอดจากอ่อนนำมาทำมวนยาสูบ ลูกจากนำมาทำขนมหวาน งวงจากให้น้ำหวานสามารถนำมาทำน้ำตาลได้

ขั้นตอนวิธีการทำน้ำตาลจาก

๑. การเลือกงวงจาก เพื่อทำน้ำตาลจาก
 - เลือกงวงจากที่มีอายุ ๕-๗ เดือน ความยาวก้านงวงประมาณ ๑ เมตร
 - ปอกเปลือกงวงจากทิ้งไว้ ๑๕ วัน
๒. การตีงวงจาก แบ่งการตีงวงจากเป็น ๒ ระยะ รวม ๙ มื้อ
 - ระยะที่ ๑ ตีงวงจากจำนวน ๕ มื้อ โดยตีวันเว้นวัน เมื่อครบ ๕ มื้อแล้วหยุดตี ๑๕ วัน
 - ระยะที่ ๒ ตีงวงจากต่ออีก ๔ มื้อ โดยตีวันเว้นวัน
 - ใช้ไม้ตีงวงจากในแต่ละมื้อมีประมาณ ๓๐ ครั้ง
๓. การปาดงวงจากและเก็บน้ำหวาน
 - เมื่อตีงวงครบ ๙ มื้อ แล้วตัดทลายออกจากงวง

- ตอนเย็น เวลาประมาณ ๑๖.๐๐-๑๗.๐๐ น. ใช้มีดปาดหน้าวงจาก ตามรอยที่ตัดทะลาย ออกเป็นแฉ่นบางๆ จำนวน ๓ แฉ่น ใช้กระบอกลมไผ่รองรับน้ำหวานที่ไหลออกมา หลังปาดวง รอนจนถึงตอนเช้าเวลาประมาณ ๐๖.๐๐ - ๐๗.๐๐ น. ปาดวงอีก ๑ แฉ่น (ล่างหน้าวง) รอนจนถึงเวลาเก็บกระบอกลมไผ่ ซึ่งจะเก็บเวลาประมาณ ๐๙.๐๐ - ๑๑.๐๐ น.
๔. การเตรียมกระบอกลมไผ่ เพื่อรองรับน้ำหวาน
- ลวกกระบอกลมไผ่โดยใช้น้ำหวานที่ต้มกำลังเดือด เทใส่กระบอกลมไผ่แล้วเขย่าให้ทั่ว เพื่อฆ่าเชื้อจุลินทรีย์ สามารถลวกต่อๆ กันไปได้ไม่เกิน ๕ กระบอก
 - ใส่ไม้เคี่ยมไว้ในกระบอกลมไผ่ก่อนนำไปรองรับน้ำหวานทุกครั้ง (เคี่ยม ๑ กิโลกรัม : น้ำหวาน ๖ ปีบ)

การทำน้ำตาลจาก

- เทน้ำหวานในกระบอกลมไผ่ใส่กระทะ โดยผ่านภาชนะกรอง เพื่อกรองไม้เคี่ยมและสิ่งเจือปนออก
- ต้มน้ำหวานให้เดือด ประมาณ ๓ - ๔ ชั่วโมง จนมีลักษณะเป็นสีน้ำตาล เหนียว ชัน
- ยกกระทะลงจากเตา ระบายความร้อนออกจากน้ำตาล โดยใช้ไม้ขมิ้นน้ำตาล ประมาณ ๓๐ นาที จึงตักน้ำตาลใส่ภาชนะบรรจุ (ปีบ) น้ำหวาน ๖ ปีบ จะได้น้ำตาล ๑ ปีบ

นายไกรวิทย์ จันทรงษ์ และไรจันทรงษ์

ไรต้นจากที่ปลูกเอง อายุ ๑๖ ปี

วงจากที่พร้อมทำน้ำตาลจาก

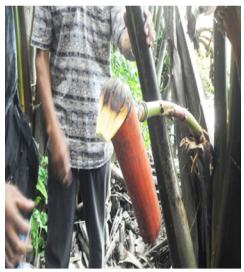
การทุบวงจาก

การตัดและปาดวงจาก

ล้างน้ำตาลและรองด้วยกระบอกไม้ไผ่ใส่ไม้เคี่ยม

การรองน้ำตาลจากด้วยกระบอกไม้ไผ่/ขวดพลาสติก

การต้มน้ำตาลจาก

การโสมน้ำตาลจาก

ผลิตภัณฑ์จาก - น้ำตาลจาก - น้ำตาลจากชนิดผง

น้ำผึ้งจาก - น้ำส้มจาก - เหล้าจาก

ที่มา : นายโกวิทย์ จันทรงษ์ ศูนย์เรียนรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นการทำน้ำตาลจาก
 “วิสาหกิจชุมชนกลุ่มแปรรูปน้ำตาลจากบรรจุภัณฑ์ไร้อันตรพิษ”
 บ้านเลขที่ ๓ หมู่ ๒ ตำบลขนานนา อำเภอบางบาล จังหวัดนครสวรรค์
 โทรศัพท์ ๐๘๕ - ๗๘๔ ๕๓๒๑

ภูมิปัญญาการทำน้ำตาลโตนดเมืองเพชรบุรี

อาชีพการทำน้ำตาลโตนด เป็นอาชีพดั้งเดิมเก่าแก่ของคนเพชรบุรี ส่วนใหญ่ผู้ประกอบอาชีพนี้มักเป็นผู้สูงอายุ ตั้งแต่ ๕๐ ปีขึ้นไป และอาจจะไม่มีผู้สืบทอด ดังนั้นควรจะช่วยกันอนุรักษ์และให้คนรุ่นใหม่เห็นความสำคัญของอาชีพทำตาลโตนด

ขั้นตอน/ วิธีการของภูมิปัญญา

๑. การเตรียมต้นตาล ตาลตัวผู้จะใช้ไม้คาบขนาดจันทน์เบาๆ วันละครั้งประมาณ ๓-๔ วัน ส่วนตาลตัวเมียจะใช้ไม้คาบขนาดจันทน์ระหว่างลูกเบาๆ วันละครั้ง ประมาณ ๓ วันจากนั้นใช้มีดปาดตาลดูว่ามีน้ำตาลไหลซึมออกมาหรือไม่ หากมีแสดงว่าเริ่มเก็บน้ำตาลได้

๒. การรองน้ำตาล จะรองในช่วงเช้าและเก็บน้ำตาลช่วงเย็นหรือรองน้ำตาลช่วงเย็นเก็บในช่วงเช้าของวันถัดไป โดยใช้กระบอกไม้ไผ่ใส่พะยอมสับเพื่อป้องกันไม่ให้น้ำตาลบูดเน่า

๓. การเคี่ยวตาล หลังจากรองน้ำตาลมาแล้ว นำมารองด้วยผ้าเพื่อเอาเศษไม้พะยอมแมลงออก เทลงกระทะเหล็กใบใหญ่ เคี่ยวให้เดือด หากจะทำเป็นน้ำตาลสดก็เคี่ยวพอเดือด ปรงแต่งกลิ่นด้วยใบเตยและกรอกใส่ขวดจำหน่ายได้ หากทำเป็นน้ำตาลปึกก็เคี่ยวต่อไปอีกประมาณ ๒-๓ ชั่วโมง จนน้ำตาลแก่ขึ้นแดง ฟองน้ำตาลจะรวมกัน ยกลงจากเตา คนให้เข้ากันโดยใช้เหล็กกระแทกเมื่อได้ที่ ตักใส่พิมพ์น้ำตาลปึกที่ทำเป็นหลุมรองด้วยผ้าขาวบางชุบน้ำบิดหมาด ทิ้งไว้ประมาณ ๒ ชั่วโมง ใส่ถุงจำหน่าย

๔. ราคาน้ำตาลโตนด ราคา กิโลกรัมละ ๗๐ บาท

ที่มา :

นางแย้ม สังข์สน

บ้านเลขที่ ๖๗ หมู่ที่ ๗ ตำบล ไร่ส้ม

อำเภอเมืองเพชรบุรี จังหวัดเพชรบุรี

รหัสไปรษณีย์ ๗๖๐๐๐

เอกสารอ้างอิง

ข้อมูลของกรมส่งเสริมการเกษตร

ส่งเสริมวัฒนธรรม, กรม. ความรู้แนวทางปฏิบัติเกี่ยวกับธรรมชาติ

และจักรวาล : มรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมของชาติ. กรุงเทพฯ :

องค์การส่งเสริมการค้าระหว่างประเทศ ในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๕๔

(สำเนาฉบับ)

คำสั่งกระทรวงเกษตรและสหกรณ์
ที่ ๗๕ /๒๕๕๔

เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการส่งเสริม อนุรักษ์วัฒนธรรม ประเพณี และภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการเกษตร

ด้วยกระทรวงเกษตรและสหกรณ์มีภารกิจที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินงานด้านวัฒนธรรม ประเพณี รวมทั้งภูมิปัญญาท้องถิ่นและวิถีชุมชนท้องถิ่นด้านการเกษตร ดังนั้น เพื่อให้การดำเนินงานด้านส่งเสริม อนุรักษ์ วัฒนธรรม ประเพณีตลอดจนภูมิปัญญาท้องถิ่นและวิถีชุมชนท้องถิ่นด้านการเกษตรของกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ สอดคล้องกับการดำเนินงานของคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ และกระทรวงวัฒนธรรม ตลอดจนแผนแม่บทแห่งชาติด้านวัฒนธรรม อาศัยอำนาจตามความในมาตรา ๒๑ แห่งพระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการแผ่นดิน พ.ศ. ๒๕๓๔ และที่แก้ไขเพิ่มเติม จึงแต่งตั้งคณะกรรมการส่งเสริม อนุรักษ์วัฒนธรรม ประเพณี และภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการเกษตร โดยมีองค์ประกอบและอำนาจหน้าที่ ดังนี้

องค์ประกอบ

๑. ปลัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์	ประธานกรรมการ
๒. รองปลัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ที่ได้รับมอบหมาย	รองประธานกรรมการ
๓. ผู้ตรวจราชการกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ที่ได้รับมอบหมาย	กรรมการ
๔. อธิบดีกรมการข้าว	กรรมการ
๕. อธิบดีกรมปศุสัตว์	กรรมการ
๖. อธิบดีกรมส่งเสริมการเกษตร	กรรมการ
๗. อธิบดีกรมหม่อนไหม	กรรมการ
๘. ผู้ช่วยปลัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ที่ได้รับมอบหมาย	กรรมการ
๙. ผู้อำนวยการกองกลาง สำนักงานปลัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์	กรรมการ
๑๐. ผู้อำนวยการกองนโยบายเทคโนโลยีเพื่อการเกษตรและเกษตรกรรมยั่งยืน สำนักงานปลัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์	กรรมการและเลขาธิการ
๑๑. หัวหน้ากลุ่มพัฒนานวัตกรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่น กองนโยบายเทคโนโลยีเพื่อการเกษตรและเกษตรกรรมยั่งยืน สำนักงานปลัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์	กรรมการและผู้ช่วยเลขาธิการ

/อำนาจหน้าที่...

อำนาจหน้าที่

๑. กำหนดนโยบาย/กรอบแนวทางการขับเคลื่อนงานส่งเสริม อนุรักษ์วัฒนธรรม ประเพณีและ
ภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการเกษตร

๒. รวบรวมข้อมูลด้านวัฒนธรรม ประเพณี และภูมิปัญญาท้องถิ่น ตลอดจนแผนงานโครงการ
กิจกรรมต่างๆ เพื่อส่งเสริมสนับสนุนและอนุรักษ์วัฒนธรรม ประเพณีและภูมิปัญญาด้านการเกษตร และขับเคลื่อน
การดำเนินงานเพื่อให้เกิดการนำไปใช้ประโยชน์และเผยแพร่แก่ประชาชน

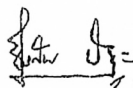
๓. ประสานและบูรณาการการทำงานร่วมกับคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ หน่วยงานภาครัฐ
เอกชน และเกษตรกรที่เกี่ยวข้อง

๔. แต่งตั้งคณะอนุกรรมการ คณะทำงานหรือบุคคลต่างๆ เพื่อดำเนินการตามที่คณะกรรมการฯ
เห็นสมควร

๕. ดำเนินการในเรื่องอื่นๆ ตามที่ได้รับมอบหมาย

ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

สั่ง ณ วันที่ ๑๗ มกราคม พ.ศ. ๒๕๕๙

27 ม.ค. 59

(นายธีรภัทร ประยูรสิทธิ)
ปลัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์